4563 M 925

Поміж Ворогами

ПОВІСТЬ

Івана Левіцького.

ВІННІПЕҐ. МАН. 1922.

Накладом Української Книгарні
850 Main St., Winnipeg, Man

З друкарні "Канадийского Фармера"
120-122 King Street. — Winnipeg, Man.

ПОМІЖ ВОРОГАМИ.

ПОВІСТЬ

Івана Левіцького.

ВІННІПЕҐ, МАН. 1922.

Накладом Української Книгарні
850 Main St., Winnipeg, Man.
З друкарні "Канадийского Фармера"
120-122 King Street. — Winnipeg, Man.

I.

Перед Зеленими Сьвятками в неділю горобцівський батюшка отець Артемій Кремницький добре виспав ся по обіді, встав і пішов через усї кімнати до гостинної. В гостинній на канапі сидїла його жінка Сусана Уласівна і передивлялась новий нумер ілюстрованого великорусського журнала "Нива". Отець Артемій і його жінка вже були в лїтах Він був високий на зріст, широкий в плечах, костистий, навіть трошки сухорлявий. Зпід узенького лоба блисчали невеличкі заспані, блискучі, темнокарі очи, котрих і сон не міг застелити туманом. Над його широкими устами вуси були підстрижені високо й рівно, і стреміли над верхньою губою, неначе стріха над дверима. Отець Артемій був первовий чоловік і страх не любив, як за борщем або за часом вуси лїзли йому в рот. Він висмикував їх пальцями, одбивав ся од їх червоним гострим язиком, задерав їх в гору пальцями, і коли вони вже геть-то надокучили йому, хапав ножиці і підтинав їх з пересердя як можна вище, трохи не під самим носом, і через це вуси його стреміли над губою, нїби щітка з товстого волосу. Роскішні його коси були розпатлані і завсїгди насовувались на вуха, закривали і без того маленький його лоб.

Отець Артемій позїхнув і негарно роззявив свого широкого рота, широко розтягнувши поморщені синьоваті уста. Сусана Уласівна все перегортала номери "Ниви" і навіть не дивилась на свого мужа. Вона була тїлиста, навіть трохи огрядна, важка на ходї, але на її виду ще й тепер було видко слїди давньої краси. Довгообразе, повне лице її й тепер не розплило ся і до старости додержало свої форми, реґулярні й делїкатні.

Отець Артемій вже видав заміж три дочки, і видав добре: старші дочки були гарні. Четверта дочка, Валентина Артемівна, була теж гарненька, але трохи засидїлась. Гарні женихи не траплялись. Старі вже почали трохи задумуватись, боялись, щоб дочка часом не зісталась

на віки панною. Валентина тієї неділі зараз по обіді поїхала в гості в блиське село до своїх приятельок, дочок управителя Шмідта.

І о. Артемій, і його жінка довгенько сидїли й мовчали. В покоях було тихо. Навіть в пекарні було тихо: наймички порозходились по обіді на гулянку. Якось мертво було в просторних кімнатах, в просторній гостинній. Високі груші в садку заступали сьвіт в вікнах з одного боку гостинної, і тілько з другого боку сонце кидало пучок проміння в двоє вікон, і те пасмо промінця обливало одлиском стїни, крісла, оббиті рябою недорогою матерією, полиняний килїм під столом, оправляні в чорні рами здорові картини на стїнах, премії "Ниви". В гостинній було так тихо, що тільки ті картини, намальовані ясними фарбами, наддавали життя мертвій кімнатї, більше ніж живі, сидячі на канапі люди; здавалось, що от-от буде чуть, як стара баба, намальована на картинї "Бабині казки", розказує дївчаткам та хлопчикам під вербою коло тину свою казку, як на другій картинї кобзар заграє на своїй кобзї в "теремі" московської бояринї.

Отець Артемій і його жінка довгенько сидїли мовчки, як дві статуї, закутані в темне убранне. Сусана Уласівна перестала перегортати листки "Ниви", поклала руки на стіл і схилила свою вже сивувату голову: вона думала про свою дочку. Отець Артемій несподївано закинув на спинку мягкого крісла свою кудлату голову і позїхнув з усієї сили на всю гостинну. Широкий рот, обрамований короткою борідкою, та ніздрі широкого носа зачорнїли, неначе нори, проточені кротами та мишами серед глухої кропиви. Він глянув на жінку і промовив:

— Чого це ти так задумалась, аж голову похилила?

Отець Артемій, позїхнувши, навіщось крутнув головою швидко й жваво і цмокнув з смаком, неначе випив стакан холодного пива або квасу з кислиць. Кудлаті темнорусі коси, на котрих вже подекуди білїла сивина, майнули і посипались з двох боків на сухорляві щоки. Лице о. Артемія неначе виглядало з якогось курінця.

— Оце думаю про Ватю... — обізвалась матушка: — Я примічаю, що Ватя починає нудитись. Усе сидить та задумусть ся. Вже й книжки покинула читати.

— Бо час заміж. Чогось наша Ватя засидїлась. От не трапляєть ся жених та й не трапляєть ся. А вже, здаєть ся, їй йде двадцять третїй рік, — обізвав ся о. Артемій.

— Вибачай, бо — двадцять другий, — обізвалась матушка, див-

лячись в скляні двері, котрі виходили в садок в темноватому кутку гостинної.

— Старші дочки якось скорійше повиходили заміж, а ця сидить та й сидить, — тихо промовила матушка.

— Бо старші кращі за Ватю, а Ватя... малою була собі нїчого дївчина, а це чогось стала розпливатись та поганїти, — обізвав ся о. Артемій.

— От і поганїти! Ще що вигадай! Ще бовкни отаке при людях! Зовсїм не поганїє...

— Ніс став широкий, щоки чогось поширшали, брови погустїйшали, неначе кудлаті стали, — говорив о. Артемій неначе про себе.

— Чорт зна що вигадує! — Які-ж у неї кудлаті брови? Які були змалку, такі й тепер, — обізвалась Сусана Уласівна вже трохи сердито.

Вона була поважна на вдачу, говорила помаленьку, поважно, навіть трохи сердито і дуже рідко сьміялась.

— Стали кудлатїйші ще й на кінчиках неначе закопирчують ся в гору. А, погана справа, нїчого й казати! Талїя розростуєть ся... Треба шукати жениха, бо засидить ся. В нас і гроший є кілька тисяч карбованцїв, а дївчина засидить ся... Треба напитувати жениха! — сказав о. Артемій і нервово махнув однїєю рукою на повітре.

— А де-ж ти його напитаєш, як сам не приїде в наш двір? — спитала Сусана Уласівна.

— Адже оце швидко настануть вакації. До нашого писаря приїде брат його жінки, студент університету; приїде, бо й на Великодних святках приїзджав. Треба його запрохати до себе в гості. Він вже на останньому курсї... — сказав о. Артемій.

— А як же його запросити, та ще й самого? Не просити-ж до себе в гості і писаря, і його жінки! — сказала матушка.

— Треба просити і писаря і його жінку; нїчого не поможеть ся, — сказав о. Артемій.

— І його жінку? — аж крикнула матушка.

— А то-ж! Без цього не обійдеть ся.

— Його жінку? Та його-ж жінка в себе в дома ходить в спідницї і завязуєть ся хусткою, як міщанка! — сказала матушка.

— В себе дома ходить в спідницї і завязує голову хусткою, а до церкви приходить в сукнї і простоволоса, — сказав о. Артемій.

— Але-ж вона мужичка! Як я її посаджу отут в кріслї між нашими

гістьми: рядом з матушками, з управителькою, з її дочками? Цього я ніколи не зроблю! — аж крикнула Сусана Уласівна.

Сусана Уласівна була гордовита. Вона бувала в гостях в священиків дуже рідко, і бувала не в усіх, а тільки в багатійших, знала ся з матушками трохи більше просьвіченими.

— Нічого робити! Прийдеть ся посадовити її отут на кріслі, хоч може й не рядом з протопопшою та з управителькою. Писаря й писарку можна попросити до себе в гості не конечне-ж тоді, коли в нас буде протопопша та управителька, а коли небудь инчим часом. Але-ж памятай, що це зробить ся не для писарші, а для її брата студента Леонїда Семеновича Папасенка. Його батько хоч і мужик, і мужик сірий, але купив сто двадцять десятин землї... і купить ще більше, бо має гроші і з його господар на всю губу, а це все не жарти... Та й, сказати по правдї, нам батько непотрібний, а потрібний його син, — сказав о. Артемій.

Сусана Уласівна похилила свою голову і довгенько думала, а потім підвела голову, ще довго дивилась на скляні двері, а далї промовила:

— Може ти й правду кажеш... Прийдеть ся запрошувати до себе писарку; нїгде дїтись. Але я до неї зроду-звіку не поїду в гості! Ох, яка жертва! Яка жертва!

— Але ця жертва ради Вати. Треба добувати жениха. Колись таки вже паноїш часом писарку та побалакаєш з нею про картоплю та цибулю, — сказав о. Артемій.

Сусана Уласівна нічого не сказала, тільки важко-тяжко зітхнула. Її гордовитість зворушилась в душі, неначе розбуркана вовчиця в норі.

Сусана Уласівна була розумна з роду, вчилась в невеличкому пансіонї в Звенигородї в однїсї Нїмкинї, була здатна до культурности: своєю фігурою, манерами, своїм вмінням обійти ся з людьми, з гістьми, прийняти їх в своїй господі, потоварити з ними — Сусана Уласівна була більше схожа не на сільську матушку, а на пані. Її поважність, природжена спокійність і навіть її неповорушливість — її огрядна фігура ще більше наддавали її сальонового поважного тону та солїдности.

— Ти думаєш, що я для своєї втїхи приймаю в себе отого писаря, отих полїцiянтів, урядників, усяких станових приставів та панських управителїв? Мінї з їх утїха, як з порожнього міха, — обізвав ся перегодя о. Артемій. — Запрошую їх до себе в гості, бо вони мінї люди потрібні і часом стануть в пригодї. Я знаю, що писар — поганий чоло-

вік, що він мотає громадські гроші і ділить ся з волосним, що він якийсь пройдисьвіт і для мене навіть ворожий, бо заздріває в мині свого критика й наглядача. Але сказати по правді, мині і писар потрібний, і урядник, і управитель потрібні. Всї вони в чомусь мині пригодять ся коли небудь.

О. Артемій, дуже розумний з роду, був чоловік практичний, запопадний і вмів витягати якусь користь для себе з усїх тих повітових та сїльських начальників. Він став недавно благочинним і це благочинство пригодилось йому для того, щоб через його добувати собі користь навіть од сусїдних дїдичів, а найбільше од багатої княгині, котрої чимала маєтність знаходилась в його благочинстві. Він якось так ставив дїло хитро та мудро, що сусїдні дїдичі давали йому по кілька десятин поля на один рік або й на два роки, а од княгині він раз дістав собі дурничкы кільки сажнїв дров на топливо та дубових колодок на комору. З польськими панками та управителями він так вмів провадити дїло, що вони дозволяли йому вивозити з своїх лїсів деревнї, а найбільше добрящих старих дубів і на його комору, і на школу, і навіть на церкву.

— Ото нудьга мене бере! — сказав о. Артемій і якось первово крутнув ся на крїслї. — Чи не час вже самовар ставити? Після чаю мині стає якось трохи веселїйше.

— Десь наймички порозходились, — сказала матушка; — та от незабаром вже поприходять з гуляпки. Ти чудний чоловік: все тебе нудьга бере, а мині нїколи не буває скучно: сиджу собі та щось думаю, або шию, або "Ниву" переглядаю.

За стїною десь далеко почув ся стукіт. Хтось гукнув дверима.

— Оришко! Мотре! — гукнула матушка. — Оришко, а йди сюди! А став лишень самовар!

Але матушка дурнїсїнько гукала: ні Оришка, ні Мотря не входили. Матушка обперлась обома руками об ручки крісла, підвела з великою трудпотою свое огрядне тїло і не пішла, а непаче посунулась через сьвітлицю важкою ходою, хитаючись по-качиному з одного боку на другий. Вона загадала дівчатам ставити самовар.

Тільки що вона вернулась до сьвітлиці і знов важко впірнула в крісло, на дворі загуркотїв віз, затупали коні.

— Ой хтось приїхав в гості? Ой не люблю я тих гостий! — якось з страхом промовила Сусана Уласівна.

О. Артемій кинув ся в столову і глянув у вікно.

— Це свої гості. Чогось наша Ватя швидко вернулась з гостий, — сказав о. Артемій з столової.

— Мабуть в Блощинцях не застала нікого дома, — сказала матушка.

Через хвилину двері в столову рипнули. Ввійшла Ватя. Її лице було завішене чорною густою вуаллю. Вона одкинула вуаль і стала перед дзеркалом знімати з голови капелюх та розкутувати вуаль. З дзеркала неначе глянуло на сьвітлицю її широке матове, трохи смугляве лице, з довгими товстенькими бровами, з гострими кінчиками, котрі трохи посовувались аж на широкі виски. Ватя була не погана. Її чималі блискучі очи неначе плавали на підсиняних білках. Широкуваті повні уста звивались дуже виразними звивками. Усі її пружки лиця були чималі, примітні, виразні. Ватя трохи скинула ся на Молдаванку або на Грекиню.

Ватя роздяглась, обтерла на виду порох хусточкою, помаленьку одійшла од дзеркала і тихо й важко сїла на крісло проти матері. Її повна фіґура сповнила нешироке крісло.

— Ото, мамо! Тільки дурно проїздилась в Блощинці до управителя. Не застала дома ні паннів, ні управителя, ні управительші. Навіть наймички кудись порозбігались. Одним одна баба сидїла на ґанку та куняла, дивлячись на кури та на курчата.

— Мабуть пани поїхали кудись в гості? — спитала мати у дочки.

— Управительша з дочками поїхала в гості до свого брата, а управитель поїхав кудись по дїлу в фабрику. Та й яка там веселість з управителя, хоч би я його діждалась! Я сказала погоничови повертати назад з двору, — говорила Ватя.

— Не вдало ся! Шкода! Поїдеш вже в ту неділю та наговорись ся з паннами, — обізвалась матушка; — а тим часом готуй стакани для чаю. Оришка незабаром подасть самовар на стіл, — сказала матушка.

Ватя з неохотою підвела ся, неначе вивернулась з мягкого крісла, і тихою, лїнивою ходою, нагадуючою ходу своєї матері, попростувала до столової, одчинила шафу і почала виставляти на стіл стакани та мисочки. Її густі чорні брови були насупляні; вона спустила очи до долу і похнюпила голову. Сусїди-панни говорили їй, що до їх частенько навідують ся в гості паничі, котрі служили в близьких селах за вчителїв в церковних школах. Ватя сподївалась побачити їх і познайомитись. Але

побачити їх не довело ся, — і Ватя ходила й поралась коло столу смутна і невдоволяна.

Вже й чай встояв ся. Ватя поналивала стакани. Сусана Уласівна сїла на стілець і почала пити чай. Отець Артемій присїв і собі на стільці, налив з стакана в мисочку чаю і почав похапком студити чай в мисочці та сьорбати.

— А! Чи наймит вже розпріг коні? — несподївано крикнув о. Артемій і не поставив мисочку на стіл, а неначе кинув її. Краплї чаю забризкали білу чисту скатерть.

Ватя заглянула в вікно.

— Вже, папо, розпріг коні і заводить в стайню, — обізвалась Ватя.

— Нехай знов, знов запрягає! Треба побігти на вокзал!

І о. Артемій не діждав ся, поки непроворна Ватя повернеть ся та побіжить в ґанок. Його несподївано взяла нетерплячка. Він проворно підвів ся з стільця, неначе підскочив, не вважаючи на свої дохожалі лїта, побіг в сїни, вибіг на ґанок і крикнув на погонича:

— Запрягай знов коні, та швиденько іополудную! Зараз побіжу на вокзал.

— Чого се тобі заманулось їхати на вокзал? — спитала в о. Артемія матушка, як він вернув ся в столову.

— А, я й забув ся! В ґазетах писали, що буде проїзджати в Крим великий князь от так чи сьогодня, чи завтра — вже добре не памятаю. Або сьогодня, або завтра він буде на нашому вокзалї. Там же буде богато усякого народа. Виїдуть батюшки з містечка, виїдуть може деякі пани, а вже княгиня з Чорнокопитівки так доконешне виїде.. Будуть стрічати великого князя. Побачусь з людьми, з панами, з батюшками, поговорю з княгинею і нагадаю її про себе. Може вже й забулась про мене, як я стрічав архієрея в Чорнокопитівцї, проводив його до неї в дім, і навіть сподобив ся обідати в її домі. Знаєш, на вокзалї трапить ся з кимсь поговориш, щось почуєш: то з Київа хтось принесе звістки та новинки, то з сїл, то з княгининого двірця.

Матушцї було не вдивовижу, що о. Артемій так раптово забажав побігти на вокзал нїби без усякого дїла. Він часто навідував ся туди, сливе що тижня: стрічав батюшок, котрі їхали з Київа; розпитував про консисторию, про митрополїта, про архієреїв, про новинки в Київі. Все се о. Артемій мотав собі на вус.

О. Артемій озирнув ся і глянув на здоровий годинник, що висів на стіні за його спиною і цокав маятником так здорово, неначе хто лупив молоточком по розбитій тарільці.

— Ой час їхати, час! — крикнув о. Артемій і крутнув головою так швидко, що його довгі коси обвили ся трохи не кругом шиї і одно пасмо впало йому на ніс і трохи не потрапило в мисочку з чаєм. О. Артемій одкинув косу за вухо, нагнув ся над мисочкою і почав хапком пити чай. Неслухняні коси знов вискочили зза обох вух, звісились і впали по обидва боки мисочки.

— Може мене допустять приступити до самого великого князя... поруч з чорнокопитівською княгинею, як тутешнього благочинного, — почав думати мріями о. Артемій. — Як благочинний, я скажу промову великому князеви, блисну красномовностю... Треба буде дорогою скласти промову та гарну, доладню, високу на думки, квітчасту на фрази. Треба добрати періоди довгенькі, закругляні, обточені, або підвести під форму хрії, так... на взорець промови Конисського Катерині II: "Оставим астрономам доказувать, що сонце наше стоїть неповорушно: сонце наше кругом нас ходить"... Може великий князь зверне на мене увагу, примітить мене... а потім може в Київі побачить ся з митрополітом, скаже про мене, похвалить мою красномовність... А може довезе про мене звістку і до Петербурга, скаже оберпрокуророви; "От якого я стрів благочинного в Чорнокопитівці!"... А тут мині шлють орден сьв. Анни, або й золотий нагрудний хрест... Треба буде й з княгинею розговоритись, нагадати про себе... На зиму треба дров. Піплю до неї лист, попрошу, щоб дозволила продати мині дров з свого лїса, а вона, яко княгиня, знов напише квиток лїсничому: видати отцю благочинному три сажні дров без плати, як було й торік.

О. Артемій не додумав своїх широких дум. Віз загуркотів під самим ґанком. Коні спинились. О. Артемій влив заразом в рот половину стакана горячого чаю, трохи не попік собі рота, скочив з стільця, вхопив чорного бриля з широкими крисами, на ходї натяг широкий парусиновий балахон од куряви в дорозї, скочив на візок і крикнув: Погаяй!

Курява схопила ся слїдком за бричкою по улицї, і бричка счезла.

О. Артемій звелїв погоничови гнати коні і поспішати, щоб застати поїзд, котрий йшов з Київа. До вокзала було добрих десять верстов. От коні вже вскочили в здорове містечко Чорнокопитівку, за одним ду-

хом перебігли через містечко. Жиди виглядали з крамниць і дивувались, чого се горобцівський батюшка так хапаєть ся на вокзал. До вокзала було ще верстов зо три.

— Поганяй! Не жалуй коний! Треба менї заранї приїхати на вокзал! — гукав о. Артемій на парубка.

Парубок свиснув батогом по конях. Під батогом коні підбадьорились і понесли легеньку але труську бричку по недавно вимощеній мостовій. Бричка задерчала, заскакала. О. Артемій і собі загецав на візку. Вітер розносив його шерсткі, як дріт довгі коси по плечах; коси маяли на вітрі, метлялись; і о. Артемій неначе не їхав, а летїв своєю усїєю особою, неначе птиця шугала за вітром. От і вокзал стало видко. Коні підскочили під ґанок.

Але о. Артемій дурнїсїнько витратив так богато енергії. Він довідав ся на вокзалї, що великий князь не буде проїзджати сьогодня: його ждуть завтра. На вокзалї не було ні депутацій од містечок, не було повітової полїції, не було навіть станового пристава. Само по собі, що й княгині не було. На порожній платформі виснув одним один жандарм, а перегодя вискочив з дверий старенький, але проворний батюшка з близького сельця Листвена, непосидящий отець Сава, котрий часто виїзджав на вокзал по такому дїлу, по якому виїхав і о. Артемій: щоб наловити усяких звісток та новинок і потім розносити їх по околиці. Розумний та пронозуватий о. Сава якось зумів з дияконів вийти на попа на маленьку парафію. Сусїдні батюшки дражнили його "лиственським протопресвітером" і не любили його: він часто їздив до Київа, бував часто в консисторії і розказував консисторським урядникам багато дечого про сусїд батюшок, ще й часом докладав дечого й свого.

— О! І ви тут! — крикнув о. благочинний до о. Сави.

— Тут, о. благочинний! Стережу поїзда з великим князем. Вже третій раз вибігаю на вокзал! — обізвав ся о. Сава.

— Чи не думає оцей лиственський протопресветер одбити в мене парадну промову до великого князя, — майнула думка в о. Артемія.— Ліс дзус! Я не попущу цього! Я тут старший...

Прибув швидко й поїзд. О. Артемій надибав таки двох батюшок, котрі їхали з Київа, вглядів знайомих жидків з Корсуня, з Богуслава, побалакав з ними, розпитав про митрополита, про консисторию; в жидів розпитав про ціни на хлїб та про всяку всячину.

— А, не вдало ся! А перш за все не вдало ся побачитись з чорнокопитівською княгинею. Поїду на вокзал завтра, — думав о. Артемій, не сїдаючи, а неначе кидаючи свою високу фіґуру в віз.

— Чи не заїхати-б до княгині на часок, неначе-б то по якому дїлу? — думав о. Артемій, поглядаючи з гори на чудові баньки княгининого двірця, котрі виглядали з букетів зеленого дерева, неначе гарненькі цяцьки.

Але такого дїла о. Артемій не надумав. Він заїхав на пошту, забрав свої номери "Московських ведомостій" та Кіевлянина", тут же розгорнув їх і, сївши на віз, крикнув до погонича: "Поганяй до батюшки!" Він з жадобою почав переглядати телеґрами в ґазетах, підскакуючи на возї і придержуючи широкі листки ґазети, котрі на всї боки тріпались на вітрі.

О. Артемій вбіг у двір батюшки о. Порфирия Нерушевича. О. Порфирий Нерушевич був удовець, любив сидїти в дома, рідко в кого бував в гостях і сам був не дуже радий гостям. Але о. Артемій усе заїздив до його, вертаючись з вокзала. Набравши цїлий оберемок усяких новинок на вокзалї, о. Артемій заїздив до того одшельника, щоб на сьвіжу память викидати усей той оберемок звісток в хатї о. Порфирия і набрати в його ще й нових: о. Порфирий жив недалечко од вокзала та ще й в здоровому містечку; до його хати, хоч-не-хоч, новинки самі лїзли й сипались в хату.

Незабаром добрі коники о. Артемія підкотили бричку під ґанок. О. Артемій зскочив з воза і вітром полетїв по сходах в ґанок, згортуючи і бгаючи, як попало, широкі, як простирядно, листки "Московських Ведомостій". Скинувши з себе білий подорожній балахон з широкою відлогою, о. Артемій з листами ґазет вскочив в столову о. Порфирия.

О. Порфирий тільки що напив ся чаю. Проживаючи в містечку, о. Порфирий і обідав і пив чай багато пізнїйше, нїж батюшки на селах, вже трохи на мійський лад. На широкому столї, накритому чистою сїльською скатеркою, стояли стакани після чаю, ще не перемиті, валялись ложечки, шматочки паляницї. Уся посуда була повна мух. Мухи роєм лазили по мокрих блюдечках, дзичали в стаканах, облїплювали чорними купками шматочки сахару, чорними обідками шматочки паляницї. Серед стола стояла скляна, кругла, як надутий пухир, муховловка з сахарним сиропом, вже повнїсїнька мух. Уся скатерть на столї була вкрита мухами, котрі виразно чорнїли на неї, неначе густо насїяне чорне

насіннє. Сонце вже заходило і кидало косий промінь на стіл. В гарячому сьвітї, вкритий мухами, увесь стіл був нїби живий, ворушив ся і здригував ся в конвульсиях.

О. Порфирий сидїв край стола і читав книжку. Він не любив хлїборобства, давав своє поле на спіл, але дуже любив читати кнїги і мав їх доволї.

— Добри-вечір, о. Порфирий! — гукнув о. Артемій вскакуючи в столову.

Флеґматичний, задуманий о. Порфирий аж кинув ся, нїби з просоння, і вирячив свої тихі очи на гостя.

— Доброго здоровя! — тихо обізвав ся він, через силу підводячись з стільця.

О. Артемій привитав ся і почав цїлуватись з о. Порфирієм довго й міцно, неначе пів людського віку не бачив ся з ним, хоч він був в о. Порфирия минувшого тижня.

По флеґматичній мінї, по нешвидких рухах, нешвидкій ходї видко було, що о. Порфирий був не дуже радий гостеви.

— А я оце був на вокзалї. Писали, що сьогодня буде проїзджати великий князь, а його й не було. Така шкода! Такий жаль! — гукав о. Артемій.

— Господи, яка шкода, який жаль! — думав о. Порфирий: — і на що йому здав ся той вокзал? І чого він зумисне лїтав на вокзал? Певно крутить в йому якийсь червяк і не дає йому сидїти на місци. І бувають же в сьвітї такі непосидящі, такі чудні, такі прудкі люди! Бігає, лїтає, кричить, верещить, репетує...

— Сїдайте, о. Артемій, — обізвав ся тихо господар; — от я наллю вам чаю. Прошу покірно!

О. Порфирий налив стакан чаю і поставив його перед гостем. О. Артемій почав розказувати про новинки, які почув на вокзалї; розказуючи швидко та дрібно, він колотив ложечкою чай. Тонкий дзвінкий стакан дзвенїв, мов навіжений, неначе аж кричав: Ой, рятуйте! Не колотїть, не бийте мене, бо не видержу, от-от лусну!

О. Артемій дзвонив в стакан, нервово хапав чай ложечкою і кидав в свій мохнатий рот. Одна муха влетїла в чай і опарилась: він захопив ложечкою муху і вкинув в рот. Налапавши її язиком, він повернув голову, виплював її на підлогу, та знов говорив. На той час непідстрижені вуси лїзли йому в рот разом з чаєм і прилипали до губів. Він одгрі-

бав їх пальцями, роздявляючи рота і одставляючи то верхню, то спідню губу.

— Оце я на вокзалї бачив Шмуля з Корсуня, бачив смілянського Берка; їхав з Кіїва о. Аврамій і о. Василий з Чернятина, — розказував о. Артемій.

— А чи не бачили там часом протопресвитера з Листвени? — тихо спитав о. Порфирий і осьміхнув ся.

— Як же? Бачив і говорив з ним! Але яка шкода! Який жаль! Я думав, стріну на вокзалї велику силу народа, натови депутаций од громад, стріну чорнокопитівську княгиню, побалакаю з нею. І подумайте тільки собі! На вокзалї нїкогісїнько нема! Яка шкода! Який жаль! — репетував о. Артемій.

— І навіщо йому ті депутациї, та княгиня? Чудний чоловік оцей о. Артемій! Я од тих депутаций, од тих княгинь ладен втїкати за тридевять земель, а він сам шукає їх! — думав о. Порфирий.

— Що-ж тут чувать у вас? — спитав о. Артемій.

— Сказати по правдї, нїчого не чуть цїкавого. От ви то мабуть почули багато дечого цїкавого на вокзалї! — обізвав ся о. Порфирий. — А що там розказував лиственський протопресвитер?

— Розказував, що недавно їздив аж за Богуслав, а там шляхи рівняють і когось ждуть... — сказав о. Артемій.

— Кого-ж це ждуть? Може буде їхать котрий архієрей або митрополїт? А маршрути нема... — якимсь смутним голосом обізвав ся о. Порфирий.

— Казав, що рівняють шляхи добре, скрізь засипають рівчаки, закидають гноєм, присипають гній землею...

— Певно буде їхати або митрополїт, або ґубернатор, коли добре засипають рівчаки. Як-би ждали якого архієрея, то тільки притрусили-б потрошку рівчаки та вибої... О, погана штука! — сказав о. Порфирий.

— Ще й яка погана! А тут метрики, а тут приходо-розхідні книжки не позаписувані! — крикнув о. Артемій.

— А штунди в вас, о. Артемій, ще нема в Горобцївцї? — спитав о. Порфирий.

— Нї, нема! Не чуть.

— І в мене нема. Але лиственський протопресвитер оце вчора го-

ворив менї, що вона вже с коло вас крутом і в Сїгурівцї, і в Юрківцї, і в Калантаївцї...

— І в Калантаївцї? Чи не бреше часом протопресвитер?

— О, протопресвитер усе знає, — обізвав ся о. Порфирий; — казав, що в Калантаївцї пішло в штунду шість сїм'їв, і що якась проповідниця штундова, якась дївка Тетяна, була і у вашому селї і в когось почувала аж дві ночі.

— Була й ночувала! Аж дві ночі! — крикнув о. Артемій і схопив ся з стільця: — Бреше протопресвитер.

— Ой не бреше! Цей не з таківських, щоб брехав, — сказав о. Порфирий, — бо та штунда була і в нашому містечку, та урядник зараз випровадив її з містечка.

— Ой лишечко! Що протопресвитер викаже в консисторії... А я про це й не знав... ще й сам благочинний... Треба розвідати, треба рознюхати!

— Довідайтесь! Може та пророчиця й досї сидить в вашій Горобцївцї... — сказав о. Порфирий.

— Ой-ой! А в мене-ж мужики, то анафеми, злодії, антихристи! А писар, то вже й не буду говорити про його, — бідкав ся о. Артемій: — ся бестия хитра як лисиця, а розумна, як сатана...

— Це той Коцюбенко?

— Та це-ж та Коцюба, — сказав о. Артемій. Тільки хвалить Бога, що наш новий митрополїт правдивий чоловік і усяких брехень не послухає, пошли йому, Боже, здоровя і довгий вік! — Отець Артемій підвів очи до образів і перехрестив ся. Він знов сїв і почав розказувати усякі новинки, які почув од жидів та батюшок: по чому пуд пшеницї та жита, вівса та проса, який батюшка вмер, який видав дочку замiж, де буде швидко весїлле.

— О. Порфирий! Чи ви переглядали останні номери ґазет? — промовив о. Артемій, витрусивши з себе, мов з мішка, усї новинки з околицї. — Щось буде! Ой, щось буде! Прусаки крутять, чепляють ся до Росиї. Вільгельм говорить задерацькі промови на бенкетах.

— Нї, про це я ще не читав, — тихо обізвав ся о. Порфирий.

В той час до столової увійшла сестра о. Порфирия, вже дуже немолода панна. О. Артемій ледві примітив її, тільки кинув на неї оком, швидко підвів ся на стільцї і сунув до неї хапком свою руку, неначе

говорив: — Одчепись од мене та ще й швидче, бо не маю часу навіть руки тобі подати: мінї треба говорити.

— Ой, Боже! Що це буде, що це буде! — галасував він на всю столову. Чи ви читали, куди вже долїтали пруські аеростати?

— Нї, не читав.

— Не вже не читали?! — крикнув о. Артемій і скочив з місця. — Лїтали аж над Винницею, лїтали аж за Київом над Броварями: спустились Нїмцї в Броварях, звелїли мужикови насмажити яєшнї, повечеряли, потім сїли, знялись з місця та й полетїли. Ой, Боже мій! Що це буде? Що ми будемо робити? Ой, щось буде, щось буде! — бідкав ся о. Артемій і вхопив в обидві руки голову та й забігав по столовій, довгі поли ряси, коси на голові метлялись по повітрі. Муха влетїла в рот о. Артемія.

— Пху, пху! Ой, Боже мій! Що це буде! Пропащі ми! — репетував о. Артемій, випльовуючи на ходї муху.

— Я думаю, що не такий чорт страшний, як його малюють, — обізвав ся спокійно о. Порфирій: Владика — страшнїйший за Прусаків!

О. Артемій підбіг до о. Порфирия, поклав йому на плече одну руку, нахилив ся і промовив майже на ухо: — Буде війна!

Промовив він це та знов одскочив од о. Порфирия, як опечений.

— Але... як ще тільки проживе на сьвітї оцей великий князь, що їхати ме, цей славний герой, то нам не страшно й Прусаків: тільки пошли, Боже, йому здоровя! Дай, Боже, йому вік довгий!

О. Артемій, стоячи серед хати, підвів очи під стелю, обернув ся до образів і перехрестив ся.

Стара панна тільки стояла та витріщала очи на о. Артемія. Витріщав на його очи і о. Порфирий.

— Прощайте! Зоставайтесь здорові! Час до дому! — несподївано сказав о. Артемій, щільно поцїлував ся тричі з о. Порфирием, тикнув руку до панни і, мов метїль, повіяв ся в прихожу.

На дворі тим часом підняв ся вітер. З заходу наступала чорна хмара. Вітер аж свистїв, гнув верхи дерева: піднїмав страшну куряву на містечку, на шляху. Курява підбила ся в гору, мов хмара, летїла смугами по улицях, вила ся мов дим, вздовж шляху; вітер аж свистїв...

— Та зістаньтесь на ніч! Та хоч переждїть оцю лиху годину! — просив о. Артемія ґосподар.

— Спасибі! Не можна!

— Та це-ж гірше за Бісмарка! Гірше од Прусаків! — сьміяв ся з ґанку господар.

— Спасибі! Не можна! — гукнув о. Артемій і неначе впав у бричку.

Швидко коні його і колісниця ніби пірнули в страшну піскувату хмару і ніби потонули в неї...

— Аки Ілия пішов на небо і потонув в хмарі, — промовив о. Порфирий до сестри, осьміхаючись.

Вже в глуху північ вернув ся о. Артемій до дому і застукав в шибку вікна так раптово, що трохи не розбив скла. В домі вже всї полягали спати. Сонна наймичка вискочила і одсунула засов в дверях.

II.

В неділю, йдучи до церкви, о. Артемій сказав до своєї жінки, що запросить до себе на чай писаря й писаршу.

— А!... ц!...., — аж цмокнула з досади Сусана Уласівна. — Як би ти був запросив на чай княгиню, я була-б рада. А писаршу!... Ат, горе менї з тією писаршою!

— Вже-ж нїчого не поможеть ся. Треба-ж шукати жениха для Ватї! Вже час! — сказав о. Артемій, вдягаючись в рясу.

На службу до церкви прийшов писар з писаршею. Тодї як вони обоє підступили разом з людьми за дарою, о. Артемій, даючи їм по шматочку проскури, стиха промовив до писаря:

— Прошу покірно вас зайти до мене на чай після служби.

— Спасибі, о. Артемій, зайду, — тихенько промовив писар. — Певно має якесь дїло в волость, — подумав він оступаючись од царських врат.

— І вас просить моя матушка на чай після служби, — сказав о. Артемій до писарші; подаючи її шматочок проскури.

Писарша мовчки поклонилась батюшцї низенько і потім, оступаючись, перехрестилась і дуже низенько поклонилась до образів, неначе дякувала Богу за таку велику честь.

— Якесь дїло має! Про щось буде просити! — говорив писар, йдучи з жінкою через цвинтар.

Як би мав дїло до волости, то просив би тільки тебе, а то й мене просить, — обізвалась писарша. — А я на біду надїла стареньку сук-

пю. Хіба вернімось до дому, то я вберу ся в нову зелену шерстяну сукню.

— Опізнимось. Йди вже в тому, в що вбралась, — сказав писар, а сам похилив свою чорноволосу голову, втупив очи в землю і все думав: яке-б то діло до його мав батюшка, що не тільки його, але й жінку запросив до себе в гості?

— Ой верну ся я до дому та передягну ся в нову зелену сукню, — говорила писарша: — та треба-б і причесатись краще, та й надіти намисто, або хоч накинути на шию золотий хрестик...

— Та вже пізно. Нехай вже прибереш ся иншим разом, як попросить в другє, — говорив писар, не підіймаючи голови, та все думав. чого це батюшка став такий ласкавий, що й жінку попросив до себе на чай.

Проворний, прудкий батюшка вже скинув ризи, і напав їх. І о. Артемій, і його запрохані гості разом увійшли в двір. Батюшка одчинив двері в прохожу. На зустріч гостям в прихожу зараз вийшла матушка, а за нею Ватя, і обидві вони дуже радо привитались з писаршею. Матушка попросила писаря й писаршу не до столової, а просто в гостинну.

Писар в дверях переглянув ся з писаршею і прищулив одно око: дивись, мов, яка нам честь!

Батюшка ніколи не принимав писаря в гостинній, а запрошував його або в свій кабінет, або в столову.

— Сїдайте, Феодозіс Карпівно, отут в кріслї! — просила матушка писаршу і присунула до неї крісло.

Феодозія Карпівна, як увійшла в гостинну, переступила поріг, так і стала коло порога і, здасть ся, не мала думки й сміливости ступити далї.

— Спасибі вам! — тихо обізвалась писарша і вже хотїла сїсти оддалеки од благочинної, на віденському стільцї під стїною, далеченько од канапи та од столу.

— Та сїдайте бо от-тут в кріслї! — знов просила матушка писаршу.

— Ото лишенько! В старій сукнї якось не насьмілюсь сїсти в кріслї, на самому сьвітлї, коло вікна. Як би в новій зеленій сукнї!.. — думала писарша і мусїла йти на самий ясний сьвіт і сїсти на кріслї.

Вона ледаче соромилась, щулилась і ледаче хотіла сховатись з головою в глибокому та широкому кріслі.

Для писарші була не первинка сидіти в кріслі, сливе в такій самій гостинній. Її батько, Семен Петрович Панасенко, був простий селянин, але він довгенько був волосним старшиною в недалекому селі, розбагатів, купив попереду тридцять десятин землі, а потім розхазяйнував ся і прикупив ще сто двадцять десятин. Він вже став заможнім, мав маєтність і був кандидатом на правдивого дідича з селян, яких в нас в Київщині вже є чимало. Семен Панасенко вже збудував гарний панський дім і завів панську обставу в домі. Правда, Феодозия Карпівна вийшла заміж за писаря ще тоді, як її батько був волосним і ходив в свиті; але тепер вона, буваючи в батька в гостях, сиділа і на канапі і на віденських стільцях, стрічала ся в сьвітлиці в свого батька і з батюшками, і з панками... І як би на неї була нова зелена сукня, вона була-б і в сьвітлиці благочинного багато сьміливійша.

— Леонтию Петровичу, сідайте, прошу вас! — сказав о. Артемій до писаря і поставив для його віденський стілець коло стола.

Леонтий Петрович Коцюбенко вже не так церемонив ся, як його жінка. Йому доводилось частенько бувати в благочинного і по ділу, і в гостях. Він сів на стільці і поклав свої здорові кулаки на обох колінах. Він був убраний в піджак та пантальони з дешевенького простого тріка. На жілстці теліпав ся важкий нікльовий ланцюжок од годинника.

Писар був родом таки-ж з самої Горобцівки. Батько його був бідний селянин, але якось спроміг ся оддати його в сільську горобцівську церковну школу. Леонтий вчив ся дуже добре, видав екзамен на полегкість і зменшінис строку військової служби, ще хлопцем служив за писаря на горобцівській сахарні. Одбуваючи військову службу, він попав в військову канцелярию і служив за писаря, бо вмів писати дуже гарно й виразно. Потім він служив на залізній дорозі, а вернувшись до дому, перейшов в горобцівську волость за волосного писаря. Коцюбенко, побувавши в бувальцях і попсувавши трохи свою моральність, швидко постеріг тайну, як можна розжитись на писарській службі. Він брав хабарі на всі боки, купив громадські гроші, де тільки можна було їх поцупити, клав половину штрафів з селян в свою кишеню і, як чоловік запопадний, практичний і нерозтратливий, незабаром склав собі чимало грошенят і купив з десяток десятин землі. Він держав воли, о-

рав, сїяв, і держав навіть одного коника. Ґосподарювала більше його жінка, з роду розумна і запопадна.

Леонтий Петрович сидів, нахиливши свою пелехату чорноволосу голову і скоса поглядав своїми темними здоровими блискучими очима на о. благочинного. Зпід густих низьких чорних брів його очи виглядали хитро й сьвітились розумом.

— Що-ж там, Леонтию Петровичу, чувати в вас в волости? — спитав в писаря о. благочинний.

— Випитує... Цїкавить ся знати усе, але я йому не скажу нїчого; благочинний чоловік гострий, запопадний і небезпешний... — подумав писар і обізвав ся перегодя:

— Нїчого не чуть такого цїкавого. Звичайні дїла йдуть.

— Швидко буде громадська східка? — спитав о. благочинний.

— Має якесь дїло до волости, — подумав писар і перегодя обізвав ся:

— Нї, мабуть, не швидко. Од мирового посередника нема приказу, нема й бумаги; та він не дуже давно скликав вже східку.

— А мінї оце жалував ся управитель, що мужики наробили багато шкоди на панських луках, — сказав о. Артемій. — Тепер стоїть суша. Пасти нїгде, а мужики оце якось в ночи наробили на панському сїнокосї натолочі, спасли траву з одного боку. Чи жалував ся управитель волосному?

— Говорив волосному і жалував ся мировому, — сказав писар, — але ще од мирового не маємо нїякого приказу.

— А поки той приказ вийде, то люди спасуть сїнокіс увесь до чиста. Вже й на моєму сїнокосї позавчора попались чужі воли в спашу, — сказав о. Артемій.

— Певно держить людські воли в займанні та люди не хотять викуповувати. Буде просить, щоб волость нагнала мужиків... — подумав писар.

— Хто то вчора приїздив до волости з дзвонком? — спитав о. Артемій в писаря.

— То приїздив становий пристав.

— Чого-ж то він приїздив? — спитав о. Артемій.

— Не знаю. Чогось кликав урядника...

— А позавчора хто проїжжав з дзвоником?

— То побіг до Корсуня ісправник

— А в середу? Я чув, що хтось проїхав з дзвоником.. — допитував ся о. Артемій.

— Ну та й цікавий цей піп! — подумав писар.

— То щось пробігло четвернею проз наш двір, — сказала писарша за писаря.

— Хоче знати, що в волости робить ся, — подумав писар.

— Чи вже скінчив ваш батько свій новий дім? — спитала Сусана Уласівна в писарші.

— Вже давненько! — сказала писарша.

—Чи гарний вийшов? Гарні покої? — спитала благочинна.

— Гарний і просторний дім. Господи, який гарний та сьвітлий, — сказала писарша і запишалась.

— Буде такий завбільшки, як наш, чи менчий? — спитала благочинна.

— О більший! І вікна трохи більші, як у вас, — сказала писарша, глянувши на вікна.

— Чи й мебіль вже купили? — спитала в писарші Ватя, котра впоравшись в столовій коло самовара, увійшла в гостинну і присїла на канапі.

— Вже привезли і поставили. Мебіль така гарна, така гарна!

— Така, як оце наша, чи яка инча? — спитала благочинна, здержуючи тонкий осьміх на устах.

Писарша глянула швидкими гострими очима кругом гостинної, кинула очима по віденських стільцях і промовила:

— Краща, як ваша; стільчики такі, як у вас, тільки червоні, а канапа й крісла кращі, як ваші.

Благочинній очевидячки це не сподобалось. Вона гордовито й скоса глянула на писаршу. Писарші здало ся, що благочинна дивить ся на рукав її сукні, найгірше полинялий. Вона сховала руку в широке крісло.

— А якою материєю оббили мебіль? Такою, як оце в нас? — спитала в писарші Ватя.

— Такоюж рябенькою, тільки в папеньки рябійша, як у вас,—сказала писарша і на віщось покрутила трошки на бік голову і запишила губи.

— Чи вікна та двері високі в новому домі? — спитала в писарші Ватя.

— Господи, які високі та здорові і вікна й двері! А вікна якісь чудні: на пять шибок — чотири в низу, а в горі тільки одна, довга через усе вікно, ще й одчинять ся з низу до гори, неначе лядка. Та в кімнатах ясно, сьвітло! А на стелї в салї ще й кружало виробляне по самій середині! Господи, як гарно все поробляно! — хвалила ся писарша.

— Чи вже чай настояв ся? — сказала благочинна до Ватї.

—Вже, мамо. Ходїм чай пить, бо я голодна, — обізвалась Ватя.

— Прошу покірно в столову до чаю! — обернулась благочинна до писарші, вставши з канапи і важкою ходою простуючи до дверий столової.

Усї встали і пішли слїдком за благочинною рядочком, як пливуть качки на ставу.

В просторній столовій на довгому столї, застеляному чистою білою скатеркою, вже шипів самовар. О. Артемій посадив писаря поруч з собою: благочинна сїла з писаршею по другій бік стола. Ватя налила стакани чаю і перший стакан обнесла кругом стола і подала писарші. Писарша глянула Ватї в вічи і неначе прочитала в їх ласкавому солоденькому ввічливому погляді, причину ласкавих запросин на чай і ласкавого панькання коло себе. В писарші аж очи заграли од того несподіваного здогаду, котрий злинув неначе десь з стелї на неї. Вона переглянулась з писарем, підвела трохи брови в гору, але писар і не думав догадуватись, про що то його жінка говорить до його очима, устами й бровами. Видко було, що писаршу брала нетерплячка щось сказати чоловікови: вона аж зайорзала, засовалась по стільці. Старий віденський стілець легенько заскрипів під писаршею.

Подавши усїм чай, Ватя взяла тарілку з нарізаною сьвіжою паляницею, другу тарілку з горячими пиріжками, знов обійшла кругом стола і постановила тарілки перед писаршею. Потім вона вернулась, взяла в одну руку маслянку з маслом, в другу молошник з молоком і знов постановила перед писаршею.

— Прошу покірно, Феодозис Карпівно! Беріть, будьте ласкаві, пиріжки, помазуйте маслом, поки горячі, бо швидко й захолонуть, — припрошувала Ватя писаршу.

— Знаю, знаю, чого ти так коло мене всш ся! Ага! Знаю, знаю! Як крутить ся! Як крутить ся коло мене! — подумала писарша. А попереду то мене й не просили до себе. Знаю, до чого воно йдеть ся...

Писарша трохи не крикнула до свого чоловіка через стіл: знаю, знаю, до чого воно йдеть ся! — і ледві вдержала язика за зубами.

О. Артемій балакав з писарем все про волосні справи та про нового сільського старшину, Леська, котрого недавно вибрала громада.

— От тепер Лесько трохи поправить ся на кращому хлібі, а то він щось зовсім опустив ся з своїм хазяйством. Леськи з давніх давен були перші багатирі в селі, а цей чогось скапцанів, — сказав о. Артемій і нахилившись до самого вуха писаря додав тихо: — мабуть тим, що дурний.

Писар осьміхнув ся.

— Ой дурний, їй Богу, дурний! — гукнув о. Артемій вже на всю хату і при тому скочив з стільця і почав бігати по столовій. — Ой дурний, дурний, — гукав він, вхопившись обома руками за голову і регочучись: — Ну й знала громада, кого обібрати за старшину. Тільки він хитрий, хитрий! Тепер він поправить ся.

— Може й поправить ся трохи, як не розіпсть ся... — знехотя обізвав ся писар; — управитель вже прийняв його воли й корови на випас на панській луці.

— Прийняв? А моїх волів то й не приймас! — сказав о. Артемій: ото добре бути волосним! Краще — ніж попом.

—Бо ви, о. Артемій, мабуть не просили про це управителя. Він гоноровитий: не попросиш, то сам ніколи не догадасть ся дати.

— Правда, що не просив. А волосний певно й не просив, а йому дали право на випас, — сказав о. Артемій.

— Е, бачите, волосний — инча річ. Волосний потрібний для управителя й для пана... Вони мають усякі діла з волостю то за людий, за робітників, то за спаш... Хоч не хоч, а треба кланятись, треба загоджувати, — сказав писар і притому гордовито підвів голову в гору і одкинув свої міцні плечі на спинку стільця.

Уся його фігура, усей його вид наче говорили: І ми чогось варті! І мінї мусить годити і управитель, і пан, і... ти, отче Артеміє.

Але по очах о. Артемія зовсім не було знать, щоб у його була хіть годити волосному та писареви. О. Артемій був зовсім самостійним чоловіком, хоч і запобігав ласки в княгині, як значної особи, та в сусіднього багатого пана дідича. Доки йому пани годили та робили яку вигоду, він їх хвалив; як же тільки вони не давали йому ніякої вигоди, він їх лаяв, мстив ся і обговорював, скілько було сили.

Тим часом Ватя, обдїливши усїх чаєм, налила й собі стакан чаю і сїла по другий бік писарші. Вона почала ласкаво розмовляти з нею.

— Чи часто буваєте в свого панотця в Скрипчинцях? — спитала вона в писарші.

— Буваю таки частенько, бо, бачите, в панотця все таки стрінеш ся з путнїми людьми, побалакаєш, з кимсь побачиш ся, про щось почуєш. А тут... Ет! — сказала писарша ще й рукою махнула на самовар з кокетливою зневагою.

— Чому-ж так? — спитала благочинна.

— Та, бачите, тут нї з ким і поговорити до ладу... Бачиш ся тільки з сусїдами молодицями та з дячихою... а з ними яка розмова? Ет!

Писарша знов кокетливо махнула пальцями на другий бік ще й губи закопилила.

— Сама недавно скинула очіпок, а вже й розмахала ся руками і на молодиць і навіть на дячиху! — подумала благочинна.

— То ви-б частїйше до нас заходили та й побалакали-б з нами і розважились би трохи! — сказала благочинна.

— Спасибі вам, матушко, але... мінї якось нїяково. Мій старий якось таки й казав до мене: ходїм оце до матушки...

— От і добре-б зробили, як би були прийшли, — обізвалась Ватя; — а то ви все з тим ґосподарством та з дїтьми. Ви ще молоді, ще вам не час закопуватись в той клопіт.

— Коли нїяк не збудеш ся того клопоту. Доки була в панотця, дотоді гуляла і клопоту не знала, а тепер... Ет!

— "Коли-б була біду знала, не йшла-б заміж та гуляла", — обізвав ся словами пісні о. Артемій. — А на віщо-ж ви йшли заміж, коли тепер біду знаєте?

— Бо отой причепив ся, то й пішла, — сказала проворна писарша, махнувши не лицем, а підборіддєм на свого чоловіка.

Матушка й Ватя засьміялись. Писарша анї осьміхнулась.

— А як би другий сватав, то мабуть і не пішли-б! — сказав о. Артемій.

— Мабуть не пішла-б та й досї гуляла... — сказала писарша і кинула своїми карими гострими очима на писаря.

— От будуть швидко на тім тижнї, в четвер, мої іменини, то ви прийдїть до нас в гостї з Леонтиєм Петровичом ввечері на чай! — просила благочинна.

— Спасибі вам! Як не помремо, то й прийдемо, — сьміливо сказала писарша. Вона вже зовсім оббулась, оговталась і підбадьорена ласкавістю ґосподині та Ватї, зовсім розговорилась і розжартувалась.

— Тільки, в той день приїде до нас в гості її брат, студент, — обізвав ся писар; — якось нїяково буде кидати свого гостя та йти в гості.

— То ви заберіть свого гостя та й до нас в гості! От і добре буде! Молодий хлопець трохи погуляє на вакациях, — сказала благочинна.

— Спасибі вам! Як брат з'охотить ся, то прийдемо, — сказала писарша.

— А чом же! В нас нема церемонїй. Приходьте простацьким звичаєм. На що нам ті церемонії?! Ми люди сїльські, — додав о. Артемій. — Буде і вчитель з жінкою, вашою близькою сусїдою. Вам буде весело: і поговорите і побавитесь. Ватя заграє на фортепянї, а ви ще й потанцюєте.

— І куди вже мінї до танців! Натанцююсь я і так цїлий день коло дїтий. Нехай вже молодчі за мене танцюють, — сказала писарша і засьміялась.

Напившись чаю, поснїдавши пухкими пирогами, писар та писарша встали і почали прощатись.

— Не забувайте-ж моїх іменин! Приходьте до нас! — просила на прощаннї матушка писаршу.

— Не забувайте-ж і ви! — просив о. Артемій писаря.

— Спасибі вам, спасибі! — дякував писар, виходячи в ґанок.

І матушка, й Ватя, і сам о. благочинний випровадили гостий аж на ґанок.

Йдучи через двір, писар все заглядав в загороду та в повітки. Вже він з жінкою вийшов за ворота і все через тин зазирав в одчиняні ворота повіток.

— Чого це ти зазираєш в загороду та й в повітки? Чи не набачив там якого дива? — спитала писарша в свого чоловіка.

— Щось о. Артемій і матушка дуже ласкаві до нас сьогодня. Чи не зайняв часом батюшка на своїй луцї в спашу мужицькі воли або коні та мабуть буде просити, щоб волость нагнала мужиків та здерла викуп за спаш.

— Ох ти солопій! А ще й маєш себе за розумного чоловіка, — сказала писарша. — Які там воли та коні? Це вони так тущяють ко-

ло нас, щоб залучити жениха для своєї Ватї. Адже-ж брат швидко скінчить університет! Хіба-ж ти не примітив, як я на тебе моргала і очима, і бровами?

— Коли-ж ти моргала? — спитав писар.

— А як Ватя принесла мінї стакан чаю і сїла коло мене по другий бік? Ой ви чоловіки! А ще маєте себе за розумнїйших од нас.

Весела й проворна писарша легенько штовхнула в плече свого чоловіка. Тут на самотї вона стала знов веселою, жартовливою молодицею.

— Я й примітив, як ти моргнула на мене носом, але мінї здалось, що тебе муха вкусила за ніс, — сказав писар.

— Муха вкусила! Тюхтїй ти! Не розумієш, до чого воно йдеть ся! А я швидко постерегла, чого їм треба.

Писар одначе задумав ся.

— А що буде, як з того нїчого не вийде?.. — промовив писар неначе сам до себе.

— Нїчого не буде. Наїмо ся, напємо ся та й до дому підемо, як і тепер йдемо. От що буде! — сказала писарша.

— Еге... — обізвав ся писар і знов задумав ся: — коли-б часом нам ті пироги, та наїдки та напитки не вилїзли боком, — сказав він перегодя.

— А чого їм лїзти у бік? Хіба пироги благочинної подурїють чи збожеволїють, щоб їм вилазити нашими боками!? — говорила і реготалась разом весела писарша.

III.

Ще за три днї до своїх іменин Сусана Уласівна довідалась, що до писаря приїхав в гості писарчин брат, Леонїд Семенович Панасенко. Ватя потихеньку од мами подала через одного жидка лист в Влощинцї до своїх приятельок, щоб вони доконечне приїхали в гості в четвер на мамині іменини. Ватя вважала, що вона багато краща за тих панночок, і не бояла ся виставляти їх перед паничами рядом з своєю особою. Сусана Уласівна післала до близького містечка накупити свїжого мяса, напекла чудових паляниць та пирогів. О. Артемій накупив в Корсунї в Верка вин та лїпших сортів горілки. Сусана Уласівна і Ватя ще зранку бігали, вештались, порались та прибирались до гостий. О. Артемій ще заздалегідь післав одного чоловіка в велике містечко Лисянку просити

до себе в гості отця диякона Ґервасия Добриловського, всїм відомого в околиці, як доброго свата. О. Артемій знав, що диякон буває в гостях в писаршиного батька, Папасенка, і замотав собі це на вус: постановив близче зійти ся з отцем дияконом. Може коли пригодить ся і оцей отець диякон, — думав він.

В четвер перед вечером почали з'їздитись гості. Попереду усіх прибігли з Блощинець аж двома бричками: три панночки, Ватині приятельки, Антося, Леся і Ліпа, їх мама, і їх тато, блощинський управитель, старий Німець, Шмідт, давний знайомий о. Артемія. Шмідт попереду був управителем в самій Горобцівці і оженив ся з дочкою одного посесора з простих горобцівських селян, котрий розбагатів і взяв в посесию сусїдне невеличке сельце. Після їх приїхало ще кілька сусїд батюшок з матушками, далї прибув і отець Порфирий, котрий нїгде не бував, але мусїв навідатись до о. благочинного, щоб часом о. благочинний не розгнївав ся. Трохи пізнїйше прийшов горобцівський управитель. Писаря, писарші і її брата не було.

Ватя з приятельками перешіптувалась і все поглядала в вікна на двір. В одчиняну браму вбігла пара коний, а на повозці забілїли дві паничівські фіґури в білих доріжних балахонах, з головами, напнутими відлогами. То приїхали два молоді панпчі, скінчивші семінарию; вони служили за вчителїв в народних школах в недалеких селах.

— Ну, та й гоноровитий писаршин брат! — тихенько сказав о. Артемій до жінки. — Не йде до нас в гості! Може й не прийде, не хоче знатись з нами.

— Як не прийде, то й плакати не будемо. Я гордих не люблю, — тихо обізвалась матушка. Але це вона тільки так говорила: її брав легенький жаль, що писарша з братом і досї не приходять.

Несподївано рипнули двері з ґанка в прихожу. Сусана Уласівна через одчиняні двері заглядїла кудлату чорноволосу писареву голову; за ним слїдком увійшла писарша, а за нею слїдком неначе вскочив в хату її брат Леонід Семенович Папасенко. Матушка вийшла до їх в прихожу і привиталась з ними. Вони поздоровили її з іменинами.

— Це мій брат! — рекомендувала свого брата весела писарша.

— Я дуже рада, що ви прийшли, — обізвалась матушка до Леонїда Семеновича. — Прошу-ж в гостинну до моїх гостий!

— А ми трошки опізнились. Мав я деяку роботу в волости, — ска-

зав писар, чепляючи свій капелюх на кілочок і пригладжуючи кострубату голову долонею.

— Прошу вас до гостий; Наші гості вже давненько поз'їзджались, — сказала матушка, показуючи рукою на одчиняні двері в столову.

Серед столової стояв о. Артемій і балакав з своїм сусідом о. Порфирием. О. Порфирий мовчки слухав його оповіданя і тільки дивив ся, як швидко мелькають широкі уста в о. Артемія. О. Артемій вглядів в дверях писаря і побіг до його назустріч.

А, Леонтий Петрович! — крикнув о. Артемій ще й руки підвів в гору, неначе був на поготові обняти й поцілувати писаря. Він вхопив руку писаря в обидві свої широкі долоні і почав трясти з усієї сили.

— Що-ж це ви так пізно! А ми вас ждали, ждали та й годі сказали, — весело гукав на всю столову о. Артемій, неначе він був радий писареви, як рідному батькови.

Писар тільки осьміхав ся: він не йняв віри щирости незвичайно радісного привитання батюшки. Він знав, що той екстаз, та привітність та жвавість були в його більш нервові, були виявком жвавости темпераменту, нервовости, прикидання та й зумисного вдавання.

— А от і Феодозия Карпівна! Здорові були! Пізненько, пізненько, нігде правди дїти! — гукав о. Артемій до писарші.

Писарша поздоровила о. Артемія з іменинницею і порекомендовала свого брата.

— А! Ваш брат! Леонід Семенович! Дуже радий, дуже радий, що ви прийшли до нас! Дуже радий з вами познайомитись, хоч я вже неначе й знайомий з вами, не бачивши вас в лице, — промовляв о. Артемій до молодого студента.

— А от мій сусїд, о. Порфирий, — рекомендував о. Артемій; — а це моя дочка, Валентина Артемівна...

Стіл в столовій вже був накритий. На кінці стола вже стояв здоровий самовар, блискучий та лисніючий, і парував під саму стелю. Ватя заливала чай і зза високого самовара кинула очима на молодого Панасенка.

Панасенко був тонкий, височенький, з лиця трошки схожий на сестру. Його вид, неначе загострений в низу, з гостренькою борідкою, з тоненькими устами, був трохи неприємний, але кругле, випнуте, високе чоло з високими бровами, темні, гострі, трохи песьмішкуваті очи зразу притягли до себе Ватині очи. Вона задивилась на високі брови і не по-

хопилась вийти зза самовара; молодий студент проворненько й сьміливо підбіг до неї і подав їй руку. Ватя ледві встигла поставити чайник на стіл і закрутити кран самовара. Кипяток бризнув зпід крана і дрібненькі крапельки впали на її руку.

— Ой! — трохи не крикнула Ватя і ледві вдержала голос.

Леонід Семенович подав їй руку і поклонив ся.

— От трохи через мене не попекли собі рук, — сказав Панасенко; — вибачайте мині, що я став причиною цього лиха.

— О, невелике лихо! Про це лихо мині байдуже: впало на руку дві крапельки, неначе дві мухи вкусили, — обізвалась Ватя, і хоч її вкусило ніби дві мухи, але вона встигла придивитись, що в Леонїда очи веселі й карі, хоч уста тонкі й сухі, а підборіддє трохи гостре.

— Прошу-ж в гостинну до гостий та й будьте нашими гістьми! — сказав о. Артемій і сам повів нових гостий в гостинну.

З просторної гостинної через одчиняні в столову двері не чути було ні духу. Гості, тільки що зібравшись, ще не обзнайомились, а декотрі були між собою й незнайомі; вони сидїли мовчки, або перешіптувались, наче боялись говорити голосно.

— Прошу сїдати близче до столу! — сказав о. Артемій до писарші і постановив стільця коло стола, близько од крісла, де сидїла одна матушка, з котрою писарша була знакома.

Писарша тепер вбралась в нову шерстяну зелену сукню, ще й почепила на шию шість разків товстого доброго намиста. Стілець стояв як раз на самому сонці. Писарша сьміливо тепер йшла на сьвіт, як метелик. Вона сїла, ще й стілець одсунула на самісїньке кружало од проміня сонця: дивіть ся, мов, матушки, яка на мині гарна сукня! Краща, ніж на вас!

Феодозия Карпівна і справді зеленїла та червонїла в пучках гарячого сьвіту, неначе кущ калини з червоними китягами ягід. Кольори були різкі, але не позбавляні ефекту.

О. Артемій порекомендував писаря та Леонїда декотрим йому незнайомим батюшкам та двом вчителям семінаристам. Писар сїв коло управителя і почав з ним розмову. Молоді панни Лїпа, Леся, Антося та ще дві їх приятельки сидїли рядочком в кутку коло пяніна. Леонід Семенович весело привитав ся до їх: вони були йому давненько знайомі. О. Артемій поставив стільця коло стола рядом з писаршою, попросив сїсти Леонїда Семеновича і сам сїв поруч з ним.

Леонід Семенович увійшов в гостинну і дуже здивував ся, вглядівши чималі ряди гостий на канапі й на стільцях. Тоді як він був в столовій, йому здавалось, що гостинна зовсім порожна. Матушки сиділи поважно і навіть з пихою та гордовито позирали одна на другу. Панни й панічі стовпились коло пяніна в кутку і більше перешіптувались між собою, ніж говорили.

О. Артемій вскочив в гостинну, крикнув, гуркнув стільцями, зареготав ся і неначе вніс з собою веселість підбуджуючу гостий, неначе побудив сонних. Він почав крикливу розмову з Леонідом Семеновичем. Леонід Семенович теж був з крикливих, був навіть трохи штукар, любив пореготатись і пожартувати. Його жарти й штукарство часом переходили через край і були трохи грубоваті й навіть вульгарні.

— А ми, о. Артемій, оце в дорозі до вас трохи не перекинулись, — почав Леонід Семенович.

— Хібаж ви приїхали до нас? — спитав о. Артемій.

— Ні прийшли пішки, — сказав Леонід Семенович.

— Хіба-ж можна, йшовши пішки, перекинутись? — спитав о. Артемій.

— Оттак, як бачите! Трохи не перекинулись та ще й на містку. От би викупались гарно в болоті! Йдемо ми рядком через місток з боку, понід поручатами, а дошки під нами ворушать ся та вгинають ся неначе клявіші на фортепяні. Я ступив на край дошки і трохи не шубовснув в болото, та якось вхопив ся поручата, а сестра мене виратувала: стала на дошку з другого боку та придержала, — говорив Леонід Семенович і разом реготав ся.

— Ото як би на такий місток наскочив губернатор! — сказав о. Артемій, поглядаючи на писаря.

— То-б шурхнув під міст, а потім вилїз би, а мужики-б обтерли

— Ще булаб після того бумага та ще й крутенька, — обізвав ся Леонід Семенович.

— Та на цьому був би й кінець? — спитав о. Артемій.

— Ні, не на цьому: потім він ще загнув би в батька — в матір чесній громаді, та аж й на цьому був би кінець, — сказав Леонід Семенович.

— О, не на цьому! — обізвав ся писар.

— Ще була-б після того бумага та ще й крутенька, — обізвав ся з кутка о. Порфирій.

— Та бумага, що зветь ся чубонаминайка, — додав Леонід Семенович, — але од мене такої бумаги не буде: це певно.

— І од мене такої бумаги не буде, хоч і я трохи не провалилась на містку, — сьміливо додала писарша.

Матушки озирнулись одна на одну: дивись, мов, яка сьмілива!...

Одначе ця проста й весела розмова розворушила гостий. Веселий о. Артемій своїм камертоном завдав тон, а Панасенко підхопив у той тон і писарша несподівано вхопила дискантом та ще й дуже горою. Гості почали під той шум та крик розмову. Панночки навіть насьмілились вийти зза пяніна і пішли ходити по сальоні, побравшись попід руки. Паничі пристали до їх з боку. Не всидів на стільці і Леонід Семенович. В гостинну увійшла Ватя. Вона була на той час дуже ефектна в темній сукні, обсипаній дрібненькими малиновими крапельками та квіточками; кофта була обшита малиновим оксамітом, при котрому дуже вигравав її смуглявий вид та темні виразні очи. Малинові оксамітові обшивки та уставки простягались аж до пліч і дуже підходили під кольор її повних виразних уст. Її повна фіґура, стягнута сукнею, була ефектна і показна серед инчих панночок, дрібненьких та низеньких на зріст.

Леонід Семенович знехотя задивив ся на Ватю. Він дуже любив панів і зразу вмів вловити в кожній панні ті прикмети естетичности й краси, якими хоч потроху обділила її мати-натура: чи була-б то краса очий, чи краса гарних уст, чи краса усієї фіґури. Найменчий слід дівочої краси не міг потаїтись перед його гострими очима. Він задивив ся на чорні виразні Ватині очи. Їх матовий блеск зразу зачепив його нерви.

Леонід Семенович раптом підвів ся з стільця і подав його Ваті.

— Спасибі вам, Леоніде Семеновичу, — тихо сказала Ватя: — і рада-б сісти, та ніколи. Треба просити гостий до чаю.

— Гості і самі знайдуть шлях до чаю, а ви, Валентино Артемівно, побавтесь з нашими сусідками. Бачите, як вони нудять ся, ходять та й ходять і місця собі не найдуть.

Ваті цей тон здав ся не дуже делікатним. Вона осьміхнулась, бо не знала, що Антося, Леся й Ліна були близькі Леонідові знайомі. Проворна не в міру, і навіть крикліва Антося обізвалась до Леонида:

— Не думайте, що нас нудьга бере! Нам зовсім таки весело.

— І без мене вам весело, Антонїно Ґригорівно? — спитав Леонїд Семенович.

— І без вас весело, а з вами ще веселїйше, — сказала сьміливо Антося.

Ватя й инчі панни зареготались. Антося зросла на селї, вчила ся в містечку. Вона дуже була схожа на сїльських дївчат і в манерах, і в розмові, і в жартах.

— Може це ви мінї тільки говорите комплїмент. Як я на вас наводжу нудьгу, то я готовий втїкти через оцї двері в садок, та й сховатись в кущах, — обізвав ся Леонїд Семенович і показав рукою двері, через котрі було видно садок та квітник коло ґанку.

— Про мене й тїкайте! — крикнула Антося.

— О, не тїкайте! Ви веселий чоловік, а наші гостї без вас і справдї будуть в нас нудити сьвітом, — сказала Ватя.

— Як будете тїкати, то ми попросимо о. Артемія замкнути двері та й сховати ключ в кишеню або де й далї, — жартувала весела Антося.

— Аж у комоду, —тихо обізвалась Ватя.

Ватя неначе заметилась веселістю од Антосї та Леонїда Семеновича. Вона й собі стала якось проворнїйша й веселїйша і вийшла з становища своєї звичайної апатиї та непроворности.

— А тимчасом поки ви зберетесь замикати дврі та ховати ключ, просїть, папо, гостий до чаю. Чай вже готовий! — сказала Ватя, обертаючись до свого панотця.

Не встиг панотець встати з стільця, як в дверях гостинної з'явилась висока, гарна постать горобцївського вчителя школи, а за ним слїдком увійшла його жінка, тонка, висока, і смуглява як циганка. Вони привитались з ґосподарем та з деякими гістьми. Вчительша обернулась до столу і вглядїла коло стола на стільцї писаршу. Вона так і одскочила од стола і подалась назад. Писарша була весела й розбалакалась з сусїдкою, матушкою, але як вглядїла коло себе вчительшу, то зараз нїби занїміла. І писарша і вчительша глянули одна на другу просто в вічи і понадувались. Вчительша втїкла аж на другий кінець гостинної і сїла на стільцї за пянїно між молоденькими паннами. Ватя примітила цей манер вчительші і осьміхнулась. Примітили це деякі гостї і собі осьміхнулись.

— Як би я знала, що застану тут оту иродову писаршу, то нїхто не заманив би мене сюди й калачем, — думала вчительша, скоса по-

глядаючи на писаршу; ще й в зелену шерстяну нову сукню вбралась, ще й червоне намисто почепила: мабуть знала, що тут стріне мого чоловіка.... Це вона хоче його знов причарувати. Це вона для його так прибралась!

Писарша, глянувши на вчительшу, пригадала собі свій перекинутий вчительшою борщ та вирвані з огудиною огірки.... Уся її жовч розворушилась зразу. Писарша почервоніла, надула ся як индик, і аж сопла од злости.

Писарша та вчительша полаялись на смерть ще тоді, як писар тільки що оженив ся і став писарем в волости. Школа й волость змінцувались в одному здоровому мурованому домі: по один бік в домі од улиці була волость, по другий бік — школа і кватира для вчителя. Писар тоді жив при волости в одній кімнатці, але для його не було окремої пекарні. Громада постановила, щоб писарша варила собі страву в одній пекарні з вчительшою, поки не буде збудована друга пекарня. З початку вчительша й писарша жили між собою в приятельстві, варили обід в одній печі. Але як два попи в одній церкві та два коти в мішку ніколи не помирять ся, так не помирились і дві ґоспоґині коло однієї печі. Негарна та немолода вчительша на лихо почала примічати, що її чоловік Гнат Самборський почав залицятись до писарші... Писарша і вчительша швидко полаялись... Одного дня вчительша од злости зумисне перекинула в печі писаршин борщ. Писарша, не довго думаючи, вибігла з пекарні, вирвала усю орґінію, котру вчительша посадила в квітнику перед своїми вікнами, повирівала геть чисто всю і повикидала в двір свиням. Вчительша вибігла, вгляділа це і прожогом побігла на писареву половину города, вирвала з огудинням усї писаршині огірки, забрала в оберемок і викидала в двір на самісіньку орґінію. Їх чоловіки повибігали з хати і ледві за руки вдержали своїх розлютованих жінок од дальшого безтямкового спустошіння города та квітника.

Од того часу жінки вже не могли помиритись, хоч писар вже поставив собі хату і перейшов в неї на житте. Писарша не могла забути про свої огірки, вчительша не могла забути про свою орґінію, і не забули-б до самої смерти. Покористувались з тієї лайки та бійки свині. Писарша зісталась без борщу й без огірків, вчительша без орґінії, а свині пообідали в смак орґінією ще й огірками закусили, і навіть спасибі нікому не сказали за смачний обід.

— А ще й казав мині мій чоловік, що писарші не буде на імени-

нах, що писарша не бував в гостях в батюшки. Казав і певно знав, що бреше, — думала вчительша, виглядаючи зза пяніна.

— Не забуду я ніколи свого борщу та своїх огірків, не прощу я тобі цього до віку — до суду, — думала писарша та все на віщось надималась та супила брови певно на вітер, — бо вчительша вже на неї й не дивилась.

Вчитель і писар вже давно забули і про ті огірки, і про ту оргію та перекипутий борщ: вони посідали рядочком і ввічливо балакали. Вчительші це очевидячки не сподобалось. Вона втупила свої чорні очки в лице свого чоловіка і неначе говорила очима: — І як ти сьміеш балакати з моїми ворогами, коли я цього не хочу! Потрівай же! Я-ж тобі дома вичитаю молитву!.... — Але вчитель не розумів мови очима в своєї жінки і все балакав з писарем.

— Прошу вас до чаю! Чай вже готовий! — просив своїх гостий о. Артемій, показуючи на двері в столову.

Але гості його неначе не чули. Старші всїли ся в кріслах та на мягкій канапі і балакали стиха: їм очевидячки було добре сидїти і вони лїпувались підвести ся з місця. Молоді збили ся в купу в другому кутку коло пяніна і провадили веселу розмову, вигадували й реготалисъ.

Сусана Уласівна ждала, ждала гостий до чаю і мусїла сама вийти в гостинну.

— Прошу покірно до чаю, бо чай прохолоне! — промовила вона, — обертаючись до канапи та крісел, де сидїли матушки, писар, управитель та вчитель. — Феодозис Карпівно, прошу в столову до чаю! — сказала Сусана Уласівна, обертаючись до писарші, як людини, потрібної для її потайних замірів.

— Чи ти ба, яка честь писарші! Сама благочинна просить її до столу, ще й зве на йменя. А мене й не просить.... Не піду я в столову, не хочу я й чаю! Не сяду я за одним столом з писаршею, — думала вчительша, сидячи в кутку.

Старші гості зашуміли й застукали стільцями, зашарудїли ногами і перейшли в столову. Писарша встала з стільця, гордо поглянула на вчительшу, задерла лице в гору і помаленьку пішла слїдком за Сусаною Уласівною: дивись, мов, як мене шанують, а тебе не дуже: моє цьвіте — твоє вяне!... Молоді зістались в гостинній.

— Наталіє Корнїївно,, а ви чом не йдете в столову до чаю? Прошу вас! — просила Ватя вчительшу.

Наталія Корнїївна була з тих, що при чужих людях нявкають, а в себе в дома гавкають. В гостях вона не говорила, а нїби нявкала, як кішечка, тихо, солодко, облесливо, неначе хотїла сказати: дивіть ся, яка я сьвята та божа... В дома вона кричала й репетувала на всю пельку: там вона забувала, що вона сьвята та божа...

— Спасибі вам... я вже дома пила чай. Я й тут посиджу. Мінї з вами так приємно сидїти. Усї тут такі веселі. Мінї тут так гарно, так гарно... — нявкала вчительша.

— Та хоч стаканчик випийте! Я вам сюди принесу стакан, — сказала Ватя.

— Няв, няв, няв! — тихо зашепотїв Леонїд Семенович над самим вухом в Антосї. Весела Антося зрозуміла і зареготалась.

— Чого ця вчительша так нявкає? — тихо спитав в Антосї Леонїд Семенович.

— То вона тільки в гостях: няв, няв, няв! а в себе в хатї вона: гав, гав, гав! — тихо одказала Антося, котра добре знала вчительшу: — ця вчительша як розгавкаєть ся в себе в дома, то і вчитель тїкає з хати, і сторож школи тїкає на город, бо раз вона, розлютована, побила сторожа залїзною кочергою, так що синяки було знать цїлий місяць.

— Якась писарша, якась мужичка, правдива молодиця, тільки через те що напнула на себе зелену сукню, пнеть ся в гору. Вона забула, що мій батько сьвященик, а дїд звенигородський протопоп... Чи ти-ж мінї рівня? А ще й несеть ся в гору. Задерла кирпу до стелї, згорда поглядає на мене... — гавкала вчительша хоч не на всю хату, а тільки в своєму серцї.

Але її тільки й слухала її розлютована душа. Усїм було байдуже про неї. Молоді панни та паничі зістались в гостинній. Ватя поналивала стакани і поставила їх на столї в гостинній. На канапі, на кріслах засїла молода компанія. Старі обсїли в столовій кругом довгого стола.

Компанія в столовій була весела. Усї розмовляли, гули як бджоли в пасїцї. Але голос ґосподаря, о. Артемія, покривав усї голоси. Розговорив ся навіть мовчазний о. Порфирій.

О. Порфирій вийшов з семінарії одним з перших студентів. Зайнявши парафію, він з енергією взяв ся і за просьвіту в школї, і за підняток моральности в селї, що неділї говорив проповіди, а найбільше

проти пияства, завів брацтво, товариство тверезости, навчав селян на обідах, вчив в розмовах, але побачив, що його просьвітня проповідь не вчинила чуда: не переробила мужиків на янголів в якийсь десяток лїт, чого він сподївав ся, не маючи в тямку про те, що такий псіхічно-історичний моральний розвиток темних мас не робить ся в якийсь десяток лїт та ще й тоді, коли немає ні доброї национальної школи, ні народніх бібліотек, ні читалень, ні піддержання й ініціятиви зверху. І. о. Порфирий дійшов до песимізму, зневірив ся в своєму дїлї і... на все махнув рукою, закопавшись в книжки....

— Ну й мужики тепер стали, Леонтию Петровичу! — обернув ся о. Артемій до писаря: — чом хоч ваша волость не припинить їх трохи? Які вони стали горді та наглі! Часом одрубає тобі так, що тільки честь на собі покладеш та тільки через те й мовчиш. А, що вже за харцизи, антихристи, бузувіри стали мужики!

— А як же ми їх будемо припиняти? — сказав писар: — в нас с холодна та й більше нїякого страху на їх не маємо в руках.

— То ви їх садовіть частїйше в холодну, або що, — кричав о. Артемій: — опустошили, геть чисто спасли мою луку.

— Та й панський сїнокіс спасли, — обізвав ся управитель, — і ми нїчого не вдїємо, бо була суха весна; і жалувались та й те нїчого не помогло. Хоч військо став на сїнокосї.

— А, горенько наше: обіджають нас, говорять тобі прикрости, і нїчого не вдїеш. Що за анцибори, бузувіри! А парубки! Йдеш улицею, то й шапок не скидають, — репетував о. Артемій. Він швидко сьорбав ложечкою чай, не дивлячись в стакан. Мухи одна за другою падали в чай. О. Артемій кидав їх ложечкою в рот і що хвилї випльовував.

Писарчу ця процедура дуже розварала: вона не спускала очий з о. Артемія і тихенько осьміхалась.

— Розносились з тією штундою, як старець з писаною торбою, — сказав о. Артемій: — аби що сказав мужикови, то він зараз тобі: коли так, то ми в штунду! А йде пяний проз двір, попів лає. І не правиш з їх зайвого, береш що дають. А вони таки лихі! А вони все таки носа деруть в гору! Ой Господи, що це далї буде! — репетував о. Артемій. Він схопив ся з стільця, почав бігати вподовж столової, вхопившись обома руками за голову.

— Не всї люди лають нас: часом і хвалять. От я постановив свій хор так, що всї люди на селї хвалять за те, що в церквї добре сьпіва-

ють. Сам на свої уші чув! Їй Богу — чув! — обізвав ся вчитель. Аж з других сіл приходять до нас до церкви, щоб послухати хор.

Вчитель і справді справив хор дуже добре, але він сам був дуже чванькуватий і без церемонії скрізь хвалив сам себе. З цього усі сьміялись, тільки само по собі не в вічи вчителеви.

— Їй Богу, правду кажу! Сам бачив в церкві людий з Дацьок, з Петрушок, з Яблунівки. Самі казали мінї, що прийшли послухати наших півчих, — хвалив ся вчитель.

— Що правда, то правда! І я це чув од дацьківських людий, — сказав писар з тонкою іронією на устах.

Батюшки почали розмовляти про двох вікарних архієреїв, котрі тієї зими їздили по селах та ще й зимою. Зима була холодна; морози люті. Архієреїв розіслали по селах, бо штунда почала всюди розповсюднюватись та розкорепятись. Батюшки згадували, якого вони лиха набрались, проводжуючи архієреїв, як їх погоничі поодморожували собі пальці на руках, як вони сами позастуджувались. Одного архієрея, палкого та крикливого, таки добре судили, перебирали його промови, його розмови, його гострі уцинливі осуди та нарікання. Батюшки й забули, що в хатї присутнїють не духовні особи. Один о. Артемій, дуже обережний, не обзивав ся про архієреїв а ні одним словечком!

Коли це несподївано в прихожій щось рипнуло дверми й зачовгало простими чобітьми: то приїхав о. Сава. Він неначе крадькома в'їхав у двір на своїх поганеньких конйках, неначе крадькома увійшов в прихожу. На його навіть собаки не забрехали.

— Лиственський протопресвитер! Приїхав лиственський протопресвитер! — неначе на вухо один другому промовили батюшки. Розмова зразу вмяла. Усї в столовій замовкли. Про архієреїв нїхто вже й слова не промовив. О. Сава увійшов тихенько, неначе ступав на пальчиках, і привитав ся до господаря, поздоровив благочинну з іменинами, поздоровкав ся з гістьми й сїв. Присадкуватий, дуже широкий в плечах, з здоровою головою, з широкою кучерявою бородою, в манерах зашелепуватий, о. Сава і справді одрізняв ся од нічих батюшок, тонких і високих. Його незвичайно широкі груди неначе були призначені для протопресвитерських хрестів. Усї знали, що о. Сава має родичів і знайомих в консисторії і частенько їздить до Київа та бував в консисторії; усї знали, що він любить там багато дечого розказувати про сусїд батюшок, чого не годилось би розказувати...

— Ну, тепер хоч починай хреститись до образів і за князів, і за архієреїв, і за христолюбиве воїнство! — подумав о. Артемій: — принїс нечистий оцього лиственського протопреситера з дяків. Треба кидатись в полїтику.

О. Артемій препумеровав "Московскія Вєдомості", бо редакция посилала це добро сїльським батюшкам за половину цїни. Багато батюшок препумерували деневенькі петербургські ґазетки "Свєт" і "День", і хоч нїчогісїнько більше того не читали, але трохи цїкавились полїтикою.

— Чи чули новину? — почав о. Артемій: — Бісмарк полетїв, — полетить і Капріві!

— Куди-ж він полетить? — спитав насьмішкувато о. Порфирий: — чи в вирій, чи хіба на місяць.

— З місця полетить! Це по ґазетах видно, — сказав о. Артемій.

— Щасливої йому дороги! А вам, о. Сава, не шкода того Бісмарка та Капрівіого? — спитав в о. Сави о. Порфирий.

О. Сава передивляв ся тільки єдиний журнал "Епархіяльнія вєдомості" та й то не все читав, а тільки той віддїл, де писалось про нагороди. Він не читав навіть "Свєта" і вперше почув про якогось Бісмарка. Він тільки махнув рукою і промовив: — На здоровя! Нехай лїтить, аби ми на стільцях сидїли...

— Не вже вам його не шкода? — спитав насьмішкувато о. Артемій в о. Сави.

— А чого мінї його шкода? Хіба він мінї сват, чи брат?! Як полетїв з місця, то другий на його місце сяде. "Ворона з місця, сокіл на місце", — сказав о. Сава.

О. Артемій розвів ся про пруську полїтику, говорив гаряче, з запалом, винїс останнїй номер ґазети, голосно прочитав ті виписки з нїмецьких ґазет, в котрих Нїмці ганили Росию.

— Боже мій! Що це буде? Що це буде? — гукнув о. Артемій і при тому скочив з місця, вхопив ся обома руками за голову і з патосом бігав по столовій та репетував: — Це все не доведе до добра! Що ми в сьвітї божому будемо робити, як буде війна? О. Саво, що ми тодї будемо робити?

— Нїчого. А що-ж ми будемо робити? — обізвав ся о. Сава.

— Як — нїчого? А як сюди прийдуть Прусаки та застукають в ваші двері? Що ви тодї будете робити? Га?

— Хто його зна, що я тодї буду робити. Мабуть візьму табакирку

та понюхаю табаки, як оце тепер, — сказав о. Сава, котрому і в снї не снились нїякі Прусаки.

О. Сава і справдї витяг з кишенї табакирку і понюхав табаки.

Ото добрі лїки од Прусаків; кращі, нїж гармати! — обізвав ся о. Артемій.

— І чого вїн бігає та галасує? думав о. Порфирий: — певне ті Бісмарки та Капріві вже штрикають його ззаду списами та підсмалюють жаром. Чудний чоловік!....

— Як застукають Прусаки в мої двері, то я двері запру, — сказав о. Сава.

— А як вони виламають вам двері? — спитав о. Артемій.

— То о. Сава сховаєть ся на піч, — промовив о. Порфирий.

— А як вони знайдуть вас і на печі? — спитав в о. Сави о. Артемій.

— То я тодї скажу їм: ідїть собі к бісовому батькови туди, звідкіль прийшли! — одгрібав ся о. Сава.

Усї зареготались з такої полїтики о. Сави проти Прусаків. Зареготав ся навіть завсїгди поважний писар.

Лєонїд Семеновіч, зачувши з гостинної, що о. Артемій чогось галасує, тихенько підступив до дверий і заглянув в столову. Ватя обернулась до його і промовила: — То певно папаша говорить про полїтику та Прусаків.

Вона засьміялась; засьміялась і Антося. З тієї полїтики о. Артемія таки добре сьміялись сусїди, котрі нї про яку полїтику нїколи й не думали.

Тим часом Ватя поставила стакани чаю в гостиннїй на столї і попросила паничів та паннів до чаю. Вчительша сидїла в куточку, як сирота, і нї до кого не говорила. Ватя попросила і її до столу. Вчительша сїла на канапі поруч з Ватею. Паничі та панни обсїли стіл кругом. Вчительша в чорній одежі, з своїм невеселим навіть сердитим лицем, серед молоденьких паннів, здавалась нїби якоюсь директрисою ґімназиї, а ще більше була схожа на ігуменю панянського манастиря. В гостиннїй між паннами та паничами розпочала ся така голосна розмова, як і в столовій між старими. Здавалось, два голосні хори тягли якісь сьпіви в дуже швидкому алєґро, розспічастому та вередливо поплутаному. Весела Антося та Лєонїд Семенович давали тому концертови тон і напрямок. Їх найбільше було чути між инчими дзвінкими голосами.

Зачувши через двері, яку полїтику проповідував о. Сава, паничі піднялп цю полїтику на сьміх.

—Чи чусте, який героїзм проти Прусаків проповідує о. Сава? — промовив молодий вчитель.

— Хоче посипати їх табакою. Це якась полїтика тютюну, полїтика лиственська чи корсунська, — обізвав ся Леонїд Семенович. — Як би хто написав в ґазетах про цю полїтику, було-б дуже цїкаво читати, цїкавійше й веселїйше, нїж ту правдиву ґазетну полїтику.

— А ви любите читати про полїтику? — спитала Ватя в Леонїда Семеновича.

— Борони мене, Боже! Чого вже, чого, а полїтики не люблю. Так перебігаю її в ґазетах, аби знати, що на сьвітї дїсть ся. От Антонїна Григорівна так любить полїтику: перечитує "Свет" од дошки до дошки — сказав насьмішкувато Леонїд Семенович, ще й скоса поглянув на Антосю.

— І вигадали! Де-ж ви чули або бачили, що я читала той "Свет"? — обізвалась Антося.

— Мінї сорока на хвості це принесла, — сказав Леонїд Семенович.

— То та сорока мабуть помилилась: не з нашого двору летїла та тільки потрапила в ваш хутір, — говорила й реготалась Антося.

— Ба нї, з вашого двору, бо вона мінї розказала!....

— Чудна якась сорока! От я почала читати в торішній "Ниві" повість Еберса "Євреї в Єгиптї", та, їй Богу, не стало терпіння її скінчити, — сказала Антося.

— А я прочитала її залюбки, — обізвалась Ватя.

— Честь вам, Валентино Артемівно! А на мене воно нагнало пудьгу, — сказав Леонїд Семенович.

— Чого-ж так? Правда, воно написано якось важко; якось так трудно читати, — говорила Ватя.

— Вже геть-то по-вченому, як звичайно пишуть Нїмцї, — сказав Леонїд Семенович; а ті євреї в Єгиптї і поза Єгиптом вже і в школї нам обридли.

— А я читала зимними вечорами... потрошку... та мінї дуже сподобало ся, як там обмальовують ся жреці, давнїй храм, висока башта храму; жрець стоїть на баштї, а ввесь народ виходить довгим патовпом, мов велитенська гадина вється ся на просторій рівнинї... А я це все собі

так уявляла, так це все мінї ввиджувалось, неначе я це все бачила своїми очима.

— А мінї як би хто написав повість про теперішніх богуславських жидків, то я, здасть ся, прочитала-б з більшою охотою, — сказала Антося.

— От як би хто обписав богуславських жидівок, то я прочитав би ще з великим смаком, — сказав Леонїд Семенович. — Бачили ту Рухлю, що продає дьоготь на містї? Господи, яка інтересна! Сидить на низенькому дзиґлику, а коло неї чорні шаплики з дьогтем...

— А в неї руки трохи не по лїктї в дьогтї, — додала Антося.

— А під дзиґликом постеляна солома по половинї з грязею. А поруч її Шмуль в засмальцованому блискучому каптанї... Кругом шапликів в дощеву годину грязюка трохи не по колїна, — додав Леонїд Семенович.

— А на Рухлї каптан, обляпаний дьогтем! — малювала далї картину Антося.

— Правда, картина не зовсїм естетична, але за те реальна, — тяг далї Леонїд Семенович свій жарт.

— І дуже, дуже поетична! — обізвалась насьмішкувато Ватя. — Як би хто обписав отих богуславських жидівок, то я-б цього й не читала. Хіба я й так не знаю й Рухлї, і Рифки, і Боруха і Шмуля?

Ватя скінчила епархияльну шестиклясову школу, читала багато книжок і була доволї розвита. Вона могла провадити трохи поважнїйшу розмову, нїж давнї непросьвічені дочки батюшок. Антося й Леся вчили ся в проґімназиї в недалекому здоровому містечку і теж дещо читали. Але усї вони читали більше романи та повісти і не любили читати наукових книжок. Їх розумовий розвиток був трохи слабий задля того щоб вони могли зацїкавитись і науковими розвідками та книжками.

— А от Рифка, та що продає дамськї убори, ця вже зовсїм поетична. Раз я торгую в неї лїтнїй капелюх, а вона каже: панно, купуйте в мене капелюх, бо ті усї панни, що в мене покупили капелючи, усї чисто повиходили замїж, — сказала Антося.

— От бачите, Валентино Артемівно! Хібаж це не поезия?! — сказав Леонїд Семенович і кинув на Ватю прудкими очима ще й засьміяв ся. Зпід темних вусиків заблищали його довгі білі чималі зуби, котрі якось закрасили його гостре мефістофелївське підборолдє. Той осьміх красив його веселий вид. Ватя задивилась на його брови, на його сьві-

тлий, веселий вид і примітила в серці легке почуваннє, приємне й радісне. Воно майнуло швидко й прудко, як промінь сонця часом прорветься через хмарки і майне по ставку од берега до берега, і ставочок ніби звеселить ся і засьміється між зеленими берегами. Щось радісне злинуло на її серце, її здорові очи засьвітились; вона почула в первах жвавість, якусь нову більшу жизність, і стала веселійша й проворнійша.

Ватя швиденько підвела ся з місця, вхопила два порожні стакани і не пішла, а побігла в столову, щоб налити чаю. Вона сама здивувалась де це взяла ся в неї легкість і проворність. Антося кинулась помагати своїй приятельці і поодносила порожні стакани в столову. І Антося бігала з стаканами, і Ватя бігала, неначе хотїли одна другу випередити.

Вчительша сидїла і мовчки поглядала на панів; вона розуміла, до чого йдеть ся та біганина. Вчительша була з тих, що в гостях сидять і мовчать, нїчогісїнько не говорять і тільки зпід лоба поглядають на других гостий, але все чисто назирають, навиглядають і мовчки слухають, що тільки говорить ся в хатї, а вже дома з близькими приятельками пригадують усе, що хто сказав, хто як ступив, і все це пересуджують і всїх осуджують. Ватя сїдала коло вчительши, починала з нею заговорювати, але вона одповідала кількома словами та й то неначе знехотя. Вчительша почувала через стїну шисаршин дух в другій кімнатї, і вже той один дух сердив її гордовиту душу.

Почала ся розмова між паничами. Молоді вчителї семінаристи розказували про школи, про свої холодні нетопляні воткі кватири при школах, про свое бідуваннє, про те, яка труднота вчити дїтий по великоруських шкільних книжках. Лсонїд Семенович пристав до їх розмови. Молоді хлопцї почали зачіпати усякі питання: і шкільні, національні українські і социяльні. Молодий Панасенко говорив про ці усї питання з великою охотою, розвивав їх, оглядав їх з усїх боків. Розмова його лила ся плавко й швидко, навіть була лепетлива, але вона в його провадилась тільки як сальонова розмова. Нї одне питаннє, котрі він зачіпав, не цікавило його серйозно: нї до одного питання не лежала його душа. Погляди його були сьвіжі, навіть вольні, лїберальні й поступові, але все це говорилось так собі, аби говорити та не мовчати. Панасенко говорив, неначе млин молов, неначе вітряк махав крилами, тільки його млин молов на порожній камінь.

Ватя тільки й слухала, тільки й чула Лсонїда Семеновича. І його веселість, і його говорючість дуже сподобали ся її.

— От з ким я-б прожила вік щасливо й весело! — заворушила ся в неї думка десь глибоко, глибоко в душі без її волї, без її хіті. — Як я люблю веселих, говорючих людий. Хоч би й не хотїлось слухати, то будеш слухати! Хоч би тебе й нудьга взяла, то вижене з твого серця усю нудьгу до остатку. І на серці стає легко і на душі весело, неначе щось світом засьвітить в самому твоєму серці.....

Але ця панічівська розмова про школи та усякі висчі питаня була дуже скучна для паннів. Вони мовчали і словечком не вмішувались в ту розмову. Весела Антося трохи не позїхнула і на превелику силу вдержала свої рожеві уста од позїхання. Вчительна сидїла перушимо, мов єгипецький камяний сфінкс. Ватя тілько ухом ловила ті нецїкаві для неї речі і більше поглядала на чорні Леонїдові брови. Антося трохи не крикнула: — Ой, говоріть краще про богуславських жидівок, хоч про Рухлю та Рифку, то це буде в десять раз цїкавійше! І Ватя й инчі панни були тісї-ж думки, хоч вони розуміли ту усю розмову про усякі питання.

Випили чай. В хатї стало душно. Ватя одчинила скляні двері, котрі виходили в садок. З дверий повіяло прохолодою. Сонце вже спускалось ік заходу. Надходив вечір, роскішний лїтнїй вечір в селї з своєю прохолодою з густими довгими тїнями в садку, в березї, обсадженому густими вербами. Антося вибігла через двері на маленький ґанок. За нею вибігли менчі її сестри. За панами вийшли панічі.

— Чи в вас, Валентино Артемівно, є човен? — спитав в Ватї Леонїд Семенович: — от би гарно було поплавати човном по ставку!

— Є, тільки невеликий. Уся наша кампанїя в йому не помістить ся. Але там в березї є човни управителя ґуральнї, на котрих рибалки ловлять корони. Ми заберемо й ті човни, сказала Ватя.

— А хто хоче пїти на вечерю до коронів, той піде з нами на човни. — сказав Леонїд Семенович.

— Ну, на це я не пристану, — сказала Антося.

— На віщо коропам така честь? Ми самі повечеряємо коропами. Та в цьому ставку трудно і втопитись, хіба запливемо аж опдечки під гору, під той лїс, — сказала Ватя; — там таки чимала ковбаня.

— Буде старій жабі по колїна? — спитала Антося.

— О, буде й по шию найстарійшій жабі! — сказала Ватя.

—Коли так, то не страшно. Рушаймо! Лїпо, чи то пак Олїмпіядо Григорівно! Ви не боїтесь жаб? — спитав Леонїд Семенович.

— Нї, не боюсь, — сказала невеличка панна і заняла ся з місця та й побігла не довгій простій дорожні через старий садок, зарослий кущами бузку та бузини.

Леонїд Семенович кинув ся її доганяти.

— От же дожену! — кричав сьлїдком за Лїною Леонїд Семенович.

— Ба не доженете! — кричала проворна Лїна і неначе клубком котила ся по доріжці.

— Ба дожену! — гукав Леонїд Семенович. Він пустив ся на всї ноги і почав наздоганяти Лїну. Лїна нїби з переляку кинула ся в бік і сховалась в густих кущах бузини. Антося й собі побігла по доріжці; за нею побігла проворна Леся. Навіть Ватя, розохочена тією біганиною, не втерпіла і побігла сьлїдком за гуртом, але швидко осталась позад усїх.

— Ну й прудкі-ж у вас ноги! — гукала на ввесь садок Антося, обертаючись до Леонїда Семеновича.

— О, мене трудно випередити! — сказав Леонїд Семенович: — а от і берег!

Садок з маленького, ледві примітного, пригорка спускав ся до самісїнького ставка. Берег густо заріс вербами. Між вербами та кущами калини плела ся ожина. Берег був густий, зелений та сьвіжий. Між вербами заблисїла вода, неначе спияновкова прозора тканка. Вузенька ледві примітна стежечка нїби пірнала в густих кущах верболозу. Панни й паничі плутали ся в листї, неначе в павутинї, доки не вийшли на чистий піскуватий бережок. Там стояв невеличкий човен, помальований білою фарбою.

Батя полїзла в густий кущ і витягла звідтіль заховані весла. Паничі сїли на човен і поплили до греблї, де стояли два рибальські човни. Вони притягли ті човни до берега. Антося скочила на один човник і вхопила весло. Її забажалось самій правувати човном.

— Антонїно Григорівно! Отже перекинете човна! Хіба ви вмісте правувати? — говорив Леонїд Семенович.

— І ще-б не вміла! Ми дома на ставку самі плаваємо човном, самі гребемо, бо в нас там кавалерів нема, — обізвалась Антося і неначе манила до себе в човен веселого хлопця.

Ватя сїла в свій човен. Леонїд Семенович кинув очима на два човни, де сидїли дві панни, і неначе вибирав в котрий човен йому весь-

чити. Там весела панна, там поважна, з задуманими темними, як ніч, очима. Він і сам не з'оглядів ся, як сів у той човен, де сидїла Ватя, і вхопив в руки весло. Уся компанія кинула ся на човни. Човни хилитались, трохи не черкались краями об воду. Панни кричали, жахались і разом реготались.

Три човни швидко полинули по ставку понід високими вербами. Довгі тіни од верб далеко сягали смугою по воді своїми зубчастими краями. Зелений берег виразно одбивав ся в тій матовій смузі, і сама вода була ніби облита й обсипана ізумрудами. Вогке тепле повітре стало сьвіжим. Од зеленого берега ніби повівало холодком; холодок ніби лащив ся до лиця, милував його, вливав в тіло роскіш житя, почуваннє жизньове, радісне, безклонітне й безжурне, як сама молодість. Ставок в гору все ширшав та ширшав. Гребля вже далеченько зістала ся позаду. За греблею висока ґуральня, вкрита червоною черепицею, одбивала ся червоною тінню в воді і незвичайно гарно ніби прибрала й закрасила вигляд здалеки. Човни повернули на середину широкого ставу. Антося несподівано затягла пісню. Голос в неї був здоровий і гарний: він розлїг ся широко й далеко напад водою. Молода дівчина неначе манила до себе молодого хлопця з другого човна. Ватя ніби зрозуміла той гук, і вона примітила, що в її серці заворушилось щось завистне, щось вороже до своєї приятельки...

— А що, як ми оттут перекинемось на цій глибині, — крикнула Антося з свого човна до Леонїда Семеновича.

— Вийде дуже не погано, — обізвав ся Леонід Семенович: — панни постають русалками та будуть жити в скляних хоромах; їм будуть прислужувати рибки.

— Це-б то корони? — спитала Ватя. — Ви знаєте, що в цьому ставку самі за себе корони. Ще в давні часи пан завів тут коронів, і тепер їх така сила, що як зайдуть неводом, то за раз витягають пуд або й два. А заходять неводом доконечне що тижня два рази, в четвер.

— А чим то стали-б панічі оттам на дні, як би ми оце перекинулись? — гукала Антося з другого човна: — не вже русалками?

— Ні, я став би дїдьком водяним та лякав би русалок, а найбільше вас, — обізвав ся Леонід Семенович.

— Ну, я вас не дуже-б злякалась, хоч би й русалкою стала.

— А ви, Валентино Артемівно, боялись би мене, як би я, борони Боже, перекинув ся водяним дїдьком?

Ватї стало пїяково од такого комплїмента; вона спустила очи і промовила:

— Не знаю; хіба знати му тодї, як сама стану русалкою. Здасть ся, що не дуже-б боялась...

— І не втїкала-б од мене, як би я ввірвав ся в ваш криштальовий підводяний палац?

— Не тїкала-б, бо русалкам же нїкуди і втїкти: вони-ж замкнуті чи що в своєму палацї, — сказала Ватя.

— Як би ви ввірвались в наш палац, я-б ночастувала й приймала усяким добром, — гукнула Антося.

—Яким же добром ви мене приймали-б? — спитав Леонїд Семенович.

— Поклала-б перед вами зеленого латаття та сирого корона, — жартувала Антося.

— Ну це страва, хоч і тривна, але така, що я її не сплоха перетравив би; трохи важка: ще прийшло ся-б і заслабнути, — сказав Леонїд Семенович.

— І то горенько, що й доктора в ставку не знайшло ся-б, — сказала Ватя.

Човни заплили в глухий кінець ставка, під високий горб, вкритий лїсом, осьвічений тихим вечірнїм сонцем. І гук; і розмова, і регіт принесли житте в цей тихий закуток, неначе розбуркали дрімаючий лїс. Паничі почали згукуватись з човнів, неначе вони були в лїсї. Луна одлясками пішла поміж крутими горбами. Згук та перегук неначе розворушив сонне лїсове царство. Десь далеко затуркотїла горлиця, неначе й собі згукувалась з живим людським гуканнем.

— Господи, як тут гарно! Я неначе не примітила цього місця, хоч і часто плавала тут човном з небожами, — тихо обізвалась Ватя.

І легесеньке, легесеньке зітхане, невпразне й тихе, як подмух вечірнього вітреця по вербах лозах, вирвало ся з грудий Ватї, і вона ледві мала сили, щоб затаїти його в своїй молодій душі. Вона й сама не догадувалась, звідкіль прийшла на неї задума, чого з її душі вирвалось легеньке зітхане, неначе якийсь легенький жаль здавив її серце.

Човни поплили далї і поминули високий закрут берегів ставка. бах та лозах, півкругом вганяв ся в широке водяне тихе плесо, ввесь зубчастий, зелений, пишний, лиснючий од рожевого сонця. За зеленою

мягкою оборкою зеленїли городи, лисніли левади, білїли чепурненькі хатки.

— Господи, як тут гарно! — аж крикнула Ватя.

— От і гарно! Не вже ти перший раз бачиш оті верби та очерети? — спитала Антося в Ватї: — і ще на їх не надивилась?

— Я їх бачу неначе в-перше сьогодня. Я неначе попереду не примітила, що тут так гарно, — сказала Ватя.

І вона почула, що на її серце злинула несподївано радість, така радість, якої вона ще ніколи не почувала в своєму життї.

Човни поплили далї і повинули високий закрут берегів ставка. Зза гори виступила висока ґуральня та чималі забудування за греблею на пригорку. Червоні черепичані покрівлї під гарячим червоним заходячим сонцем неначе горіли огнем, а друге полумя грало в тихій водї, вилискуючись наче в безоднї.

— А забудування звідцїль які поетичні! Неначе якась вілля на березї озера в Італії, як малюють на картинах. Яка поетична картина! — сказала Ватя.

— Що це сьогодня на тебе найшла така поезия? — гукала Антося з другого човна.

Ватя й сама здивувалась, звідкіль найшла на неї сьогодня така поезия, неначе вона патрапила на якісь чари там, де їх попереду й не постерегла; і вона сама не знала, звідкіль узяли ся, звідкіля полили ся на неї ті чари. Вона була байдужна до краси натури, а читаючи повісти, вона поминала ті місця, де обмальовувались чудові вигляди натури, аж сердилась, що вони перебаранчають її сьлїдкувати за оповіданєм про людий. Тепер вона чогось несподївано примітила красу берегів, поезию тісї краси. Її схотїло ся сьпівати, схотїло ся гукнути пісьню голосно й весело, як гукають дївчата, беручи воду в березї; хотїлось вилляти й висьпівати усю радість, котрою було повне її серце. Але вона знала, що в неї не такий міцний голос, як в Антосї, що її голос не на показ для публїки. І вона завела тихенько пісьню, і як завела, вона й сама не счулась. Вона глянула на чорні Лєонїдові брови та очи, і тодї зразу одгадала звідкіль розлила ся та родість, та веселість на її серце і осьвітила увесь сьвіт і закрасила і беріги, і воду, і сонце, і небо.

Ватї подобав ся не один панич, але тепер вона в-перше почувала,

що починає любити гаряче, що в її душі зачало ся щось нове, небувале й дуже, обнімає всю душу і запалює серце новим палким огнем.

— Це мінї тим так гарно тут та радісно, що я дивлюсь на його. Я люблю його, починаю любити оті високі брови, починаю любити його веселу душу, — думала Ватя, пильно придивляючись до тих високих брів.

Леонїд Семенович, котрий сидїв з веслом проти неї, вловив той пильний погляд і, по своєму сїльському звичаю, трохи не моргнув на Ватю по-парубацьки. Але поважність Ватї, її гордовитість вдержала його.

Човни пристали до берега. Паничі й панни сходили з човнів на берег. Хисткі рибальські човники хилитались під їх ногами і гнали од себе по ставку широкі филї. Филї пішли кружалами далеко од берега, а панни з реготом посунулись через густі лози, одхиляючи їх од лиця руками.

— Ну, в цїх лозах добре лазити козам, а не паннам, — гукала в лозах Антося.

— Мабуть не тільки козам, але й паннам, коли вони тепер лазять в лозах, — десь в листї обізвав ся Леонїд Семенович, неначе за стїною.

— Лїпо, придержуй бо лози, коли йдеш попереду! Ти пускаєш гільки, а вони мене бють та й бють по лицї, — кричала Антося до малої сестри.

— Це правда, що ми влїзли в "морське дерево"! Ось і мене морснуло таки добре по носї, — сказав десь в кущах один вчитель.

За лозами вузенька стежечка на праву руку повилась берегом по траві до самої греблї. Паннам забажало ся йти гуляти на треблю. І панни й паничі пішли тією стежечкою, розтягнувшись довгим рядом. Ватя зісталась позад усїх і неначе поганяла той довгий рядок. Леонїд Семенович пристав до неї. Вона йшла стежечкою, він плутав ся ногами в некошеній густій траві.

Ставши поруч з Ватею, Леонїд Семенович почув, що на його найшла поважність. Охота до жартів, до сьмішок, нїколи не покидаюча його, неначе зслизла й пропала в одну міть. Він і сам не стямив ся, чого це найшла на його така поважність, чого він неначе почав приладжуватись до натури Ватї. Тон його розмови став солїдний, непустотливий.

— Яка роскіш тут у вас! І старий сад, і старі вербн в березї, ста-

рі груші та липи на цвинтарі. Видко, що тут культура давня, невчорашня, — почав Леонїд Семенович.

— Цей садок, ці верби садив ще мій дїд, як був молодим, то й не диво, що культура в цьому місци давня.

— А от у нас на хуторі така культура тільки що зачинаєть ся. Мій панотець поставив дім і завів оселю на новому місци за селом, на своєму недавно купленому хуторі. Скрізь голо, порожно! Нї на чому очий спинити! Садок тільки що вилазить з землї, а верби в березї над течиєю ще стремлять, мов позабивані кілки.

—Як поживете, то й діждете, що і в вас буде так само, як і в нас, — обізвалась Ватя.

— О, довгенько мабуть прийдеть ся дожидати. А поки що, в нас така нудьга кругом, неначе десь серед степу. О, вам тут весело жити серед такої роскошї! — сказав Леонїд Семенович.

— То вам так здаєть ся, що ви тут в-перше. А я вже до цього всього придивилась, то мінї про це все байдуже, — обізвалась Ватя.

— Не вже ви тут скучасте в цьому раю? — спитав Леонїд Семенович.

— Лїтом мене не дуже то бере нудьга. Все таки походиш тут, погуляєш. Прийдуть на вакації небожі, сестринї дїти — плаваємо човном по ставку. А от зимою мене бере нудьга. Цей садок занесе снїгом, ставок замерзне. Сиди в хатї та ший або вештай ся коло ґосподарства.

— Зимою мабуть ви все читаєте? Ви любите певно наукові книжки? — спитав Леонїд Семенович, бо йому здало ся, що Ватя з тих молодих панїв, котрі люблять сучасні наукові книжки.

— Трохи люблю, але мінї їх трудно доставати. Папа любить читати тільки ґазети і не купує паукових книжок, а в "Нивї" нема нїчого такого поважного, щоб варто було читати, — сказала Ватя.

Але вона говорила це так собі. Вона читала додатки до "Ниви", але тільки романи та повісти, і пропускала без найменчої уваги навіть ті невеличкі наукові розвідки, які там знаходились. Наукових книжок вона не любила читати, як і багато більша половина сучасних молоденьких панїв. А як часом вона і починала в зимні вечори читати якусь наукову річ, то на неї нападав такий сон, що вона випускала книжку з рук і книжка летїла сторч до долу.

— Я нещаслива через те, що не маю ні сестри молодої, ні брата;

нема в мене товаришки в хаті. Мама вже стара, папа теж старий. І я неначе якась стала стара коло їх, — сказала Ватя і засьміялась.

Лсонїд Семенович і собі засьміяв ся, але сьміх його був не штукарський. Ватя була така ще молода, що могла безпечно сказати такий жарт про себе, і той жарт вийшов сьмішний.

— От ви живете в Київі цілий рік. Мене бере зависність до тих, що живуть не на селї, а в містї, — почала Ватя: — ви бачитесь з живими людьми і людьми осьвіченими, про щось поважне поговорите, про щось почусте, поміняетесь думками. А на селї рідко навіть доводить ся бачитись з порядними людьми, не то що поговорити з ними.

— Це правда. Чоловікови осьвіченому жити на селї не приходить ся, та ще й чоловікови молодому. Дїдичі живуть, але вони мають роботу, та ще й скрутну ґосподарську роботу; їм нема часу нудитись. А нам молодим мійське життє більше припадає до смаку. І в театр заглянеш, і розважиш ся десь, і погуляєш, і повештаєш ся між людьми...

— Що правда, то правда... — сказала Ватя і задумалась. Вона любила місто і її тягло туди, як і усїх дочок сьвящеників, що вчили ся в Київі чи в ґімназиях, чи в духовних школах. Усї такі панни страшенно нудять ся на селї і мріють день і ніч, як би дістатись до Київа, або й жити хоч не в Київі, то в якомуть містї.

— В вас є народня школа в селї. От би вам стати за вчительку в школї, то й робота була-б, — сказав Лсонїд Семенович.

Сказав він це зовсїм не через те, що дуже сочував народній просьвітї. Йому про це було байдуже, але це слово так прийшло ся до речі.

— Мій папа не дозволив би мінї бути вчителькою. Правда мої дві блиські сусїдки й товаришки поставали учительками в сїльських школах, але, мабуть, через те, що їх батько дуже сїмяшистий: в його пять дочок. Дві старші заробляють собі гроші на убраніє, а це вже велика полегкість для батька. Мінї цього не треба, бо ми люди заможні...

Ватя трохи не прохопилась, що її папотець має кілька тисяч карбованців в київському банку.

— Я помагаю мамі в ґосподарстві, — говорила Ватя далї, — бо мама вже нездужає. Я й люблю хатнє ґосподарство. А більшої й кращої дїяльности не можу знайти для себе на селї, хоч би й хотїла....

Ватя в душі почувала, що говорила це так собі, аби говорити: вона не цїкавилась ні трошечки нїякою прінціпіяльною дїяльністю і не шукала нїякої висчої дїяльности. Але вона почувала, що треба виявляти

таку гадку перед Леонїдом Семеновичем, щоб підійти під його напрямок. Вона помилялась: і в панича не було нїякого ні практичного ні ідейного висчого напрямку, як і в неї його не було.

Стежечка допровадила до тину. Через тин був перелаз; два товсті низькі кілки були повбивані по обидва боки тину, а на їх лежала дощечка пропизавша тин на скрізь. Вона була прибита кілочками. Довгий ряд молодих панічів та паннів почав плигати через перелаз так зручно й швидко, як плигають кози. Ватя і сама не знала, чи лїзти через перелаз, чи ні: вона спинилась і трохи гордо глянула на перелаз.

— Це ми зайшли до не дуже догідної дороги. Чисто сїльські ворота. В містї мабуть таких чудернацьких хвірток нема, — почала читати промову до Перелаза Ватя. Аристократичність і демократичність несподївано почали боротьбу в Ватиній думцї перед тим перелазом. Ватя по своїй вдачі вдала ся в свою маму, котра була родом зза Уманя і набрала ся пляхецького аристократичного духу од польських панів. Але Ватя знала, що Леонїд син посесора з простих мужиків і постерегала демократичній напрямок в сучасних молодих панічів. І вона сама не знала, на яку ногу ступити: чи поводитись тоном аристократичним, чи держати себе просто й натурально — по-простацькому.

Ватя довгенько таки постояла коло перелазу, а далї подумала:

— Нї, треба лїзти. Панічі тепер люблять простоту... — і вона вхопилась рукою за кілок.

Леонїд Семенович підхопив її під руку і допоміг стати на дощечку. Ватя перелазила через тин, якось нїби не вміючи, неначе вона з-роду-вїку нїколи ще не перелазила через тин. Леонїд Семенович вхопив ся обома руками за кілки, підобгав ноги і в одну мить перекинув свою легку фіґуру на другий бік тину.

Усі побігли по широкій греблї, обсадженій з низу вербами. По другій бік греблї стояв млин, неначе притаїв ся за греблею в молодих вербах на лозах. За млином на пригорку підпїмала в гору свою високу червону покрівлю ґуральня.

— А що, Антонїно Григорівно, куди підемо заглядати: чи в млин, чи в ґуральню? — спитав Леонїд Семенович.

— Я маю охоту більше до млина, — обізвалась Антося: — в ґуральнї горілка, а я до горілки неохоча.

— Не станемо-ж ми няньцями, коли побуваємо в ґуральнї, та ще й од одного горілчаного духу, — жартував Леонїд Семенович.

— Не знаю, як хто, але добре знаю, що я не стану, — одбивалась і собі жартами Антося: — про мене, як в ґуральню, то і в ґуральню.

— А ви-ж бачили на своєму віку, як роблять те добро, що горілкою зветь ся? — спитав в Антосї один вчитель.

— І зроду не бачила, хоч і хотїла-б бачити, — сказала Антося.

— Хоч і хочете, та не побачите, бо тепер ґуральня замкнута, — сказала Ватя.

— А коли вона замкнута, то вертаймось назад. Ми вже геть-то загулялись, — сказала Антося.

Але нїкому не хотїлось вертатись в душні хати. Усї розсипались по греблї, балакали й жартували. Сонце вже спустилось низько. На греблї під вербами був чудовий здоровий холодок. Од води несло вогкістю. Зелені очерети в березї неначе дрімали, заглядаючи в воду своїми легенькими, як пух, нагнутими китицями-вершечками. Довгі тїни од верб простяглись трохи не до половини ставка. Гори, вкриті лїсом, неначе жевріли жаром, пашіли теплом, а робили незвичайно ефектний контраст з супротилежним затїненим берегом, звідкіль тягло прохолодою.

— Вертаймось до дому! Час вертатись! — сказала Антося і побігла назад по греблї.

За нею слїдком рушили уся компанїя. Ватя, йдучи позад усїх, поруч з Леонїдом Семеновичом, задумалась.

— Який чудовий вечір трапив ся в моєму життї! Чи був хоч один такий вечір для мене? Не було... Ще нїколи я не почувала себе такою щасливою. Усе на сьвітї стало гарно для мене. Скрізь весело, скрізь радісно. Он пастушки женуть корови до води; біжать, хвиськають батїжками, неначе граються. Мабуть і їм весело жити на сьвітї. Он дївчата в березї перуть сорочки і гукають-вигукують пісні, аж луна йде між вербами. Певно вони щасливі. Може такого другого вечора вже й не буде в моєму життї...

Ватя глянула скоса на Леонїда Семеновича. Він йшов мовчки, задумав ся, втупивши очи в землю. Йому в-перше прийшла думка про оженїнс. За цїлий університетський курс така думка не приходила йому в голову. То за наукою, то за гульнею йому не було часу про це й думати. Тепер чогось несподївано вона виникла в його головї, оттут на греблї, серед зелених верб, коло дрімаючого берега, дрімаючої в вечірньому сьвітї води. Поетична обставина, молоді панни, поетичний вечір, наводячий на душу задуму, викликаючий думи, втихомирюючий серце, все це

якось проти його волі зворушило в йому це поважне питання. Він глянув на Ватю і почув, що її вид, її поважність та солідність якось втихомирили в йому жарти і навели на його поважну думу.

— Швидко буде кінець моїй науці; через рік я буду доктором, вийду в сьвіт, почну жити самостійним життєм... Мині треба шукати пари, — думав Леонід Семенович і він перебрав в думці усіх панів, яких він знав і в Київі, і на селах.

І ні одна з їх не підходила йому під пару, не припадала до серця. Ватя починала йому подобатись, але Леонід Семенович був син практичного батько, і, не вважаючи на свій жартовливий характер, думав про придане за своєю будущою жінкою.

— Цей о. Артемій, як кажуть, дуже грошовитий чоловік. Цікаво-б знати, скільки в його тисячок лежить в банку, — подумав Леонід Семенович.

Ця думка так зацікавила його, що він трохи не спитав в Ватї: — А скілько за вами дадуть приданого? — Він ледві вдержав свій цікавий язик.

І Ватя й Леонід Семенович мовчки вертались з гулянки і ледві перекидались кількома фразами серед веселого щебетання молодих панів та паничів. Ватя примітила, що Леонід Семенович став неначе не той, що був попереду ще за одну годину. В його душі почав ся новий момент життя, тільки зародок нового життя, коли з молодого пустотливого хлопця починає складатись мужний, дорослий чоловік.

В саду під густими старими грушами та яблунями вже полягла густа тінь. Молода компанія перебігла його і розсипалась на широченькій прогалині перед домом, серед квітників... Тут ще було зовсім ясно, тут дотлівав вечір останнім одліском на високих грушах та яблунях. Усім не хотїло ся йти в кімнати; усі неначе ждали, поки замре останній сьвіт вечора, поки темна ніч не поглине останнього проміння поезії вечора в садку, в квітниках, на вольному сьвіжому повітрі.

— А давайте, будемо грати в кота та мишки! — крикнула на весь садок Антося. — Леоніде Семеновичу, чого це ви задумались? Ставайте в ряд! Ви будете котом.

— Як котом то й котом, — обізвав ся Леонід Семенович. — але як ви будете мишкою, то я боюсь...

— Чого? Щоб вас не вкусила? — спитала Антося.

— Боюсь, що вас не впіймаю, бо ви дуже прудкі, — одповів Леонїд Семенович.

— Ну, од вас не втече нї одна мишка. Мінї вас аж страшно, — зачінала його Антося.

— Ставайте в кружало! Беріть ся за руки! — командувала Антося, і вхопила за руку Ватю.

Усї побрались за руки. Поділили котові і мищені вікна. Леонїда Семеновича таки вибрали за кота, Лїпу за мишку. Почала ся бігання. Хоч Лїпа була й прудка, але кіт її швидко впіймав і поставив в ряд, а потім взяв за руку Ватю і вивів з кружала. Ватя опинила ся та одмовляла ся, але її нїчого не помогло. Вона мусїла тїкати од страшного кота. Важка на ходї, вона грала нїби нехтуючи цїєю простою іграшкою, і швидко неначе зумисно попала ся котови в лапи. Тодї кіт вибрав за мишку Антосю. Прудка, вюнка, як гадючка, жвава як пташка, Антося пірнала в вікна, вирпнала за кружком, звивалась попід руками. Леонїд Семенович крутив ся як муха в окропі, але таки застукав Антосю за кружалом. Антося спереляку кинула ся тїкати і попала між високі кущі орґінії, котрими був засаджений усей куток між домом і садком. Леонїд Семенович погнав ся за нею в орґінію. Кущі гойдались, тільки тріщали. Антося звивалась між кущами. Леонїд Семенович спотання кинув ся на мишку просто через кущ орґінії. Кущ затріщав. Кіт впіймав мишку, але кущ орґінії повалив ся під ноги котови. Підняв ся регіт. Леонїд привів до кружала засапану мишку, котра ледві дихала.

— А бачте! Таки впіймав! — говорив Леонїд Семенович, втираючи хусточкою піт на чолї.

— Впіймали, але й шкоди наробили, — докоряла його Антося.

— Нїчого те! Невелика шкода. За цю шкоду можна вибачити. За те-ж ти таки не втїкла, — сказала Ватя.

Паничі одпаче кинули ся поправляти ту шкоду. Леонїд Семенович звів полеглу орґінію. Знайшли коло других кущів лико і привязали орґінію до кілка. Ватя помагала їм привязувати, присїла коло куща, поралась та вешталась, неначе полїтниця. Вона вдавала з себе просту, робочу дївчину. Її руки не раз доторкувались до рук Леонїда Семеновича. Панни й собі кинулись в орґінію, розсипались між кущами. Невеличкі на зріст серед високих кущів панни здавались нїби перепеличками. Ватя стояла серед кущів, обсипаних здоровими квітками: вона була показна й примітна. Темна зелень орґінії, червоні та жовті квітки

незвичайно йшли до її лиця. Кущі були високі в чоловіка. На тому квітчастому фоні, вся ніби обсипана орґіпіями її показна фіґура визначувалась незвичайно ефектно. Леонїд Семенович примітив той ефект і несамохіть задивив ся на неї.

Коло ґанку рядом стояли чотири здорові вазони старих олеандрів, рясно обсипаних важкими китицями ясно-рожевих квіток. Старі олеандри були високі аж до стріхи. Леонїд Семенович звернув на їх увагу.

— Які пишні та здорові олеандри! — сказав він до Ватї.

— Ці олеандри садила ще моя мама тоді, як вийшла заміж. Не дивно, що вони так розросли ся, — промовила Ватя.

— Квітки й дерева садять на щасте: мабуть ваша мама була на своєму віку дуже щаслива, що олеандри цьвітуть так, що й листя не знать, — промовив Леонїд Семенович.

— Була щаслива, це правда, та шкода, що не кожному дасть ся таке щасте, — сказала Ватя ніби про себе і подумала: яке-ж то буде моє щасте, що зачало ся в цей вечір?

— В такий пишний вечір на вас находять сумні думи, як я догадуюсь: молоді панни не повинні журитись, — обізвав ся Леонїд Семенович; — правда, Антоніно Григорівно? — додав він, обертаючись до Антосї.

— А вже-ж правда! Я ніколи не журюсь і не думаю журитись, — промовила Антося.

— Та мабуть і паничі не дуже то журять ся, — якось знехотя обізвалась Ватя: — хіба ви, Леоніде Семеновичу з журливих? Я щось цього не примітила.

— Я не з журливих, але часом находить такий час, що й задумаєш ся. І не журиш ся, здасть ся, але й журиш ся чогось, — промовив поважно Леонїд Семенович і сам справдї задумав ся.

Дорого дала-б Ватя, щоб спостерегти в його серцї, про що то він задумусть ся й журить ся. Його легка задума неначе тїнию впала на саме її серце, і її серце обізвалось якимсь затаєним жалем.

Леонїд Семенович постояв трохи мовчки, потім, не знаючи, що робити, що промовляти, простяг руку до гільки олеандра, нахилив гнучку гільку, притулив пахучу китицю квіток до лиця і почав з якоюсь жагою ніби втягувати та ссати наркотичний дух квіток.

— Вирвіть квітку, будьте ласкаві, коли ви любите пахощі олеандру, — сказала Ватя.

— На що збавляти квітку? Вона розцьвітала може цїле лїто, поки дійшла до такої краси, а я загублю її та й покину, — сказав Леонїд Семенович.

— Одже ви дуже церемонні та жалісливі! — сказала Ватя.

І вона вхопила одну гільку, нахилила, проворно зірвала два роскішні китяхи і подала паничеви.

Леонїд Семенович з якоюсь задумою простяг руку, взяв квітки і подякував.

— Ходїм ще в садок, походимо по доріжках, — сказала Антося.

Ватя напрямилась по доріжці в садок. Леонїд Семенович йшов поруч з нею. Над доріжкою росли рядком здорові кущі роскішної зеленої рути. Він нахилив ся, нарвав рути та оксамітових черничок, обіклав квітки олеандра червоно-чорними черничками, а потім почав обкладати букет зеленою рутою.

— Ого, та вмісте-ж ви складати букети! Ви не без смаку. Їй Богу, вийшов гарний букет, — сказала Ватя.

— Комуж це ви повезете цей букет? А може піднесете учительші? — жартувала Антося.

Леонїд Семенович звязав букет довгим стеблом барвінку і подав Ватї. Ватя взяла, подякувала і зробила йому аж геть-то церемонний поклін.

Як би Леонїдови Семеновичу такий церемонний поклін зробила Антося, він би доконешне передражнив її і здав би здачі таким самим поклоном, але Ватї він не насьмілив ся цього зробити, хоч такі церемонії дуже не сподобались йому по натурї й несьвідомо демократичній натурі.

— Церемонна... а може тим, що мене не знає добре... Не люблю я таких церемоній. Дуже вже воно виходить якось робляно, — думав Леонїд Семенович.

Ватя, взявши букет, незвичайно зрадїла. Вона боялась, що панич подасть букет Антосї. Антося мовчала: вона ждала букета для себе.

Взявши букет в руки, Ватя стала ще поважнїйшою. Їй здало ся, що вона зістала ся побідницею над Антосею, що вона побідила й серце молодого панича. Вона з повагою пішла стежкою в садок і цїм неначе кликала йти з собою і молодого хлопця. Леонїд Семенович пішов за нею. За ними пішла й Антося. Це Ватї дуже не сподобало ся.

Доріжка нїби пірнала в густий старий садок, як у тунель, пробитий в густому гіллї. В садку вже нїби смеркло. Старі стовбурі груш ледві мріли проти заходу. В квітнику на прогалинї коло дома чути було сьміх та розмову паннів та паничів. В садку стояла мертва тишина. І Ватя, й Антося, і Леонїд Семенович йшли по доріжцї і мовчали. Доріжка повила ся в низ по згористому місци, де чорнїла вже густа тїнь. Під густим гіллєм дерева стояла духота, як в хатї. Ватї стало душно. Вона почула, що в її серцї вже не жевріє, а розгорюєть ся огонь кохання. Її щоки нїби пашіли. Вона приклала до лиця букет, сьвіжий, холодний, і той холодок трохи прохолодив її лице. Наркотичний важкий дух олсандрів та рути дратував її нерви і неначе збільшував те нове гостре почуваннє, що так раптово прокинулось й обхопило її серце. Її забажалось самій зістатись з Леонїдом Семеновичем, забажалось, щоб та доріжка тягла ся без кінця, без краю, щоб нею зайти з ним далеко од людий і не чути того сьміху й крику, котрий ледві долїтав до неї через густий садок, неначе луна в лїсї.

Ватя аж сама здивувалась, чого вона почала сердитись на Антосю... Вона зненавидїла свою близьку приятельку, котру так любила за її щирість та веселість.

— І чого вона йде за нами? І чого її тут треба? Чом вона не зісталась там в квітнику? — думала Ватя, пригортаючи холодний букет до свого гарячого лиця.

— Грав ся, пустував зі мною, а букет дав Ватї, — думала Антося: — я знаю, що йому подобаюсь... А на віщо-ж він дав букет не мінї, а Ватї? А може тим, що вона тут ґосподиня в квітнику, а я гість...

І Антосї забажало ся стати між Ватею та Леонїдом Семеновичем, розірвати їх, одіпхнути її, щоб заполонити його серце.

— Як тут тихо в садку! — ледві обізвав ся Леонїд Семенович, щоб не мовчати в компанії.

І ці слова він і сам промовив так тихо, неначе бояв ся сполохати ту тишу, ту дрімоту засипаючого садка. Він бояв ся перервати свої думи, котрі роєм повили ся в його душі серед тісї тиші та темряви.

— Зовсїм по-ночи; тут неначе вже ніч наступила, — обізвала ся Ватя так само тихо, неребиваючи свої думи.

— Обидві гарненькі, може й обидві багатенькі, — думав Леонїд Семенович, тихо ступаючи по траві. — А з котрою я став би в парі на все житте? якось несподївано виникла в його думка. — Одна весела, як

майський ранок, друга поважна, мов осінній тихий день. З котрою я був би щасливійший в житті? І майський ранок веселий, і осінний день гарний та тихий... І карі очи веселі, і чорні очи гарні, мов глядять по душі.

— Як ми далеко зайшли! — обізвалась Антося: — ондечки вже й верби в березі видно.

— От і далеко! Ще до ставка далеченько. Тут так гарно в цьому затишку! Я йшлаб та йшла цією доріжкою, та шкода, що кінець близько, — промовила Ватя.

— Ви не втомились? — спитав в неї Лсонід Семенович.

—О ні! Хіба ми так далеко зайшли?! Тут тихо, а я люблю тишу та спокій, — сказала Ватя.

— А я люблю гармідер, оттакий, як там! — сказала Антося і показала рукою до дома, звідкіль лунав далекий сьміх. — що це ти, Ватю, так закохалась в тій тиші та в смутку? Може надумуєш ся в черниці йти?

— А хто його знає?! Часом доля поверне людину і в черниці — обізвала ся Ватя. Одно слово про смуток, сказане Антосею, чогось і справді навело на неї несподівано смуток. Радість, щасте неначе хто чарами зняв з її серця і навів на неї задуму. Ватя ледві затаїла своє легке зітхання. Її стало чогось жаль і себе і Лсонїда Семеновича, а чого, вона й сама не мала сили одгадати. Її почуванне неначе попередило думку, котра ще не виникла в ясній формі, думку про те, що вийде з того гарячого огню, що розгорював ся в її серці.

Ватя повернула назад. На дворі вже зовсім смеркло. Знов вони в трьох пішли через садок, ледві промовляючи коротенькі фразн. Ватя обернула очи до Лсонїда Семеновича, ловила його погляд, обвід його лиця, котрий мрів в густій тіні од груш. Її забажало ся, щоб він взяв її за руку, глянув своїми швидкими очима її в вічи, і промовив хоч очима, як не словами, про кохання.

Вони дійшли до квітника. Ватя попросила усіх до гостинної. Там вже сьвітилось сьвітло. Ватя ввійшла в гостинну з букетом. В неї очи блисчали, сьвітились. Щоки палали. Вона глянула на маму, неначе хотїла похвалитись букетом. На радощах вона вхопила стакан, поставила в стакан букет на пянїно. Хапаючись, вона забула ся навіть налити води в стакан.

Старші гості вже перейшли з столової в гостинну, сидїли за сто-

лом і балакали. Писарша сидїла коло стола; вона вже зовсїм оговталась в компанії і розмовляла з дамами. Вчительша одбила ся од гурту і сїла як найдалї од писарші, аж у куточку коло скляних дверий. І шум, і веселий збір гостий, і ясне сьвітло од лямп ще більше піджизнили Ватю, ще більше її звеселили. Вона бігала по гостинній, потім сїла за пяніно і попросила молодих гостий танцювати, а сама одчинила пяніно і вдарила по клявішах сьміливо й енергічно. Веселий мотив вальса роздав ся по просторій сьвітлиці. Одна, друга нара покрутилась, повертїлась, як муха в окропі, та й перестала: в сьвітлиці було душно: духота одбивала в молодих охоту до танців. А Ватя на це не вважала. Веселі польки, мазурки, вальси лили ся зпід її білих рук одні за другими. Вона неначе хотїла виграти, вилити в мотивах ті приємні почування, що сповняли її серце.

— Ватю! засьпівай якої небудь пісні, або якогось романса, — просила Антося: — в хатї душно так, що й дихати важко, не то танцювати. Засьпівай, голубко!

— Коли чогось хрипить в мене в горлї; напила ся вчора холодної води, — одмовлялась Ватя, аби чимсь одгрібатись, як звичайно одгрібають ся панни, як їх просять грати або сьпівати.

— Та засьпівайте, Валентино Артемівно! Я люблю й музику й сьпіви, — просив і собі Леонїд Семенович.

Ватя засьпівала народню пісню, а потім один романс. Вона сьпівала неголосно, але в неї голос був невеликий ще й неначе трохи розбитий на високих нотах. Дві-три високі ноти в її голосї неначе трохи дзижчали й шиніли, але вона сьпівала з почуванєм, з серцем. Було знать по пісні, що в неї в душі затаїлось глибоке почуванє, хоч її натура була трохи вяла й нешвидка.

Антося, сьпівуча з-роду, не втерпіла: вона підхоплювала останні ноти куплета пісьні, і її дужий дзвінкий альт дзвенїв і розливав ся, як чиста струна дорогого рояля, торкнута клявішом, — дзвенїв і покривав маленький Ватин голос і навіть музику пяніна. Дві-три нотки її голосу розлягали ся по сьвітлиці, неначе филя чистого сьвіжого повітря, здорового і приємного. Голоси обох паннів в кінці куплета ніби сплїтали ся до купи і вили ся одною срібною ниткою. Ватї чомусь це приставанє Антосї не сподобалось.

— І чого вона приплела ся до мого голосу? Чи хоче себе показати,

чи почванитись перед панічами своїм голосом? — думала Ватя, скоса поглядаючи на Антосю.

Ватї хотїлось, щоб тільки її саму слухав Леонїд Семенович, щоб тільки чарував ся її піспею. Ватя почала сердитись на Антосю і трохи не крикнула: перестань, не перебаранчай мінї сьпівати! Ти мінї псуєш пісьню. Перестань, бо покину грати!

І Ватя справдї не витерпіла: вона раптом перестала грати й сьпівати і встала з стільця.

— Давайте грати в чого! — покомандувала Ватя: — в сусїда або в квітник. Чого ми будемо дурно сидїти?!

— Давайте грати в сусїда! — крикнула Антося і почала становити стільці кружалом.

Панічі почали вибирати собі сусїд до пари.

— А ну, кого вибере Леонїд Семенович: чи мене, чи Антосю? — думала Ватя, поглядаючи на панича.

Леонїд Семенович приступив до Ватї і вибрав її собі за сусїду. Він взяв її під руку і повів до стільця. Ватя невимовно зрадїла. В неї аж серце закидалось.

— А ну, буду лїчити, кого більше вибирати ме він за сусїду: чи мене, чи Антосю? — думала Ватя.

Граніс почало ся. Почала ся біганина. Поки скінчили того сусїда, Ватя налїчила, що Леонїд Семенович вибрав її за сусїду сїм раз, а Антосю тільки пять раз.

— І це добрий знак задля мене, добрий знак, — думала Ватя, а в її душі розцьвітала ся надія, як пишна, червона рожа в палкий день.

— А ну, буду слїдкувати, кого він цей раз вибере собі за сусїду? — думала Ватя і не зводила очий з панича. В неї серце швидко закидалось, так швидко й здорово, що вона почутнювала його кидание в грудях. Леонїд Семенович зирнув своїми швидкими очима по паннах і знов вибрав Ватю. Ватя схопилась, побігла дрібненькою ходою і, червона, як жар, ніби впала на стілець коло Леонїда Семеновича.

— Восьмий раз вибрав мене! Це добрий знак! — подумала Ватя і почувала в серцї все паростуючу і прибуваючу тревожність.

До самої вечері грали молоді панни та панічі в усякі іграшки, аж доки ті забавки не обридли, аж доки всї добре потомились.

Сусана Уласівна звелїла накривати стіл. Вже була пізня година. Стіл був сервірований дуже добре. Ватя посадила писаршу за столом

рядом з собою, а сама скоса поглядала, коло кого то сяде Леонід Семенович.

Він сів поруч з Ватею. Ватя розбалакалась з писаршею, говорила з нею так ласкаво й привітно, що всі це запримітили; вона вважала писаршу ніби вже за свою сестру. Сусана Уласівна видала на цей раз гостям таку багату вечерю, якої не постачала ще ні на одні свої іменини. На десерт подали морожене, щоб прохолодити гостий в душну ніч. Гості міркували і не могли доміркуватись, з якої це причини благочинна видала таку багату вечерю. Отець Сава не вважав ні на що і хилив наливку чарка за чаркою. Одна вчительша постерегла, для кого це така честь. Вона сіла за столом як найдалі од писарші, з самого краєчку, і не зводила свого навиглядного ока з Ваті, писарші та Леоніда Семеновича. Ватя розговорилась, розчервонілась. Вона все підливала наливки в чарки то писарші, то Леонідови Семеновичу.

— Який веселий вечір я провів у вас сьогодня, — говорив Леонід Семенович до Ваті.

— А я і в-двоє весела, — обізвалась мимохіть Ватя: — приїзджайте до нас частійше, то й будете проводити веселі вечори. Я попрошу до себе своїх приятельок. В нас пяніно. Я грати му, а ви будете танцювати.

— Воно й справді той дім веселий, де є фортепян, де граютъ та сьпіваютъ. Без музики було-б скучно жити на сьвіті людям та ще й молодим, — сказав Леонід Семенович.

— А що вже я люблю музику, то й сказати не можна! Господи, як ви гарно граєте та сьпіваєте! Здаєть ся-б, цілий день слухала та не наслухалась, — обізвалась писарша.

— Міні дуже сподобав ся романс "Азра". Чи не можна-б його в вас переписати? Я й сам трохи сьпіваю, хоч, признатись, поганенько, — сказав Леонід Семенович.

— З великою охотою ладна вам прислужитись. Зайдіть як будете в гостях у сестри, то я вам його сама перепишу та й дам, — сказала Ватя.

— О, спасибі вам! Це буде занадто багато чести задля мене, — промовив Леонід Семенович.

— Ви ще довго пробудете в нашій Горобцівці? — спитала Ватя.

— Треба після завтра їхати до дому, бо папа буде сердитись: коний треба для господарства, тепер саме заходить робочий час. Але я

думаю випроситись в батька та й прибуду до сестри і... до вас, — сказав Леонід Семенович.

— Коли-б ти прибув, та й на віки зістав ся зо мною! І грала-б для тебе, і сьпівала, і житте моє з тобою було-б веселе, як оцей вечір був веселий в моєму житті, — думала молода дівчина.

І знов на неї несподівано найшов смуток та задума, і знов серед веселого шуму, гаму, серед веселої розмови гостий на неї найшла легенька журба. Ватя замовкла, неначе увійшла думкою в саму себе.

Вже почало розвиднюватись, як гості встали зза столу, але не пяні, як бувало в старовину: сучасні матушки не настачають багато пляшок за столом і завели цю нову моду, на що старі батюшки дуже гніваються ся і лають молодчих матушок. Гості стали розїїжджатись.

— Прощайте та й нас не забувайте! — говорив о. Артемій до Леонїда Семеновича.

— Прощайте! Будьте знайомі! Прошу частїйше заглядати в нашу Горобцївку та й нас не минати! — просила на прощанне Сусана Уласівна.

Вже вікна з чорних стали рожеві, як гості покотили з двору о. Артемія.

— А що, як тобі здала ся Валентина Артемівна? — питала писарша в брата, вертаючись до дому.

— Нїчого собі, ще й таки добре нїчого собі. Казали що вона дуже непроворна. Але я примітив, що вона не зовсїм таки непроворна. Цїлий вечір бігала, була жвава, веселенька; щоки розгорілись, очи засьвітились. В неї гарні очи... — говорив Леонід Семенович.

— І до мене вона дуже була привітна. Все мінї паливала в чарку паливки та випа. Їй Богу, думала, що вийду зза стола пяна та ще й заточу ся, як баба в пивку, — сьміялась писарша і все хвалила Ватю, поки вони й до дому дійшли.

— А скільки в благочинного гроший в банку? — спитав Леонід Семенович, входячи в писарів двір.

— Бог його сьвятий знає. Але, кажуть, що о. Артемій дуже грошовитий чоловік і добре видав двох старших дочок, — обізвав ся попуро писар, в котрого в голові таки добре шуміло. Він вкутав чималу порцию горілки та наливки.

Ватя завісила вікно густою сторою і лягла в постїль, але сон її не брав. Її нерви були дуже стревожені, так стревожені, як ще її цього не

траплялось на віку. В темряві ночи вона ніби бачила високі брови, що дугою підніймались над темними блискучими очима на широкому круглому чолі. Вона заплющувала очи, а той милий вид не зникав з її думки, манив серце. Усї події того щасливого вечора увиджувались їй, проходили одна за другою в памяти Ватї, неначе ті веселі ластівки пролїтали, але вона тільки бачила ті високі брови, тільки ніби й чула веселий сьміх молодого хлопця. Рожевий сьвіт полив ся через густу стору і осьвітив чарівничим одлиском кімнату, і тільки в тому мрійному сьвітлї зник той милий вид, неначе згас в уявку молодої дївчини. Вона заснула міцним сном....

Другого дня вранцї, вже як сїмя сїла за чай, Сусана Уласівна зирнула через двері в гостинну і вглядїла на пянїнї букет...

— Еге, Ватю; от і не доглядїла паничевого букета: мабуть ти не налила води в стакан, бо твій букет повяв, — сказала мати до дочки.

Ватя схопила ся з стільця, побігла в гостинну і винесла букет. Олеандри привяли, а зелена рута аж нозвішувалась і телїпалась мертва кругом стакана. В Ватї очи стали перелякані і пригасли. Мати й собі стрівожилась. Ватя вхопила стакан з водою, набрала води в рот і почала бризкати на букет.

— Оце, яка притичина! Оце випадок!... Неначе щось недобре віщує... Ото шкода! — говорила неспокійно Сусана Уласівна.

— Ото яке диво! Ото баби, а ще і вчені! І коли ви збудетесь тих забобонів? Біжи, Ватю, до ворожки, до баби Чупринихи, нехай одворожить оте лихо! Ото баби! — реготав ся о. Артемій.

Ватя налила в стакан води, поставила букет на пянїно і частенько наглядала: олеандер трохи одійшов, рута на віки повяла.

IV.

Минув місяць, пішов і другий. Ватя ждала, що Леонїд Семенович навідасть ся в гостї, а він не приїздив. Два рази Сусана Уласівна запрошувала до себе писаршу після служби божої на чай. О. Артемій од себе через писаршу передавав поклін Леонїдови Семеновичу, нагадував тим поклоном про себе, про Ватю, а панич не приїздив.

Після Першої Пречистої вранцї наймичка прийшла в покої до о. Артемія і заповістила, що до його прийшли два чоловіки.

— Нехай йдуть сюди! — сказав о. Артемій.

В прихожу вступили два чоловіки: один був волосний старшина

Леськó, високий, плечистий, гарний з лиця, — другий був Яків Руденко, старий, семидесяти лїт дїдок, огрядний, сивий аж білий, але з пухлим, білим, нїби дитячем лицем, з добрими темносїрими очима. Чоловіки поздоровкались, поклонились і поцїлували батюшку в руку.

— А що скажете? За яким дїлом? — спитав о. Артемій.

— Та це ми, батюшко, просима вашої милости, щоб ви сьогодня посьвятили наш млин.

— Вже скінчили? — спитав батюшка.

— Вже, та не зовсїм. Два камінї готові, а два ще нї, але ми думаємо тим часом пустити млин хоч на два камінї, щоб млин не стояв дурно, — сказав Леськó.

— Що-ж, чи помиритесь ви в тому млинї? Там же вас пять чолока в спілцї? — спитав батюшка: — та ще, здасть ся, ви й гроший трохи припозичили в Аврума.

— Та вже якось мусимо миритись, бо таки й гроший трохи позичили, та й за місце, де поставили млин, громада присудила платити що року сто двадцять карбованцїв у волость.

— Ти, дїду, здасть ся, з сином пристав до спілки? — спитав о. Артемій.

— Та з сином же, з Хтодосем, та от з Леськом, та з двома Марченками, — сказав дїд Яків і неначе осьміхав ся своїми тихими очима.

— Ой, гляди, дїду, щоб тебе ті Марченки не скрутили: ці вашi спільники таки добрі крутії, — сказав батюшка.

— Як вони заповізьмуть ся нас скрутити, то ми й не дамось, бо й нас два, а Леськó третій, сказав Яків і осьміхнув ся. — Та вже, батюшко, просимо вашої милости і на обід. А де-ж це матушка? Я хочу й їх просити на бесїду, — сказав дїд.

Дїд Яків довго служив за церковного старосту, а син його Хтодось служив в о. Артемія за наймита, і через те дїд вважав себе близьким до батюшки й матушки.

О. Артемій пішов у кімнату і викликав матушку. І Леськó, і дїд Яків поцїлували матушку в руку і просили її на бесїду.

— А хто-ж там ще буде на бесїдї? — спитала Сусана Уласівна.

— А хто-ж буде. Свої будуть. Буде вчитель. Просили й писаря й писаршу, просили й її брата, бо це він приїхав до їх в гостї. Просили і управителя, — говорив дїд Яків.

— Ого-го! То це в вас буде нїби храмова бесїда. Тільки меду, ма-

буть, не варили. То просіть вже й Ватю, — сказав о. Артемій, переглянувшись з жінкою.

— А деж Ватя? — спитав дід.

Дід Яків знав Ватю ще маленькою і носив її на руках.

— Оттам десь в гостинній! — сказала матушка.

Дід пішов в одчиняні двері, знайшов Ватю і попросив до себе на бесіду.

Ватя вийшла в прихожу і переглянулась з матірю. В її очах виявлялась насьмішкуватість, хоч вона з нудьги була рада і цьому випадкови, щоб трохи розважити себе та розігнати нудьгу.

— В котрій-ж годині будете нас сподіватись? — спитав о. Артемій.

— Опівдні, батюшко, як молодиці будуть готові з обідом. Ми дамо знать, — сказав Лесько.

— Добре; хто вже хто, а я доконечне буду, — сказав батюшка, — бо без мене вода не осьвятить ся, як кажуть в приказці.

— Та й ви таки матушко, — просимо вашої милости, — прибудьте до нас на бесіду! — просив та кланяв ся Лесько.

Лесько й дід розпрощались і вийшли з прихожої.

— Ну, що? Поїдете до млина обідати? — спитав о. Артемій в жінки та дочки. — Це-ж буде обід дуже поетичний. Та ще й панич там буде.

Матушка, горда й запанїла, страх не любила, як її кликали на громадські обіди, на мироносиць та на храм, але мусїла, по старому звичаю, йти й сидїти там за столом.

— Я ще з-роду не обідала в млині, — говорила Ватя й реготалась.

— А от доведеть ся пообідати, — сказав о. Артемій.

— Буде дуже вже оріґінально, — сказала матушка, — але знаєш, Ватю, кого запросили вони на обід? Писаря, писаршу й Леонїда Семеновича.

— Приїхав? — аж крикнула Ватя.

— Приїхав. Таки тобі доведеть ся хоч раз на віку пообідати в млині, — сказав о. Артемій з сьміхом.

Ватя зразу почервонїла. Вона почувала, що в неї серце нїби спинилось, а потім закидалось швидко, швидко, затріпалось, як пташка в сїльцї.

— Я не знаю, мамо, що мінї надїти, — обізвалась Ватя тихо

— На дворі душно. Надівай легеньку сукню, мабуть оту, бузкового цьвіту з темно-червоними букетиками. Вона ще зовсім нова.

Ватя кинулась прибратись та причісуватись. Для неї здало ся, що того дня настане для неї якась рішуча хвиля. Вона невимовно зрадїла, але неначе чогось і боялась. В неї руки дрижали і гребінець трохи не випав з рук перед дзеркалом. Тричі зачісувала вона свої роскішні чорні коси і тричі зміняла зачіску на голові. Все здавалось їй не до ладу, неначе щось перебаранчало та зумисне дражнилось з нею.

Настав південь. Коні під'їхали під ґанок. О. Артемій вийшов з хати, сїв в екіпаж і прождав ще доброї пів години та добре напік ся на сонцї, доки вийшла Сусана Уласівна, а за нею Ватя в соломяному брилї, оповитому оксамітовою малиновою стрічкою, в рукавичках та в легенькій ясній сукнї.

Млин стояв на самому кінцї довгого розтягнутого попад течією села, там де село останнїми хатами доходило до Росї. Вже минули село і поїхали понад течією, обсадженою старими густими вербами. По другий бік стреміли стїною круті голі горби. Доріжка була тільки що прокладена попід горбами до нового млина. Колеса грузли в сьвіжій накиданій землї. Екіпаж пішов боком і трохи не перекинув ся в течію. Сусана Уласівна і Ватя крикнули і вхопились руками одна за другу.

— Ой, Боже мій! Ще перекинемось під ці верби. Їдь помаленьку! — кричала Сусана Уласівна на погонича.

Під вербами здалека показав ся димок. Делїкатні сині пасма диму вили ся, як сині стрічки, і переплїтались з густими зеленими вербами.

— Молодиці обід готують під вербами, — сказав о. Артемій: — он і дим видко.

Коні круто повернули на праворуч. Гори нїби заломились гостро на бік, і на невеликому рівному клаптикови берега забілїв новенький млин, ясний, ввесь нїби жовто-помальований. Під вербами дотлївало багатте. В жару стояли здорові горшки. Кругам багаття вештались і порались молодиці. Ціла юрба дїтий стояла здалека і дивилась на ту картину: друга юрба купала ся та хлюпала ся під вербами. В чистому повітрі запахло смалятиною, важким духом вареної та печеної страви. Недавно порожнїй закуточок піджизнив ся, повеселїйшав.

Коні підкотили екіпаж під млин. Залиснїла смуга Росї, темно синя,

як небо. На дворі було так тихо, що й лист на вербах не ворушив ся. На прогалині між крутими горбами стояла важка духота.

О. Артемій зліз з екіпажа. З темних, аж чорних, одчинених дверий висипались люди і стали на ґанку між двома стовпами, штучно повипроблюваними. Лесько, причесаний, чепурний, в синьому суконному жупані, підперезаний, перший підступив за благословенням до батюшки; за ним прийшов дїд Яким, а далї приступили Марченки. За ними вийшов майстер, що ставив млин, високий, сухий, але дужий дїд з корсунських міщан. Перегодя з млина вийшов вчитель та управитель. Ватя ждала, що о-от за ними вийде з млина писар та Леонїд Семеновичь, але їх не було. Вона переглянулась з матїрю.

— От тобі на! Чого-ж це я приїхала на якийсь обід у якийсь млин? Не вже для дїда Якова? — думала Ватя, здоровкаючись з вчителем та з управителем: — і навіщо я прибралась та аж тричі причісувалась, аж руки в мене дрижали? А може він ще прийде, може опізнив ся. Мабуть писарша і досї чепурить ся перед дзеркалом... А! — противна писарша.

— Гарний млин вийшов! Тільки вузька гребля в вас, — сказав о. Артемій і пішов оглядати лотоки, колеса та греблю.

Гребля була і справдї вузька і вила ся через річку, неначе велитеська смугнаста гусїнь, загнулась од лотоків дугою, впала на здоровий камінь серед річки, перелїзла через камінь, ще раз загнулась, вибираючи мілке та камянисте місце, заросле лозами, і неначе засунула на другому березї голову в очерет та в лози. По один бік греблї смугою стремів сьвїжий тарас, неначе колючки їжакови; по серединї жовтїла смуга сьвїжої жовтої насипаної глини, а край води зеленїла смуга дерену, котрою була обкладяна гребля од кінця до кінця.

Воду в лотоках спинили заставками. Рось вище греблї налила ся і підтопила довгий рядок зелепої лози понад берегом. Лоза ґірляндою вила ся, пепаче випинала з води.

— Ой душно тут на сонцї! — сказала Сусана Уласівна. — Доки ми будемо тут пекти ся? Ти Ватю загориш.

— А справдї ще загорю, — обізвалась Ватя, закриваючись від сонця парасолькою: — ходїм у млин, або в затїнок під верби, бо не видержу на сонцї. Їй Богу, затого спечу ся.

Обидві вони попростували до верб і хотїли сховатись в тїнї в зелених пологих городах. Коли песподївано за горбами загуркотїв віз і зза горба вискочила пара баских коний. Ватя вглядїла на возї писаря,

писаршу і Леонїда Семеновича. Вона почервонїла і почула, що на неї нїби сонце спинуло усїм своїм промінєм, пекло в груди, пекло в лице, в щоки...

Коні спинились. Леонїд Семенович проворно скочив з воза, в одну мить скинув з себе білий доріжний балахон, підбіг до дам, скинув бриля і привитав ся дуже привітно.

— І ви тут, Валентино Артемівно! От де я несподївано стрів ся з вами! — сказав Леонїд Семенович.

— Це ми виїхали сьвятити млина, — промовила Сусана Уласівна.

— То це виходить, що й я приїхав сьвятити млина та ще аж з другого села в чужу парафію, — промовив Леонїд Семенович.

Підійшов писар з писаршею і привитались. Ватя подала писарші руки і на радощах поцїлувалась з нею. Писарша взяла це за добрий знак для свого брата і повеселїйшала.

— Та це ми вволили волю дїда Якова, давнього нашого старости. Це він нас запрохав на посьвячінне свого млина. Ми приїхали, щоб не зневажити старого знайомого, а то дїд ще й розсердив ся-б на нас, — говорила Ватя.

Од купки молодиць, що стояли коло багаття, одрізнилась одна бабуся, приступила до Сусани Уласівни та до Ваті і привиталась до їх. То була дїдова Яковова жінка, Маруся, стара-престара, але ще жвава.

— А що, Марусе, не перестоїть часом ваш обід? — спитала в баби Сусана Уласівна.

— Ой, серденько! Коли-б уже швидше сьвятили млина, бо їй Богу моєму, обід перестоїть: курка перепечеть ся, порося пересмажить ся, — бідкалась баба.

— А що, бабусю, добрий обід зготували? А я оце аж з другого села зачув носом, що в вас на дворі варять обід, та й приїхав до вас на обід, — жартував Леонїд Семенович.

Бабуся засьміялась.

— То й просимо, коли ваша ласка, до нас на обід! — сказала бабуся.

Але баба зараз втїшилась. Батюшка пішов у млин. За ним слїдком уся громадка неначе пірнула в темні одчиняні двері. Юрба дїтий прожогом кинулась до млина і її неначе поглинули чорні двері.

— Ходїм на посьвячінне, а то якось нїяково тут балакати, як люди молити муть ся, — сказала Сусана Уласівна і пішла до млина.

За нею пішли усї, навіть молодиці покидали горшки на жару і пішли в млин. Коло горшків зістала ся одним одна баба Маруся.

Сусана Уласівна з дочкою увійшли в млин; за ними вступив Леонїд Семенович. В млинї після ясного гарячого сьвіту було нїби зовсїм ночи. Настала тиша. Усї замовкли, тільки чути було, як вода тихо дзюрчала, прориваючись через заставки та спадаючи на колеса, та десь булькотїла, падаючи в дїрки на лотоках, неначе вода наливалась в здорову тикву...

Серед млина стояв стіл, накритий білою скатеркою; на столї стояла здорова кропильниця з водою з чотирма прилїпляними навхрест сьвічками, лежав хрест та чорнїло кропило. Дїд Яків засьвітив пучок сьвічок, поприлїплював їх до стїн кругом млина і в темних кутках. Марченко поліз по сходах до каміня і поприлїплював сьвічки до ківшів. В млинї блищало одно невеличке віконце коло порога, звідкіль лив ся матовий блїдий пучок сьвіта на довгий ряд столів для обіда, застеляних скатертями. Людий найшло чимало. Дїти позбігались, повилазили на верх до ківшів і стали довгим рядом з краю, неначе на хорах. Коло стїни в темному кутку стояло шість мішків з пашнею. Маленькі дївчатка ще до церемонії посїдали на тих мішках і сидїли нерушимо, дивлячись на церемонію, неначе виточені з каміння статуї. Тихий сьвіт лив ся через віконце, а в низу під камінням через шестірні та колеса прорывались низом пасма блїдого, синюватого од води сьвіта через двоє вікон, ще не заставляних валами коліс. Серед сутїнків блїдого сьвіта ясно сьвітились запаляні сьвічечки по стїнах та в горі по ківшах.

Дїд Яків приніс до столу пучок засьвічених сьвічок та вязонку квітчастих хусток. Він обгортав кожну сьвічечку хусточкою і подавав о. Артемієви. О. Артемій передавав їх майстрам. Майстрі стали півкругом коло стола з сьвічками. На білому столї заграв жовтий сьвіт од сьвічок, як у вечері. Почало ся посьвячіннє. До дяка пристали сьпівати вчитель та обидва Марченки, котрі сьпівали на крилосї. Хор засьпівав тихо, півголосом, так тихо, що через сьпів було чути, як на колесах дзюрчала та булькотала вода.

— От же я рада, що поїхала в млин, — тихо обізвалась Ватя до Леонїда Семеновича.

— А справдї картина тут вийшла дуже оріґінальна і не без естетики. Мінї здаєть ся, що це ми зайшли в якісь давні римські катаком-

би і несподівано натрапили на якусь дуже давню службу божу, — обізвав ся Леонід Семенович.

— А мінї здаєть ся, що я на якійсь оріґінальній опері чи балетї. Так жду, що оті дїти на хорах, то якийсь ориґінальний хор, що от-от десь заграє отам за колесами або за ківшами потайний оркестр... — шепотїла Ватя.

— А як би то засьнівали в опері оті майстрі, що стоять кругом стола з сьвічками, або отой старий високий майстер, що стоїть спереду... неначе якийсь іспанський тореадор?... От заревів би басом, незгірше справжнього тореадора, — шепотїв Леонід Семенович.

Ватя глянула на старого майстра і трохи не зареготалась на ввесь млин. Вона мусїла затулити долонею рота, щоб не приснути од сьміху.

— Ну, цей тореадор вже надто старий для своєї ролї. Наш дяк більше-б годив ся для тієї ролї тореадора, — говорила Ватя.

— О, цей утнув би до гапликів, нема що й казати, — говорив Леонід Семенович.

— Але що там не говоріть, а це картина дуже гарна. Я розумію її естетичність і дуже рада, що приїхала до цього млина, — говорила Ватя.

— Який оріґінальний сьвіт переливаєть ся скрізь! — додав Леонід Семенович.

А сьвіт справдї переливав ся по млинї дуже ефектний. Через одчинянї двері лив ся знадвірний ясний, гарячий, соняшний сьвіт, розходив ся по млинї, ширшав, падав по ґрупі молодиць коло порога і неначе тонув десь в масї плечий та голов, квітчастих хусток на головах, та білих сорочок. Ясний сьвіт скобзав ся по лицях, по щоках молодиць, по чорнявих загорілих дїдах та чоловіках, на котрих з боку сягав блїдий одлиск од маленького віконця. А там далї в темних закутках блищали по стїнах сьвічечки: дїти на мішках мріли в сутїнку, неначе намальовані на темному фонї картини в спокійній, нерушимій, неначе застиглій, позї. Рядок дїтий мрів в горі коло ківшів, осьвічений з низу тихим синюватим одлиском. Золотий хрест на ризах на плечах горів і блищав так виразно, неначе серед темряви на його впав промінь сонця.

Недовга церемонїя скінчила ся швидко. О. Артемій взяв кропило і покропив ним млин на чотири боки. Люди заворушились і сунулись цїлувати хрест.

— Вода полилась через греблю! — хтось загомонїв з дверий.

— Вода пішла через греблю! Пускайте мерщій млин! — пішло по млину.

— Батюшка, кропіть мерщій лотоки та колеса! — заговорив дїд Яків.

О. Артемій вхопив хрест та кропило і швиденько вийшов з млина. Дїд Яків вхопив за вушка кропильницю і насилу догнав батюшку. Усї рушили з млина. Дїти неначе посипались з гори од ківшів по сходах. В млинї підняв ся шум. Вода і справдї вже затопила половину греблї, поняла зелену смугу дерну і просписалась в глиняну смугу. Саме серед греблї вода полила ся через верх, впала на плисковатий камінь низче греблї і бризкала фонтаном навкруги каміння.

— Вода вже заливає Мартинків огород, от-от дійде до грядок картоплї! — крикнув один чоловік.

І справдї з Росї вода вже полила ся в течию, коло котрої варили обід. Ще година, і горшки стоялиб в водї, а печене порося та кури попли ли-б за водою. Поза вербами вже лиснїло тихе, ясне плесо, в котрому одбивало ся зелене гілле. За Росею залиті ряди лози ледві виглядали з води.

О. Артемій покропив лотоки та колеса. Заставки підняли. Вода шубовснула на колеса. Колеса закрутились. Млин загуркотів.

— От і оркестр до опери! — сказав Леонїд Семенович до Ватї.

Зайві люди розійшли ся; прохані на обід увійшли в млин. Майстрі поставили на углах довгого стола товсті колодки і на їх поклали дошки. Дїд Яків попросив гостий сїдати за столи. О. Артемій та пани сїли з одного краю стола; майстрі та гостї з селян посїдали з другого краю. Ватя сїла поплїч з писаршею, а коло Ватї примостив ся Леонїд Семенович. Рядом з ним сїв майстер. О. Артемій посадив дїда Якова та голову поруч з собою. Другі спільники не сїдали за стіл і порядкували, ходячи кругом стола. Молодицї почали ставити тарілки, поклали ножі й виделки. Кругом стола на краях постлали довгі рушники для втирання губів та рук. Дїд Яків накраяв скибок хлїба цїлу гору, а Марченки та молодицї розносили і розкладали кругом стола. Поставили пляшки з горілкою, з наливкою та з пивом.

Леська налив чарку, взяв у руки і почав приказувати:

— Дай же, Боже, щоб млин пішов нам на руку, а нам, і вам майстрам, пошли, Боже, щастя та здоровя! А вам, батюшко, спасибі, що посьвятили млина і не поцурались нашого хлїба-соли!

Лесько випив і почастував батюшку. Батюшка встав, промовив маленьку промову і поздоровив хазяїнів з новим млином. Чарка пішла навкруги. Сусана Уласівна мусїла випити пів чарки, щоб хазяїни не обідились. Подаючи чарку Ваті, Лесько засьміяв ся.

— Мене поминайте, — сказала Ватя: — нехай за мене випє панич: панни не шоть горілки, не так, як дівчата.

— А може хоч трошечки пригубите: тут же все свої люди, чужих нема. Випийте хоч пів чарочки! — просив Лесько.

— Ще вию ся та й буду пяна. Ні, нехай вже випє за мене панич, — одмагалась Ватя.

— Як панич, то й панич! Я до торгу й пішки, — сказав Лсонїд Семенович, взявши чарку з Ватиних рук і випивши до дна, махнув чаркою в гору. Краплї впали на стіл.

— Це щоб і на сльози не зіставалось! — сказав Лсонїд Семенович.

— Це добрий знак. На що ті сльози здали ся людям, — обізвав ся дїд Яків.

Усї сидїли мовчки. Майстрі й рота не роззявили. Говорили тільки о. Артемій та Лесько. Подали на закуску варену рибу, а після риби — борщ. Чарка знов пішла кругом стола. Усї повеселїйшали, стали сьміливійші й розговорились. Майстрі й селяни перестали церемонитись і почали й собі говорити стиха. Усї говорили, щось розказували, і один другого не слухав, а провадив своє. Матушка тільки пробовала кожної страви і не їла. Ватя почувала, що в неї на радощах пропав апетит. Лсонїд Семенович був голодний і без церемонії уплїтав борщ, аж за вухами лящало. Як подали печене порося, він навіть закотив рукави по-простацький.

Ватя, глянувши на його, і собі розохотилась і почала вдавати з себе простеньку дївчину. Вона й собі позасукувала рукави, поклала на тарілку шматок поросяти з начинкою і почала їсти нїби з великою жадобою. Але вона прикидалась: апетит в неї зовсїм пропав. Вона й забулась, що сидить в млинї за одним столом з мужиками, з якимись майстрами. Оригінальність картин, гарна, ясна, весела година, присутність молодого панича, все це розважило її й розвеселило. Вона стала сьвіжа на лицї, надуховляна коханнєм.

— А ви за вакації таки добре поправились, — обернулась Ватя до Лсонїда Семеновича і глянула йому просто в вічи.

Лсонїд Семенович і справдї поповнїйшав. Щоки стали вирівнюва-

тись і наливатись. Гарне чоло з високими бровами незагоріле і блискуче, білїло в сутїнї. Леонїд Семенович змужнїв і неначе трохи підріс.

— Цїлі вакациї байдики бю без роботи. Хоч не хоч, то поправиш ся. От поїду до Кіїва, то прийдеть ся за роботою схуднути та змарнїти, — сказав Леонїд Семенович.

— Ви щасливі, що в вас є робота та ще й наукова. А я-б і працювала коло науки та горенько, що жіночих курсів нема, — сказала Ватя.

Це вона сказала так собі, вона не дуже любила науку і, хоч би ті курси й були, вона-б на їх не пішла.

— То можна й дома завести курси, коли ви любите науку, — сказав Леонїд Семенович.

— На який спосіб? — спитала Ватя.

— Накупіть книжок, та більше наукових та й вчіть їх потрошку, помаленьку. Але, сказати правду, і нам не дуже подобаєть ся підриватись коло науки. Вже аж надто її багато в нас. Я-б любив науку, як би її було в-двоє менче. Чи то мало в нас таких, що працюють коло науки ради шматка хлїба, а не для науки.

— Коли в вас є які наукові історичні книжки, то будьте ласкаві, дайте мінї. Я маю доволї вольного часу і буду собі читати. Я все коло того ґосподарства. Робота користна, але дуже монотонна, — сказала Ватя.

Але це знов говорилось так собі. Ватя мало дечого робила в ґосподарстві і часом не хотїла постирати пороху з меблїв, за що мати нераз навіть сердилась і гомонїла на неї.

— Як подобаєть ся вам цей обід, ця обстава? — спитав Леонїд Семенович.

— Сказати правду, я в-перве оце обідаю, сидячи на лаві з простими людьми... Мінї це все здаєть ся дуже оріґінальним і через те мінї подобаєть ся. Мінї здаєть ся, що я сиджу в опері, що це грають на сценї якісь ролї майстрів, мірошників. Он дивіть ся, як в тих віконцях під помостом мигає прудка вода! Як воно виходить театрально! Правдива декорация! Чиста сцена в театрі!

Леонїд Семенович глянув проти себе. Під помостом і справдї видно було через двоє вікон внизу, призначених для валів, як вода прудко бігла, булькотала, підскакувала, неначе одна филька доганяла другу, грала ся, бігаючи навпереймн.

— В неї є природжена естетичність: все її здається театром, сценою. Може й життє для неї буде здаватись якоюсь сценою та театром... — подумав Леонід Семенович.

— Ви мабуть любите театр? — спитав в Ватї Леонід Семенович.

— Дуже люблю. Як тільки буваю в Києві, то з своїми знайомими доконечне хоч раз побуваю в театрі, — сказала Ватя і почала розмову про артистів й артисток.

— Чого доброго й сестра моя, сільська писарша, швидко заговорить про театр та про артистів, — подумав Леонід Семенович, уплітаючи поросятину.

Молодиці вернулись, приймаючи з столу позамазувані тарілки та ставляючи на стіл чисті. Панас Марченко, рівний станом, чорнявий, довгообразий, з чорними очима порядкував коло столу, наливав чарки наливки, в стакани пива. Розмова ставала все голоснійша. Старий майстер, сидячи поруч з Леонідом Семеновичем, оповідав йому, де він ставив млини і як ставив, але Леонід Семенович мало його слухав. Дід Яків, випивши кілька чарок горілки, почервонів на виду. На йому була одягнута свита. Піт аж котив ся потьоками по його щоках, бо в млині стояла духота.

— Та скиньте, діду, свиту! Он з вас піт аж крапає! — говорила до діда Сусана Уласівна.

Але дід свити не скинув, хоч очевидячки терпів велику муку. Він тільки обтерав долонею свою мокру, порепану шию.

Після печені молодиці поставили на стіл локшину з молоком, а далї на закуску подали озвар. Ватя набрала собі в тарілку озвару і їла нїби з великим смаком, але це в неї виходило дуже робляно. Обід наближав ся до кінця. Усїм було душно, усї аж умлівали од духоти. О. Артемій взяв чарку і підняв у гору.

— Дай же, Боже, щоб ваша спілка була мирна і жила в ладу та в мирі, не так, як та, що держить старий млин, — промовив о. Артемій.

Усї засьміялись. Усї знали, яка колотнеча, яке змаганнє коїло ся між спільниками старого млина, котрі тільки те й робили, що змагались та позивались.

— Нї, в нас цього не буде! Ми люди мирні, — обізвав ся Леська.

— Дай, Боже! — сказав писар; — то й нам в волости буде менче роботи.

О. Артемій встав зза стола і подякував хазяїнам. Усі заворушились і встали. Ватя і Леонїд Семенович і собі встали і вийшли з млина.

— Ходїм подивим ся на греблю! — сказав Леонїд Семенович до Ватї; — тут така духота, що й дихати трудно.

— Ходїм проходимось, бо я дуже засидїлась на млинових креслах, — сказала Ватя і засьміялась.

Вони пішли по греблї, ступаючи з самого краю по сухій смузї глини та піску. Серед греблї вода пролизала рівчак, в котрому ще стояла вода. Леонїд Семенович перескочив через воду і подав Ватї руку. Вона вхопилась за його руку і легенько й собі перескочила. Обоє вони перебігли греблю і вибігли на пригорок, а потім вийшли на рівну луку. Лука стлала ся, як скатерть, понад берегом закрученої річки, а по другий бік луки стояли кручі та круті гори. Ватя і Леонїд пішли по зелених луках, забувши, що о. Артемій та Сусана Уласівна ждали їх на ґанку коло млина. Луки повили ся низом. І панич і панна, побравшись попід руки, пішли стежкою поза лозами і счезли з очий.

Ватя була незвичайно рада, зіставшись на самотї з Леонїдом Семеновичом. Вона почутнювала його гарячу мужню руку під своєю рукою і готова була йти з ним далеко, готова була гуляти хоч до вечора. Пробувши довго на селї і давно не бачивши паннів, Леонїд Семенович був радий побалакати з Ватею й позалицятись до неї. Він розмовляв з нею з великою охотою. Ватї здало ся, що в його розмові стала примітнїйша щирість, виявляла ся більша симпатия до неї, нїж попереду. Вона так бажала почути од його слово любови, слово кохання... Час був такий добрий. Сонце наче сьміяло ся радісно. Вода млїла в берегах синїми фарбами. Ватї хотїло ся говорити про кохання, про свої гарячі почування, говорити і впиватись тією солодкою розмовою без міри, без краю. Тиха на вдачу, непроворна і нїби байдужна, вона затаювала в своєму серцї палкі з-роду почування, затаювала серце гаряче, як було гаряче й пекуче те сонце, що обливало її огнем на безвітрі.

— Який тут простір на цїх луках, між півкругами гір! Яке гарне місце! — говорив Леонїд Семенович.

Ватя і не глянула на ті луки, неначе їх і не бачила. Вона тільки чула його голос, дзвінкий аж трохи різкий, і мовчала.

— Казали ви, що вас нудьга бере на селї. Тепер і я, пробувши два місяцї на селї, розумію, що ви казали правду. І мене вже нудьга бере, хоч і я зріс на селї, а мій панотець з простих селян. Як стрїну ся з про-

сьвіченим чоловіком, то в мене аж душа радіє. Одбив ся я од села.. — почав говорити Леонід Семенович.

Ватя тепер тільки почала прислухуватись і ловити тямок його розмови.

— Я не люблю села. Я по своїй вдачі міїська людина. В місті менче клопоту; нема там цього клопотливого сільського ґосподарства, тих поганих волів, овець, свиней, курей, гусей, — сказала Ватя.

— За теж в місті коні добрі, хоч нема волів та овець, — сказав Леонід Семенович.

— От коні я люблю та ще й добрі, прудкі. Я люблю прудку проїздку, так щоб коні летїли, як птиці, щоб дух захоплювало, — сказала Ватя.

— Панотець оце дав мині, щоб навідатись до сестри пару робочих шкап, і я насилу допхав ся до Горобцівки. Од цїх коней не захопить духу, — сьміяв ся Леонід Семенович.

— Чи давно бачились з Антосею? Як вам подобаєть ся Антося? — спитала Ватя якось несподївано і скоса глянула на Леонїда Семеновича.

Пому стало нїяково; він змішав ся і не зразу одповідав:

— Так собі... Весела й проворна... і щира людина. Ви любите її? Вона ваша приятелька? — спитав Леонід Семенович.

— Так собі... добра сусїда й знайома, — знехотя обізвалась Ватя: — мині здалось, що вона вам подобаєть ся.

— Подобаєть ся, як усї гарненькі, проворненькі панни, — сказав Леонід Семенович. — От тепер я знаю, що мині гарно з вами отту гуляти.

Ватї стало лекше на душі. Вона зрадїла і з великою цїкавістю ждала, чи не призпаєть ся він в своїх почуваннях до неї. Але Леонід Семенович мовчав. Ватя трохи обідилась.

— Чи не час нам вертатись пазад? Папа й мама мабуть ждуть мене та сердять ся, — помовчавши обізвалась Ватя.

Вони повернулись пазад і пішли по траві, по густому баділлї, що росло попід лозами. Од потоптаних та помятих польових васильків пішов гострий дух. В Ватї од того духу, од спеки, од свого почування почала морочитись голова.

Леонід Семенович скинув капелюх. Духота в березї стояла страшенна. Ватя непримітно прикрила парасолькою Леонїдову гарячу голо-

ву. На його щоках виступили румянці. Вона почутнювала його гарячу руку під своєю рукою: його рука палила її нїби огнем.

Лєонїд Семенович постеріг, що вона його любить, але він прислухав ся до свого серця і почув, що не може одповідати на її гаряче почуваннє. Ватя його заінтересовала тут на селї, серед сїльської тишї та спокою, але те почуваннє не глибоко прийняло ся в його серцї.

Вони зійшли не берег річки. За річкою вони побачили, що о. Артемій, Сусана Уласівна, писар з писаршею сидять на ґанку млина і балакають з людьми. Ватя потихеньку вийняла свою руку зпід Лєонїдової руки: вона боялась сїльського поговору.

Сусана Уласівна махнула парасолькою до Ватї.

— Он мама мене кличе. Мабуть час вертатись до дому, а я оце загулялась з вами.

— З вами гуляти нескучно, та шкода, що нам недовго прийшлось погуляти, — сказав Лєонїд Семенович.

— Прийдете до нас, чи просто вернетесь до дому? — спитала в його Ватя, йдучи через греблю.

— Спасибі вам! Коли я вам не обрид, то прийду, — сказав Лєонїд Семенович.

— Ви мінї обридли! — аж крикнула Ватя. — Чого-ж це вам так здало ся, що ви мінї обридли?

Вона трохи не прохопилась сказати, що любить його, але її несьмілівість за часу її вдержала. Тим часом її хотїлось допитатись в Лєонїда Семеновича, чи вона подобаєть ся йому. Вона наводила його на ту думку.

— Хто його зна... Часом здаєть ся, що ти не обрид людям, а потім виходить, що й обрид. — плутав Лєонїд Семенович: — бачите, людий трудно вгадати.

— Ми усї будемо дуже радї, як ви будете навідуватись до нас частїйше. Папа вже старий чоловік, але радий гостям і таки любить побалакати з ними про полїтику.

—І таки добре настираєть ся з тією своєю полїтикою! — подумав Лєонїд Семенович.

— От вже й кінець нашій гулянцї. Он мене ждуть! — якимсь смутним голосом заговорила Ватя, і в її голосї почула ся дрижача жалісна нотка. В її вдачі було богато природженої журливости.

— Час нам до дому! Прощайте! Спасибі вам за хлїб за сїль! — говорив о. Артемій до ґосподарів.

— Та й вам спасибі, що потрудились та побалакали з нами, — дякував дїд Яків.

О. Артемій сїв в екіпаж, рядом з ним помістилась Сусана Уласівна. Ватя розпрощалась з усїма і сїла проти матері.

— Приходьте-ж до нас! Не забувайте нас! — крикнув о. Артемій з екіпажа до Леонїда Семеновича.

Панич скинув капелюх і поклонив ся, не спускаючи очий з Ватї. Ватя зловила його гострий погляд і одповідала поклоном йому одному. Конї шарпнули і сховались за крутою повороткою.

Уся компанїя вернула ся ще до млина і заново сїла за столи. Дїд Яків тепер скинув свиту. Чарка знов пішла кругом стола. Молодицї й собі сїли за стіл коло писарші. І вчитель, і писар, і панич і навіть писарша не минали чарки... і нагулялись в млинї до схочу...

— Якби ваш млин молов так добре, як оце ми сьогодня перемлинкували пляшок та чарок, то з його вийшов би добрий млин на всю околицю, — сказав всьмішки вчитель.

— От вже вмісте сказати й приказати! — сьміяв ся Лесько.

— Чом ти не попросила Леонїда Семеновича на завтра на обід? — тихо спитав о. Артемій жінку, вертаючись до дому.

— Буде багато честп задля його. Скаже, що набиваємось, і нас, борони Боже, піднімуть на сьміх. Нехай він пристає до нас, а не ми до його, — сказала гордо Сусана Уласівна.

— Роби, як хочеш, але як він сьогодня ввечері не прийде, то прийде завтра вранцї; а як прийде вранцї, то треба попросити на обід, — говорив о. Артемій.

— Як прийде завтра, то й зоставимо на обід, — обізвалась Сусана Уласівна.

— А! — цмокнув о. Артемій і аж за голову вхопив ся обома руками, неначе в його несподївано заболїла голова: — адже-ж в нас і вино вийшло, і кращої горілки нема! Прийдеть ся бігти до Корсуня за вином та за горілкою, — говорив о. Артемій.

— То й побіжиш. Треба й сьвіжого мяса взяти на борщ, — сказала Сусана Уласівна.

О. Артемій закрутив ся в екіпажі, неначе йому замуляло. Він трохи не гукнув на погонича: навертай на Корсунь.

Ватя слухала цю всю розмову і вже неначе ждала до себе в гості Леоніда Семеновича. Коні вскочили в двір, а їй здавалось, що Леонід Семенович от-от прибуде до їх.

Вона вбігла в кімнати якась ніби заклопотана. В неї десь узяв ся потяг до порядкування, несподівано прокинулась охота до хазяйнування, прокинулась дрімаюча енергія. Вона прибігла до дзеркала, оглянула себе кругом, подивилась на своє зачервоніле лице, похапом скинула капелюх, стягла з рук тісні рукавички так швидко, що вони аж затріщали, і кинулась прибирати в покоях. Все здавалось для неї не на місци. Вона вхопила рушничок і почала стирати пил з мебелі, з піяніна, одчинила кришку піяніна і витерла його в середині, поперекладала і поскладала симетрично ноти на столику, бігала, вешталась.

— Як хазяйнує! Аж ось коли припала охота до ґосподарства! Тоді як жених на поріг ступає! — думала мати, дивлячись на дочку і стиха осьміхаючись.

— Мамо, чи наш самовар вичищений? Як подасть наймичка самовар такий чистий, як горщик, ото буде сором! — говорила Ватя, і вона побігла до пекарні і подивилась на самовар.

Самовар був не дуже блискучий. Ватя нагнала наймичку і загадала чистити та шарувати самовар.

— Щоб мінї самовар лиснів, як золото! Чуєш? — гукнула Ватя на наймичку і кинулась до дзеркала, щоб перечесати й заново позаплїтати свої коси.

Попоївши добре на обідї, старі одіклали обід на пізню годину. Обідали пізно, а Ватя сидїла за столом і тільки ложку вмочала. Апетит в неї пропав, неначе вона загубила його або в млинї, або десь на греблї.

— Вже затого й вечір буде, а паничь чомусь не приходить, — сказав о. Артемій лежачи на канапцї і позїхаючи.

—Мабуть його сьогодня й не буде, — обізвалась Сусана Уласівна.

— Може й не прийде сьогодня, як у млинї було "велис возливанис Бахусови." Мабуть спить десь в писаря в клунї на сїнї. А тим часом треба його ждати... Не можна вирватись до Корсуня. Може візьме та й прийде ввечері. Ото, бідна моя голівонько! Побіжу вже завтра раненько до Корсуня за вином. А подай мінї, Ватю, ґазету та окуляри! За тим млином не встиг і ґазети перечитати.

— А може й прийде ще й сьогодня! — говорила Ватя, подаючи

батькови ґазету. — Може прийде, прийде: доконешне прийде! — думала Ватя і ждала, ждала та все в вікно на двір виглядала.

Наймичка внесла самовар і поставила на столї. Самовар аж сяв. Ватя застелила стіл чистою найкращою скатеркою, погарячила й повитиряла стакани, поростановляла їх на блюдечках рядочком. Все вона розіклала на столї гарно, симетрично, та все виглядала в вікно. А Леонїда Семеновича не було.

Вже й чай випили. Ватя кинулась прибирати на столї, помила стакани й блюдечка, знов поставила їх рядочком. Стакани чисті, чисті аж сяли, а панич не приходив. Ватя зітхнула, пішла до гостинної, сїла за пянїно і почала награвати тихі, сьпівучі мельодиї, щоб заглушити свої почування. А серце нїби не слухало тих мельодий і говорило своє.

Вже й сонце сїло, і вечір настав. Ватя пішла в садок, пішла до ставка, кинула оком на широкий став. І та картина нїчого не промовила до Ватї, неначе вона її не бачила. Її думки були далеко од садка, од ставка. Її думи лїтали понад зеленими луками, понад річкою, де вона гуляла з милим. Вона неначе почутнювала його гарячу руку під своєю рукою, неначе чула його дзвінкий голос...

Цїлий вечір вона прогуляла по садку, ходила, сьвітом нудила; цїлий вечір ждала. І нї на одну хвилину не покидала її думка про милого. І нерви втомились, і ноги зболїли, і серце щеміло та нило, та все ждало.

Ватя передумала, ходячи по садку, усю розмову з милим, усї слова, які він промовив до неї, гуляючи по луках, як прощав ся з нею, як кинув на неї останнїй погляд, ласкавий, веселий, чаруючий. І її думки вже полетїли вперед, в будуччину.

— Куди він зайде? Куди він завезе мене? В який край, в яке місто?

І її фантазия, розбуджена читанням повістий та усяких французьких романів, натруджена од недавньої гулянки, понесла її думи, неначе на крилах, в якийсь инчий край, в якесь невидане місто. І той край уявляв ся для неї роскішним, і місто здавалось для неї великим, багатим. От перед нею неначе майнули якісь улиці з роскішними палацами. На їх снує багато нублики, убраної, веселої. От майнули якісь веселі сади з пишними зеленими алеями. Десь за зеленими вітами, в гущавинї лунають мельодиї оркестри. Скрізь людно, весело. От нїби настав вечір: в саду горять огнї; скрізь ясно, весело, людно. Вона гуляє з милим, побравшись попід руки, слухає чудові сонати. От вони нагулялись,

вертають ся до дому тихою ходою, не хапаючись. Їх кімнати чисто прибрані, мійські, з гарною обставою. В покоях сьвітло. Вона сїдає з милим за стіл коло самовару. Вони в-двох в цїлому домі; нїгде не чути ні живої душі. В одчиняне вікно видко небо, засіяне зорями. Здалека долїтають завмираючі гуки музики... Вона дивить ся на милого й не намилуєть ся ним... Якийсь неначе рай увиджуєть ся її фантазії, заколисаній тихим, одностайним сїльським життєм.

— Ватю! Ватю! — загукала на неї мати в одчиняні скляні двері: — а йди вже вечеряти! Ото загулялась!

Ватя неначе прокинулась од своїх дум і примітила дїйсне сїльське своє житє, дїйсні свої обставини. Вона аж розсердилась на маму, що сполохала своїм гуканнєм її золоті мрії.

— Ох мрії мої, мрії золоті! Коли-б ви справдились в моєму життї! — думала Ватя, ступаючи важкою ходою на східці ґанку.

— Завтра вдосьвіта побіжу я до Корсуня по закупки, — сказав о. Артемій, сидячи за вечерою.

— Чого-ж вдосьвіта? Хіба до Корсуня далеко? Встанеш в пятій годинї, як звичайно встаєш, то й встигнеш, — сказала Сусана Уласівна: — на пізнїй обід як раз буде добре.

— Авже завтра панич прийде. Що прийде, то прийде, — обізвав ся о. Артемій: — здаєть ся, Ватю, ти йому припала до вподоби.

Ватя спалахнула й почервонїла, як маківка.

V.

Другого дня о. Артемій встав раненько, звелїв запрягти коні і, мов вихор вилетїв з двору, та й поїхав до Корсуня.

В Корсунї були одчиняні тільки рїзницї, як о. Артемій приїхав у місто. Жиди ще спали. Купивши мяса, о. Артемій пішов до винного погреба. Погріб був зачиняний і замкнутий. О. Артемій побудив жидів, набрав вина та доброї горілки, забіг в кондиторську за паляницями та пирожним чи тїсточками, накупив ласощів на десерт і задумав ся.

— Чи не забігти-б на часок на вокзал? — подумав о. Артемій. Але він глянув на годинник. Поїзда треба було довго ждати і гаяти надаремно час. О. Артемій аж зітхнув.

— Може- забігти до о. Сави? — майнула в його думка: — може-б почув яку новину. О. Сава певно їздив до Київа, був в консисторії... Але... до о. Сави треба звертати в бік... Далеченько.

О. Артемій знов зітхнув, але вже важче і подумав:

— Ат... Забіжу по дорозї хоч до о. Порфирия, хоч на часок. Напю ся чаю і може щось нове почую.

Він скочив на віз і крикнув до погонича: — Поганяй!

Погонич знав норови свого батюшки і пустив конї скоком.

Швидко віз підкотив під двір о. Порфирия. О. Порфирий жив на мійський лад, бо не ґосподарював; він ще спав, бо було ще рано. О. Артемій прожогом кинув ся не на парадний прихід, а з двору, через пекарню і влетїв в кімнату. В кімнатї було тихо, і по всьому домі було тихо, неначе нїкого і в домі не було.

— Чи виїхали усї куди в гостї, чи що? Чого це так тихо в домі? — подумав о. Артемій.

Він одну хвилину постояв, кинув очима на позачиняні двері, а далї раптом одчинив двері і потрапив в спальню о. Порфирия. О. Порфирий спав аж хріп на всї застави. Коло ліжка на столичку стояла лямпа і валялась розгорнута книжка. Вікно було завішене густою завісою. В кімнатї стояла сутінь.

—Чи це ви й досї спите? — ляснув на всю кімнату о. Артемій.

О. Порфирий кинув ся, з просоня підвів ся й сїв. Його очи виявляли переляк.

— Ой, Боже мій! Що таке? — говорив він якимсь задавляним, напів сонним, голосом.

Ха, ха, ха, — зареготав ся о. Артемій. — Чи це ви й досї спите? Гляньте, як уже високо сонце підбило ся в гору!

— І носить його ледащо вдосьвіта десь по Корсупях! — думав о. Порфирий, протираючи сонні очи.

Він проти волї пригадав, як о. Артемій вже раз налякав його в ночі. Це було в осени. О. Порфирий вже був тодї погасив сьвітло, лїг в постїль і задрімав. Коли хтось несподївано застукав у вікно та так здорово, що аж шибки задзвенїли. О. Порфирий лупнув очима: знадвору проти вікна стояла якась висока, патлата постать і стукала в вікно. Йому здало ся, що то злодїй добиваєть ся до хати.

— Отче Порфирий! Чи ви спите? — загукав голос під вікном; — а встаньте на часок та одчиніть!

— Що воно за проява стоїть під вікном? Певно хтось на селї нагло заслаб, та це мене кличуть сповідати та причащати слабого. Але думка про злодїїв все таки не покидала о. Порфирия.

— Хто там? Чого тобі треба? — спитав він, підступивши до вікна.

— Та це я, о. Артемій! Їду з Корсуня та й забіг до вас на часочок: маю цікаву звістку! — гукав за вікном о. Артемій.

— А бодай тебе! Потрібна мині твоя цікава звістка. Розносив ся з нею, як старець з писаною торбою, — думав о. Порфирий і пішов одчиняти двері.

О. Артемій вступив у хату і приніс таку звістку, що один з київських протопопів помер, а другий овдовів, а одного сусіда скинули з благочинного.

— Чи в вас готовий самовар? — спитав о. Артемій в ґосподаря.

— Певно готовий. Ось зараз спитаю у клюшниці, — говорив сонним хрипким голосом о. Порфирий, накидаючи на себе кафтан на опашки і виходячи в столову, де вже стояв на столі самовар.

— Вже готовий. Прошу до столової, а я тим часом вмию ся та трохи причепурю ся, — говорив о. Порфирий.

О. Артемій вступив до столової. Клюшниця увійшла і налила йому стакан чаю. О. Порфирий хапком вмив ся, причесав на швидку руку свої коси рідким металїчним гребінцем, перехрестив ся, прочитав на ході "Отче наш" і ввійшов до столової.

— Де це ви так спозаранку їздите? — спитав він в о. Артемія.

— Та це бігав до Корсуня за усякими ґосподарськими закупками та думаю: забіжу на часок до вас та розпитаю, чи не чуть яких новинок. Ви все таки ближче живете од вокзала і... од о. Сави.

— А о. Сава вже розпочинає ставити нову церкву, — промовив о. Порфирий: — ще торік чи либонь позаторік виканючив він собі в консисторії просильну книгу, послав по селах дїдів, дїди нажебрали гроший, а о. Саав з нїчого утворив щось, — говорив о. Порфирий.

— Що-ж тут у вас чуть нового? — спитав о. Артемій.

— Нїчого такого. В Богуславі Аврум повісив ся, — сказав о. Порфирий.

— Не вже! Ото диво! Здоровий був чоловік, зовсїм здоровий; і крамницю добру мав. Царство йому небес.... — прохопив ся о. Артемій і вже поклав пучку на чоло, щоб перехреститись. — Чи то пак він жид! Трохи не перехрестив ся за жида. Та вже де він буде на тім сьвітї — там і буде. Земля над ним пером! З якої-ж то причини він повісив ся? — допитував ся о. Артемій: — Чи не збанкротував часом?

— Хто його зна́с? Не може бути: він багатенький, — сказав о. Порфирий.

— А може через свою Ривку? О, там така кокетна: вертить тими очи́ма на всї боки. Щось воно та було там: — говорив о. Артемій і разом з тим хапав ся пити гарячий чай.

— Хто його зна!... Доктори хотїли пороти Аврума, а жиди підняли бунт: так і облягли хмарою Аврумів дім. Давали докторови сто карбованців, щоб не поров, а він не взяв; тоді вони всунули йому хабара двістї карбованців: він взяв і дозволив поховати Аврума.

— Двістї карбованців дурнички, з доброго дива! От нам ніхто не дасть двістї карбованців дурно! — говорив о. Артемій.

— А вже-ж не дасть, — сказав о. Порфирий.

— От у вас є новинки. І в мене є новинка: княгиня видає заміж за якогось доктора якусь свою троюродну небогу чи вихованицю, чи що... щось таке,... що рід його Бог сьвятий знає. Оце буде вінчатись на тім тижні. Мене, хоч я й благочинний, княгиня не просить вінчати... Але я приїду і не проханий на вінчанє.

— Але-ж місцевий батюшка буде гнїватись, бо ви одібсте од його заробіток, — насьмілив ся сказати о. Порфирий.

— Чого-ж обідить ся?! Будемо вінчати в-двох, — сказав о. Артемій.

І справдї через тиждень пісьля того о. Артемій набіг несподївано перед самим вінчанєм до церкви. Княгинї дали знати, що приїхав благочинний. Вона мусїла попросити його повінчати свою вихованицю. О Артемій дістав за труда двістї карбованців, а місцевий панотець тільки двадцять пять, за що дуже гнївав ся на отця благочинного, котрий видер трохи не з його рук чималу плату за труда.

— Та це й усї ваші новинки? — допитував ся о. Артемій, допиваючи другий стакан чаю.

— Усї, — обізвав ся о. Порфирий апатично.

— Ой час мінї до дому! Треба поспішати! В мене вже сїйба починаєть ся. Роботи, роботи! Ой трудовики ми, трудовики, — а користи з тих трудів, як кіт наплакав, — говорив о. Артемій.

— Та посидьте ще! Приїхали — неначе огню вхопили чи позичили. Якже ви тепер живете з своїм волосним головою та писарем? Я од своєї сїльської старшини держу себе яко мога далї та осторонь, ради

спокою. Нїкого не зачіпаю, щоб і мене нїхто не зачіпав, — говорив о Порфирий.

— Виходить, що наш писар порядний чоловік. А попереду гордував мною. Чи транить ся було в мене спаш на левадї, чи треба було припинити якого лихого мужика, то він було й вухом не веде, хоч я його було й прошу, а тепер став добрий до мене. Я його, знаєте, запросив кілька разів до себе, запросив і писарпу, почастував паливкою та добрим спотикачем, і писар став такий добрий, хоч в вухо вгай! А писарша — чудова людина! Все таки вона дочка недавно випеченого дїдича, бачить ся в батька з інтелїґентними людьми, набрала ся кращих манер, обтесалась, обтерлась, обшліфувалась. Дама та й годї: ще й весела до того. В моїй гостинній поводить ся з людьми зовсїм, як слїд. І писар вже не дивить ся на мене сторч.

— Що це таке? Попереду звав писаря антихристом, а це вже хвалить на всї боки... Щось є! Якась полїтика в його заходить з писарем! — подумав о. Порфирий.

— А це ми вчора съвятили млина на Росї. Старшина з компанїєю чи з своєю спілкою давав не обід, а цїлий бенкет, — додав о. Артемій: — на бенкетї була уся наша інтелїґенція, навіть мою стару просили.

— А ще-ж не встигли полаятись ці спільники? — спитав о. Порфирий.

— Нї. Було-б дуже вже зарані. Бувайте-ж здорові, отче Порфирий, та й на нас не забувайте! Ой, опізнив ся! — крикнув о. Артемій і, вхопивши в руки шапку, кинув ся в дверї, неначе втїкав, неначе птиця кулею кидаєть ся в вікно, вибіг з дому, скочив на легенький візок і побіг до дому.

Тим часом як о. Артемій справляв ся з закупками, дома в його одбував ся великий гармідер. І мати й дочка прибирали в кімнатах, звелїли вимити чистенько підлогу, повимивати чисто вікна. Поралась наймичка, поралась Сусана Уласівна, а Ватя працювала з незвичайною енерґією: постирала скрізь порох з мебелї, повиносила на ґанок вазони, бризкала на їх з рота водою, пішла в садок нарвала квіток, зробила два букети: один поставила на пянїно, другий на столї. Швидко в комнатах все заблисїло аж засяло. Скрізь було чисто прибрано. Приїхав о. Артемій і привіз провізию. В кімнатах запанувала тиша: в пекарнї почав ся гармідер, неначе перед якимсь празником. Там готував ся смачний обід.

Ватя прибралась в лїтню легеньку сїреньку сукню, завязала шию малиновою оксамітовою стрічкою і ждала Леонїда Семеновича. Вона трохи збліда на виду. І палкі мрії, і тревога, і жданнє і гаряче кохання — все це стревожило її нерви. Вона то сидїла на канапі в гостинній, взявши ручану роботу для вишивання, то ходила по гостинній, то сїдала за пянїно і починала вигравати тихі мельодії, то знов вставала і заглядала у вікно.

— Господи, як я перемучилась! Коли-б уже йшов! Якби краще було, щоб він мене застав? Чи за шиттєм, чи за границєм? — Думала Ватя: — краще буде, як він застане мене за пянїном...

І Ватя одчинили пянїно, сїла і почала награвати українські думки Завадського.

Леонїд Семенович після вчорашнього бенкета спав довго, добре виспав ся, потім скупав ся в ставку і вже після одинадцятої години пішов до о. Артемія. В його таки була думка смачно пообідати в батюшки, бо його сестра готувала зовсїм таки не кухарський обід: борщ та кашу з салом.

Несподївано загавкав на дворі Рябко. Рипнули двері в прихожу. Ватя грала і прислухувалась. В прихожій почув ся через зачиняні двері невиразний шум, потім якась розмова. Було виразно чути голос о. Артемія. Ватя почула, що її руки стиха задрижали на клявішах. Вона почувала тревогу в душі, але механїчно водила руками по клявішах, ледві доторкувалась до їх. Руки торкали клявіші механїчно. Усе її чуттє було направляне на далекий шум, на далеку розмову.

В столовій затупотїли, зашарудїли. В гостинну увійшов Леонїд Семенович. Ватя обернулась і її щоки спахнули. Вона була незвичайно рада і ледві здержала себе, щоб не виявити своїх радощів.

— Добрий-день вам, Валентино Артемівно! А ви все за музикою, все за поезиєю! Добру частину ви собі вибрали! — говорив Леонїд Семенович, витаючись з Ватею.

— А що-ж більше робити молодим паннам, як не грати, сьпівати та танцювати? — обізвав ся о. Артемій: — усьому свій час. Колись і ми грали й танцювали, а тепер вже не подужаємо танців, — сказав він обертаючись до жінки, котра вступила до гостинної поважно й гордовито: — чи правду я кажу, Сусано Уласівно?

— Була колись правда та запржавіла: наше було та минуло, — о-

обізвалась Сусана Уласівна, сідаючи на канапі і запрошуючи гостя сісти на кріслі.

Ватя сіла на другому кріслі проти Леонїда Семеновича. Вона примітила, що він трохи зблїд на виду. Він і справді зблїд після вчорашнього бенкету.

Може він думав про мене, як я про його, та й зблїд. "Ой, коли-б ти так за мною, як я за тобою!" — несамохіть прийшли її на думку слова пісні.

— Чи швидко-ж після нас вчора розійшли ся гостї? — спитав о. Артемій.

— Не дуже швидко. Кропили млин довго ще після вашого одходу і кропили таки добре. Ваш сільський старшина накропив ся так, що ледві потрапив в двері, як ішов до дому, — сказав Леонїд Семенович і зареготав ся.

— А дїд Яків добре накропив ся, чи не дуже? — спитала Сусана Уласівна.

— О дїд Яків це міцний дїд; сидить, мовчить та тільки сопе гарячий час: скрізь робота; усїм нїколи, усїм не до гульні. І в нас в дома робота аж горить! — сказав Леонїд Семенович.

— А чарки не минав? — спитав о. Артемій.

— І чарки не минав, і зза столу вийшов тверезий. Цей дїд якийсь кремяний: наче штукований, складяний з кремяної мозаїки, — сказав Леонїд Семенович.

— Дотягне до сто років, — обізвалась Сусана Уласівна.

— Були де в гостях в ці місяці? Забавлялись? — спитала Сусана Уласівна в Панасенка.

— Був у кількох сусїд та в свого батюшки. Але тепер саме настав — сказав Леонїд Семенович.

— Бачили ся з Антосею? — спитала Ватя і допитливими очима глянула на панича.

— Стрічав ся разів зо два в гостях, — сказав Леонїд Семенович.

— Все така весела та проворна? — допитувалась Ватя: — чи поправилась хоч трохи, покращала?

— Здаєть ся, трошки стала повнїйша, але, сказати по правдї, я й не придивив ся добре, бо вона швидко чогось поїхала до дому.

Ватя зрадїла: її неначе стало лекші на душі. Вона скоса поглядала на батька і боялась, щоб він часом не виніс ґазети та не почав чита-

ти її гостеви. Її хотілось з ним поговорити, побалакати та ще й на самоті. Але о. Артемій таки не забув ся про свої ґазети, схопив ся з стільця, побіг до столової і вийс листок ґазети. В Ватї аж в душі похололо.

— Ну, тепер почнеть ся-ж трактация про полїтику! І який дїдько повидумував оті ґазети, щоб тільки одбивати ними паничів од паннів! — подумала Ватя. І її забажалось вирвати ту ґазету з батькових рук і шпурнути її за вікно.

Але о. Артемій на це не вважав і поштував гостя читанєм якихсь уривків та звісток, та розмовою про полїтику. Але на Ватине щастє в сьвітлицю вступила наймичка і оповістила, що куми принесли хрестити дитину. Ватя була ладна поцїлувати тих кумів в самісїнькі уста.

О. Артемій вийшов. Сусана Уласівна трохи побалакала і собі вийшла до пекарнї для якоїсь куховарської справи, а може й зумисне. Ватя зісталась з Леонїдом Семеновичем в-двох.

Леонїд Семенович примітив, що Ватя змінила тон: вона почала розважати гостя в ролї ґосподинї.

— Куріть, будьте ласкаві! — сказала вона і дістала з пяніна тютюн та сїрнички, поставила перед паничем, а сама сїла на канапі, зробила собі папіроску і почала курити.

— Ви курите? — спитав в неї панич.

— Так в ряди-годи, як часом припаде охота, але реґулярно не курю, — сказала Ватя.

Вона сїла серед канапи, сперлась лїктем на вишивану подушку, заклала ногу на ногу, ще й трохи ноги простягла на бік. Вона нїби трохи лежала на канапі. Очевидячки вона позувала перед молодим паничем.

Леонїд Семенович мимохіть задивив ся на неї. Повненька, навіть огрядненька, з здоровими, трохи втомляними очима, з примітними чорними бровами вона дуже нагадувала в тій недбайній вольній позї східних гаремних дївчат.

— А ви були де в гостях після вашого вечора, аж до бенкету в млинї? — спитав в Ватї Леонїд Семенович.

— Нї. Вчорашнїй бенкет був перший після нашого вечорка, на котрому я була, — сказала Ватя, пускаючи димок в гору; — та й де його бувати? Яке наше тут товариство? Хіба ви не знаєте наших батюшок? Яка з їх веселість?

— О, не грішіть бо! Батюшки народ веселий. Менї весело в їх ком-

панії. Мійське товариство багато не таке щире та веселе. Батюшки вміють пожартувати й посьміятись. В їх розмові багато гумору щиро-народнього, цікавого, сільського.

— Їй Богу, це ви говорите їм поза очи компліменти. А я готова втікти од їх товариства хоч на край сьвіта. А наші матушки, та ще й ті... старійші? Ат... — сказала Ватя і махнула паніроскою.

— Ба не компліменти! От і на тому бенкеті в млині я зауважив, що компанія веселилась й забавлялась щиро, просто, без чваньковитости, без мійської пихи, зовсім по-сільськи. Стеменно можна сказати про неї: що на умі, те й на язиці. А в місті не так, зовсім не так... Говори та й оглядай ся.

— А мині ця компанія зовсім не по душі. Не має тут з ким зійтись, з ким приятелювати. Он тут недалечко живуть наші сусіди, — панни. Повиходили з третьої класи дівочої духовної школи.. Яка-ж це компанія? Письменні сільські дівчата, тільки й того, що убрані по-европейському, — сказала Ватя і зітхнула.

— Високо несеть ся та не знаю, чи високо й сяде... — подумав Леонід Семенович.

— А Антося! Чим же вона недобра сусіда для вас? — сказав Леонід Семенович.

— Та тільки-ж одна Антося... але одна людина це ще не товариство, — сказала Ватя.

Вона підвела ся з подушки, посунула свою фіґуру в куток канапи і знов закинула ногу на ногу ще й голову одхилила назад. Її повна коротка шия, оперезана малиновою оксаміткою, забілїла й залисніла, як шовк.

— В нас тут така компанія, як оця, що принесла хрестити дитину: молодиці та баби, та молотники. Оцю компанію найчастійше доводить ся бачити, — сказала Ватя ще й спідню губу закопилила.

— А я люблю побалакати й з сільськими дядьками: між ними трапляють ся веселі гумористи.

— Бо ви панич, а паннам це якось не пристас; та й поведенції такої в нас тепер нема на селі, щоб куматись з молодіцями... — сказала Ватя. — Мині весело жило ся, доки я вчилась в Київі. Хоч і роботи було багато, і харчували нас так погано, що ми все були голодні, але за те було весело в гурті. Як приїхала я з школи до дому, то перші місяці не знала, де дітись з нудьги. Тепер я вже трохи звикла, —

сказала Ватя і при тому підвела ся і сперлась лїктем об стіл, приймаючи ще инчу мальовничу позу.

— А я жду, не діжду ся, щоб скінчити свій курс. Ви в школї жили усї гуртом, в пансіонї, а я живу на кватирі в-двох з товаришом. Я за книжками, і він сидить за книжками. Та так нам весело в хатї!... Так весело, як ченцям в манастирі, — сказав Леонїд Семенович і зареготав ся: — їй Богу, хоч постригай нас в велику схиму!

— А ви-б постриглись в велику схиму? Маєте до схими потяг? — спитала Ватя.

— Я? Боронй Боже! Я дуже люблю паннів, а не схиму. Поганий з мене вийшов би чернець...

Ватя пильно подивилась на панича, неначе очима випитувала й вивіряла в його серця. Вона сподівалась, що він от-от признаєть ся що любить її. Але панич більше не розводив ся на цю тему.

— А я переписала для вас "Азру". Памятаєте? Цей романс дуже припав вам до вподоби, — помовчавши обізвалась Ватя.

— О, спасибі вам! Це занадто багато чести задля мене! — аж крикнув панич.

— Усте! Усте! — крикнула Ватя до наймички, котра нагодилась в той час до столової: — а принеси мінї мій саквояж, ту торбинку, що лежить в моєму "будуарі" на столичку!

— Це бачте, я хотїла якось на днях поїхати до Антосї та й передати вам романс через Антосю, бо ви до Антосї частїйше заїжджаєте, нїж до нас... — сказала Ватя.

Устя принесла маленький, гарненький, як цяцька, саквояжик, обшитий килїмковою материєю з чудовими квітками, а найбільше з рожами. Ватя поклала собі на колїна саквояжик, одчинили його і почала порпятись в йому обома ручками. Ручки були маленькі, кругленькі, з повними неначе пухлими пальчиками. Ватя поодставляла мізинцї. Малесенькі мізинцї стирчали, золоті перстенї з камінцями блищали. Ватя довго щось перегортала в саквояжі тільки пучками, неначе грала ся Потім вона знайшла листочок нот і подала Леонїдови Семеновичу. Він взяв, подякував і подав їй руку.

— Позує... а може це її вдача така: гордовита і вдає аристократку. Цей аристократизм, отой її "будуар", трохи мене тревожить, — подумав Леонїд Семенович.

— Я дуже, дуже вдячний вам за вашу працю! — говорив Леонїд Семенович.

— Але ця праця говорить про Ватині почування... накладає на мене ніби якісь обовязки, гм... — подумав Леонїд Семенович і чогось зирнув по сьвітлиці та по столовій. Пянїно гарненьке, чепурненьке лисїло коло стїни... Леонїд Семенович чогось в думці почав ніби перевозитись звідсїль до дому, але не до свого, а до батькового. Він в думці ніби вже наклав на хури усякого Ватиного добра. Поперед усього він вивіз з двору блискуче пянїно, потім гарненьку і не дешеву мебіль, той здоровий самовар, що стояв в столовій на столї, та срібні ложечки, срібні ложки... тарілки, подушки, обшиті кружевами... потім він вивів в думці з стайні о. Артемія пару баских коний, вигнав з загороди три парі круторогих волів, дві корові, вигнав з хліва десятеро свиний, двадцятеро овець, викотив з повітки добрий новий екіпаж — і це все перегнав та перевіз на батьків хутір, і аж в кінці всього добра він згадав про саму Ватю і запинив ся... — Цїкаво-б знати, скільки Ватя перевезе в своїй кишенї до мене тисячок карбованців, — подумав практичний хлопець.

Поки він перевозив ся з Ватиним добром в своїй думці, в гостинну увійшла Сусана Уласівна і перебила той перевіз.

— От вам у нас і невесело. Попроси, Ватю, Леонїда Семеновича погуляти човном по ставку. В нас і гребці є: приїхали на тиждень мої унуки, — сказала Сусана Уласівна.

— Спасибі вам! Мінї зовсїм нескучно. Та вже-б час мінї і до дому їхати, — сказав Леонїд Семенович.

— О, вибачайте! Без обіда ми вас не пустимо. Прошу зістатись на обід. Хоч обід в нас і простий, але прошу не поцуратись нашого хлїба-соли! — просила Сусана Уласівна: — голодним ми вас не випустимо з свого двора.

Ватя зачинила й защіпнула саквояжик і поклала коло себе на столї.

— А справді варто було-б поплавати човном. Погода така тиха й тепла, — обізвалась Ватя.

— Льоню! Володю! а йдїть сюди! Тут ви потрібні! — гукала Сусана Уласівна в одчиняні двері.

В гостинну вступили два паничики: один, височенький, ґімназіст,

другий невеличкий семінарист. Вони поздоровкались з Леонїдом Семеновичем і посїдали.

— А-ну, паничі! Беріть весла та гайда на човен! Поки обід поспіє, поплавайте трохи човном, — сказала Сусана Уласівна.

Паничі вийшли і пішли шукати весел. Ватя встала і гукнула на паничів:

— Та візьміть з собою корячок, щоб вичерпати воду з човна, а Устя нехай принесе килїмка, щоб застлати дно човна: я помажу собі черевики, і сукню задрипаю.

Леонїд Семенович вийшов з Ватею в садок. Слїдком за ними вибігла Устя і несла в руках гарненький, маленький квітчастий килїмок. Ватя йшла поватом, солїдно, мало говорила і вдавала з себе поважну особу.

Швидко дійшли вони до берега. Паничі вичерпували корячком воду. Леонїд Семенович скочив у човен, вхопив весло і сїв в узирі човна, щоб правувати веслом. Ватя стояла на березї під лозами, коло високого куща очерету, гарно убрана, з розпущеною голубою парасолькою, обшитою червоними торочками. За нею стояла Устя з квітчастими килїмком в руках. Леонїд Семенович глянув з човна на ту мальовничу ґрупу і осьміхнув ся.

— Чисто дочка Фараонова, що вийшла на берег купатись з прислужницею, як малюють на картинах! Тільки бракує Мойсея в кошику на водї... — подумав Леонїд Семенович: — такий самий фон, як і на картинї; такий самий високий очерет, така-ж зелень, така-ж поважна і убрана панна на тому фонї, ще й наймичка позад неї з квітчастим, новим килїмком.

Паничі черпали воду з човна. Ватя поглядала на їх сердитими очима. Її хотїло ся сїсти в човен тільки в-двох з Леонїдом Семеновичом, а мати вислала навіщось двох небожів.

— Чи не задля того, щоб вони назирали за мною? Неначе я оце-б кинулась йому на шию в човнї!... Не дадуть і поговорити з хлопцем на самотї. А ще докоряють мінї, чом мене нїхто не сватає й досї...

Ватя з сердитими очима, поважною фіґурою, ще більше стала схожа на дочку Фараонову під своєю квітчастою ясною парасолькою. Їй хотїлось поспихати з човна небожів і позакидати їх кудись в очерет. Леонїд Семенович примітив той неласкавий погляд, примітив надутий вид і в його чогось минула охота перевозитись з Горобцївки до батька

з усім добром о. Артемія, не минаючи й Ватї. Устя простелила килимок на перекладяну серед човна дощечку і на дно човна. Ватя помаленьку увійшла в човен і, підобгавши трохи сукню, показала дрібненькі ніжки в малесеньких черевичках і важко сїла на човен.

Паничі забрали весла. Володя обпер ся веслом об піскуватий берег і зрушив човна з місця. Човен на трьох веслах полинув, мов селезень, по тихій водї.

— От несподївано мінї знов довело ся поплавати на цьому ставку, — сказав Леонїд Семенович до Ватї.

— Тільки на цей раз мабуть вам не так весело тут плавати, як було той раз, як ми тут плавали цїлою компанїєю, — сказала Ватя.

— А то чого так? Мінї й тепер весело. Хіба-ж я тепер не в приємній компанїї? — сказав Леонїд Семенович і глянув в вічи Ватї.

Ватя втупили в його очи свій пильний погляд. Леонїд Семенович був в лїтньому білому картузї. Той білий цьвіт незвичайно приставав йому до лиця. І його вид, і очи стали ніби делїкатнїйші й ідеальнїйші, наддавали йому делїкатности й ґрацїозности. Ватя знехотя милувалась ним, не зводила з його очий.

— А тим, що тодї було більше паннів..., була Антося... — сказала Ватя.

— А тепер і паннів нема, і Антосї нема, а я все таки гуляю тут залюбки, — обізвав ся Леонїд Семенович.

Ватя наводила його на яке небудь натяканнє про любов, хотїла випитати в його признання, але малі паничі неначе спияли її в допитуваннї.

— Оцї малі паничі мабуть і його спиняють. Коли-б ми були тут удвох, може-б я й випитала в його душу й серце, — думала Ватя.

Леонїд Семенович почав розмовляти то з Льонею, то з Володею, розпитував про ґімназію, про вчителїв. Ватя ще більше розсердилась і почала дутись. Переплили ставок, повернули човном до греблї, потім поплили вздовж ставка, і Ватя дивувалась, чому на цей раз ставок, і зелений берег, і червона покрівля забудовання за греблю не мають для неї такої поезнї, як в той вечір, коли вона в-перше гуляла тут з Леонїдом Семеновичом. Вона була-б рада швидче причалити човен до берега і піти гуляти з Леонїдом Семеновичом по садку.

Леонїд Семенович замовк. Він навіть перестав розмовляти з Льонею та з Володею. Час був пізній. Прогуляннє на водї, на чистому по-

вітрі, робота веслом, напруга й моцион несподівано розбудили його апетит. Йому дуже схотїло ся їсти і це почуванне голоду неначе завязало йому язик.

— Вертаймось до дому! Вже пізній час, — промовила Ватя, незадоволяна прогуляннєм на човні і тим, що Леонїд Семенович неначе зарік ся признатись в симпатії до неї.

— Мабуть нас дома вже ждуть на обід, — сказав Володя, котрому вже схотїло ся їсти.

Човен пристав до берега. Паничі забрали весла і пішли ховати їх в лози. Ватя з Леонїдом Семеновичом повернули стежечкою в садок. Апетит в панича розходив ся, як на злість. В його перед очима манячів стіл з усякими потравами, з гарячими пирогами на закуску. Він йшов мовчки.

— Чого це ви сьогодня такі смутні? — спитала в його Ватя, скоса поглядаючи на його чистий профіль.

— Тим що дуже їсти хочу, — трохи не вирвалось в панича з уст, але він цього не сказав. — Тим що вакації минають і швидко прийдеть ся засїсти до роботи. От вам добре: в вас вічні вакації, — сказав Леонїд Семенович.

— От і в вас швидко будуть хоч не вічні, так завсїдні вакації, — сказала Ватя: — ви швидко скінчите курс?

— Цїєї осени, так мабуть перед Різдвом, — обізвав ся Леонїд Семенович і замовк: йому хотїлось їсти на смерть. Він глянув на яблуню, нїби облиту яблуками. Стиглі яблука ще гірше дражнили його апетит.

— Та й добрі-ж у вас яблука в садку! — промовив Леонїд Семенович, підводячи очи в гору до гілля.

— Може спробуєте? Нахиліть гільку, а я вам нарву яблук: Буде нам десерт, як мама не догадаєть ся наготувати нам його на обід.

Леонїд Семенович підняв руки в гору, підскочив, як заяць, вхопив гільку яблуні — нагнув її. Ватя підвела ся навшпиньки, нарвала яблук і покидала їх на траву. Леонїд Семенович позбирав їх в хусточку і поніс до дому.

— От і ті олеандри, що вам так сподобались, як той раз ви були в нас. Іще й досї цьвітуть! — натякала Ватя.

— І справдї й досї цьвітуть, — обізвав ся Леонїд Семенович і замовк.

— От не погано було-б перевезти до себе хоч з пару цїх роскіш-

них олеандрів та поставити в садку коло батьківського ґанку, але... це чортовиннє з бутвиннєм, як каже приказка: це бурян, а вся сила в грошах, — майнула думка в Леонїда Семеновича, але тепер він був готовий оддати усї олеандри на сьвітї за смачний шматок печенї та за чарку доброї горілки.

— Чого це він і не жартус, і мовчить? Що це з ним стало ся? — подумала Ватя, ступаючи на східцї ґанку.

— Слава Тобі, Создателю! От ми і в хатї. Може покличуть обідати, — подумав Леонїд Семенович.

Але Леонїд Семенович помилив ся. в гостинній не було нїкого. Ватя увійшла в гостинну, згорнула парасольку і кинула її на стілець. Потім вона перейшла через гостинну важкою ходою, і ступаючи дляво, неначе волокла за собою ноги, і сїла на канапу. Канапа на пружинах аж увігнулась під нею.

— Ну і справдї важенька нївроку! — подумав Леонїд Семенович: — коли сьпівають в пісні, що "жінка камінь за плечима", то Ватя буде таки важенькою вагою, хоч і не за плечима.

На дворі стояла духота. Ватя і справдї втомилась і неначе розімлїла на сонцї. Її повний орґанїзм був з-роду нервовий, млявий і втомливий.

— Ох, яка духота на дворі! Я вся неначе розпекла ся, неначе оце стояла коло печі, — говорила Ватя, втираючи вид та чоло хусточкою.

— Та й я трохи втомив ся... втомив ся сидячи на човнї, — почав жартувати Леонїд Семенович, але він почував, що в його десь зникла енерґія до жартів: йому так хотїлось їсти, що нїякі жарти не йшли на думку.

Він поглядав на двері в столову; двері не одчинялись. Нїгде в домі не було чути нї найменчого гуку, тільки в столовій маятник старомоднього годинника гучно цокав, неначе одномірно вибивав такт.

І Ватя, і Леонїд Семенович мовчали й одпочивали. Виходило, як кажуть: "він мовчить, а вона слухає."...

Ватя знов сперла ся рукою на вишивану подушку, запалила собі папіроску і попросила курити і Леонїда Семеновича. Розмова не розвязувалась. На щастє до гостинної увійшов о. Артемій і розпочав розмову про ґосподарство, про селян. Говорючий о. Артемій балакав без упину, але якось механїчно, без звичайної в його енерґії, без патосу. І він вже добре виголодав ся; вже й його за живіт тягло так, що його широкі уста

зблїдли. Леонїд Семенович слухав розмови ґосподаря мовчки та все поглядав на двері до столової.

— А! Лїпше було-б зістатись на обід в сестри. Натрїскав ся-б борщу, каші та й не мучив ся-б так, як тепер. Та й тягнуть же з тим обідом. І надав мінї дїдько зайти на смачний обід! Тепер мене на такий обід нїхто й колачем не заманить! — думав Леонїд Семенович, годуючись димом папіроски.

В столовій за дверима задзвенїли ножі та вилки, застукотїли тарілки. В Леонїда Семеновича аж душа зрадїла.

— Слава-ж тобі, Господи! Може вже покличуть обідати, — думав він.

А Сусана Уласівна мала на думцї виставитись перед ґостем з обі дом і таки добре загаялась.

Несподївано двері з столової одчинились. Вийшла Сусана Уласівна.

— От-от попросить до столу, — думав Леонїд Семенович.

А Сусана Уласівна спокійненько сїла собі в кріслї і почала провадити якусь розмову. В неї в пекарнї допікалась шарльотка на третю потраву, і вона вийшла, щоб побалакати з ґостем, розважити його та й затягти трохи час.

— Мабуть ви вже їсти хочете, — в кінцї усїєї розмови додала Сусана Уласівна. — Вже-б час обідати. А побіжи, Ватю, та глянь, чи накрили на стіл?

Ватя вийшла до столової і зараз вернулась.

— Вже, мамо, все готово! — сказала вона до матері.

Леонїд Семенович трохи не перехрестив ся на радощах.

— Прошу вас до столової! — обернулась ґосподиня до панича і одчинила двері до столової.

Стіл стояв вже накритий і прибраний. Тонка скатерть, тонкі серветки (салфетки), нові ножі й вилки, нові тарілки й чарки — все аж блищало. Сусана Уласівна повиймала усї нові прибори, що наготувала на придане дочцї. Серед стола стояли непочаті пляшки вина та доброї горілки; сьвіженькі етікети на пляшках манили, аж дражнились. Чарки та стакани аж бризкали сьвітом. Леонїд Семенович був такий голодний, що навіть забув на той час перевозитись з усїм тим столовим добром і кинув ся до чарки, а потім до закуски, до сардинок та сира. Він їв, аж за ухами в його лящало, з апетитом молодого студента та й ще після

довгенького посту. Страва була чудово приготована: котлєти вийшли пухкі, курчата начиняні й засмажені на сьвіжому маслі, були мягкі й не засушені. Сусана Уласівна була добра ґоспо́диня і розуміла куховарську страву незгірше доброго кухаря. Леонід Семенович уплітав на всі застави і зробив честь вмінню Сусани Уласівни. Мати виставляла ся і з столовими приборами, і з потравами перед молодим паничем і очевидячки досягла до своєї мети.

О. Артемій після печені з курчат налив в чарки вина і випив за здоровє дорогого гостя. Гість своєю чергою випив за здоровє хазяїна, потім хазяйки, а далі за здоровє Ваті, а потім за здоровє паничів: Володі та Льоні. Усі підживили ся після доброї порції вина. Леонід Семенович кипув ся на жарти, розвеселив ся, реготав ся. Після обіду усі перейшли до гостинної, куди подали каву. І. о. Артемій, і Сусана Уласівна, і Ватя, усі вважали на Леонїда Семеновича, як на жениха, бо коли семінарист заїде до якої дочки батюшки двічі з ряду, то був певний знак, що він постановив собі вже свататись. Так усі думали і про Леонїда Семеновича.

Після кави Ватя сїла за пянїно, довго грала й пересьпівала усї пісні й романси, які вміла. Леонід Семенович ходив по гостинній і підтягував чистеньким барітоном. Він почав передражнювати в сьпівах деяких сусїдних паппів, передражнив Антосю, потім почав перекривляти дяка, далі вчителя як він силкуєть ся в церкві брати низькі басові ноти, зовсїм не маючи низового баса. Передражнюванне вийшло таке добре та вдатне, що всї в хатї реготались. Леонід Семенович передав навіть саму вчителеву міну сьпівання, як він на крилосї насупить брови, нахилить голову з низ, дивить ся сторч і розчепірить свої й без того широкі губи трохи не до вух і стане такий лютий, неначе хоче зъїсти яку сїльську бабу, або кинутись на амвон і потрощити його..

— Ви казали, що хотїли їхати в гості до Антосї. Коли ви поїдете? — спитав Леонід Семенович у Ваті.

— Поїду на тім тижні в четвер... або краще в недїлю, — сказала вона.

— То й я туди приїду. От і добре! Останнїй раз на селї побачимось та погуляємо, — сказав Леонід Семенович.

— Чого-ж це так останнїй раз? Хіба ви думаєте вже й не приїхати на село? Ви, здаєть ся, оце в осени кінчаєте курс?... — сказала Ватя.

— А може вмру! Ми всї пiд Богом ходимо, — сказав Лсонїд Семенович.

— Оце! Нехай Бог боронить од цього. Хiба ви пророк, що знаете, коли по вас смерть прийде! — сказав о. Артемiй.

— Смерть Латинцї звали морс, мабуть через те, що як морсне, то й перекинеш ся й ноги задреш, і сам не знаеш коли... Так говорили в старовину. Може тому й правда, — промовив Лсонїд Семенович.

О. Артемiй позїхнув на ввесь рот без церемонїї. Вiн нiколи не спав по обiдi, але звик полежати на боку і одпочати з ґазетою в руках. Лсонїд Семенович це примiтив і почав прощатись.

— Та посидьте ще та погуляйте в нас. Ото шкода, що ваш зять та сестра не прибули до нас вкупi з вами, — бiдкалась Сусана Уласiвна

— Час менї їхати до дому. Батько буде гнiватись за коней. Ой загуляв ся я й нагуляв ся в вашiй Горобцiвцi. Та й весела-ж ваша Горобцiвка, нiгде правди дiти! — говорив Лсонїд Семенович на розставаннї.

— А хутiр Панасенкiв ще веселiйший за нашу Горобцiвку! — говорив о. Артемiй, стоячи на ґанку та випроваджуючи свого гостя.

Вертаючись з ґанку, о. Артемiй веселенькими очима переглянув ся з жiнкою.

— Одже мати мемо зятя! — тихо сказав вiн до жiнки.

— Здаеть ся, мати мемо... але ще невiдомо, що старий Панасенко скаже, — ще тихiйше одмовила Сусана Уласiвна.

VI.

Минув тиждень. Ватя ждала — не могла диждатись недiлї, щоб поїхати до Антосї та побачитись з милим. Настала недiля. Ватя звелiла запрягати коней і по обiдi поїхала до Антосї. Приїхав і Лсонїд Семенович. Вiн таки додержав свого слова. Ватя невимовно була рада і, виїжджаючи од Антосї, просила його одвiдати її перед од'їздом до Киïва. Лсонїд Семенович ще раз заїхав в Горобцiвку до своєї сестри і з сестрою та з писарем зайшов до о. Артемiя на вечiрнiй чай. Сусана Уласiвна прийняла гостий дуже привiтно, зготувала смачну вечерю, а за вечерою гостї подопивали тi пляшки вина, що о. Артемiй понакуповував в Корсунї.

Гостї розпрощались дуже пiзньою добою. Через тиждень Лсонїд Семенович мав виїхати до Киïва. І о. Артемiй, і Сусана Уласiвна і Ватя — усї прощали ся з Лсонїдом Семеновичом, як з рiдним. Усї просили

його приїхати до їх на Різдво, як він повернеться з Київа до батька. Леонід Семенович обіцяв доконечне приїхати до їх.

Ватя проводила гостя весела і спокійна, але як тільки вона вернулась в свою кімнату, то почула, що сльози полили ся з її очий. Неначе когось рідного вона випровадила на довгий час в далеку дорогу і зісталась в самотині з сподіванием, з надією. Вона почувала, що розлука з милим була для неї важка, як камінь.

В сумні осінні дні вона сідала за пяніно і розважала себе піснями. І найміліїшою піснею для неї стала пісня про розлуку з милим. "Поїхав милий, зістала ся туга!" — сьпівала Ватя в довгі хмарні осінні дні, і ця смутна пісня найчастійше розносила ся по порожних, гучних кімнатах, поміж тільками високих олеандрів та фікусів, котрими було обставляно пяніно. А сумний слїпий кобзар з бандурою на картині неначе приграваь до тієї пісні, і намальовані боярині з дітьми неначе були єдиними слухачами й сьвідками туги серця молодої дівчини.

В Пилипівку одна сусїда, молода матушка, їхала до Київа. Ватя намогла ся їхати з нею. Три дні пробула вона в Київі, двічи була в опері, переглядала усіх в партері, гуляла по Хрещатику, приглядалась до паничів, думала, чи не стріне де милого. А його нігде не було видко. Якби вона знала, де його кватира, вона-б написала до його, щоб прийшов до неї, щоб хоч глянути на його, поговорити з ним. Але вона не допиталась, де його кватира. Вернулась вона до дому і її стало лекше на душі.

— Хоч не бачилась з тобою, та була хоч поблизу од тебе.. — думала Ватя, їдучи до дому.

І Ватя вернулась до дому веселійшою. Не такі смутні пісні вже сьпівала вона в сумні, хмарні дні.... До Різдва було недалечко.

Вже надходило й Різдво. О. Артемій прочув, що Леонід Семенович вже приїхав до батько з Київа. Він ждав молодого панича до себе в гості, а він не приїздив. Вже й Різдво настало. Вже минув перший і другий день Сьвяток, а панич не хапав ся з візитою. Ватя зажурилась. О. Артемій задумав ся. Третього дня Різдва вранці о. Артемій їпов улицею і встрів дякона з Лисянки, Ґервасія Добриловського, відомого на всю околицю свата. Він попросив його заїхати до себе по якомусь ділу. Добриловський їхав до Богуслава в гості до свого родича. О. Артемій знав, що дорога до Богуслава йде проз самісїньку хату Леонідового батька, старого Панасенка.

Добриловський завернув коні в двір о. Артемія. О. Артемій прийняв його дуже ласкаво, попросив його до гостинної, куди він ніколи не просив ні псаломщиків, ні дияконів. Добриловський догадував ся, що благочинний має до його якийсь інтерес, вгадував навіть, який то був інтерес: в о. Артемія була дочка на виданні.

— Сїдайте, отче диякон! — просив о. Артемій гостя, посунувши крісло і показуючи на його рукою.

Добриловський поклонив ся о. Артемієви, як кланяють ся школяр вчителеви; він придержував лївою рукою рясу на грудях, неначе бояв ся, щоб вона не одставала і не придавала чогось непокірливого й кострубатого його тонкій гладенькій фіґурі. Добриловський все стояв і неначе не насьмілював ся сїсти поруч з благочинним та ще в кріслї. Його тоненька, височенька фіґура, уся якась гладенька та чепурненька, неначе стреміла серед гостинної, мов паля, вбита в землю. Дуже білявий, довгобразий, тонковидий, гостробородий він ввесь був ніби обмазаний "єлеєм", промкнутий ласкавістю. Ясносїрі очи, червоні, повні уста сьвітились ласкавістю та добрістю. Добриловський ступав тихенько, мягенько, неначе закрадав ся, як закрадаєть ся кіт до миші. Чи піднїмав він руку, чи кланяв ся, чи сїдав, чи вставав, його жести, куляція, його рух був нешвидкий, якийсь длявий, але плавкий, ґрациозний та мягкий. Отець диякон був неначе злїпляний з теплого воску, гнув ся помаленьку, як воскова мягка, тепла сьвічка. Навіть його довгі, прямі коси неначе поприлипали до голови і спадали рівними, довгими пасмами на плечі, неначе намочені "єлеєм". І сам він своєю вдачею, ніби ввесь був обмазаний "єлеєм", бо пролазив скрізь і всюди, сказати-б в найменчу щілину, як вміють пролазити миші.

— Сїдайте бо, отче диякон, прошу вас! — попросив його о. Артемій в-друге, і сам, крутнувшись коло крісла, мов той вітер, впав у крісло.

Добриловський ще раз ґрациозно й якось мягко нахилив шию й голову до о. Артемія і потихеньку неначе перегнув по половинї свою тонку фіґуру та й сїв у крісло. Отець диякон стремів у кріслї, білявий аж жовтуватий, мов воскова сьвічка в підсьвічнику.

— Ви їдете до Богуслава? — спитав о. Артемій в Добриловського.

— До Богуслава, отче благочинний, — тихим і солоденьким голосом обізвав ся диякон.

— Ви будете їхати проз Панасенкову оселю, трохи попід самим його домом? — сказав о. Артемій.

— Шлях іде проз самий Панасенків дім. Може, отче благочинний, маєте яке дїло до Панасенка що до спродажу пашні, або за землю? — цесьминяво спитав Добриловський.

— Ні, отче дияконе! — сказав о. Артемій: — маю инче дїло; там приїхав вже на Сьвятки з Кіїва його син.

— А, Лсонїд Семенович — студент! Чув, чув. — сказав дияконі його тихі очи наче піджившились і засьвітились.

— Знаєте, Лсонїд Семенович бував у нас частенько, приїздив кілька раз лїтом. Так щось мині здаєть ся, що він нїби намірив ся сватати мою дочку. Я примітив, що до того дїло йде.

— Дай Боже! Панич гарний, і батько його грошовитий чоловік! — сказав дияконі.

— Але, бачите, отче дияконі!

О. Артемій встав з крісла, потім нїби підскочив, неначе на його хто сипнув гарячим приском.

— Але, бачите... їздить він, та їздить до нас, наче вдає з себе женіха, а сватати — не сватає! — вже крикнув на всю гостинну о. Артемій не то з злістю, не то з сьмішками, ще й руки розставив на всю їх довжину.

Він став зразу нїби приском та вітром. О. дияконі принцулив ся і ввесь обернув ся нїби віск та "слей".

Але після останніх слів о. Артемій і сам на часок став нїби "елеем" та тихим вітрецем. Він підбіг до о. дияконі, поклав йому руку на плече і тихо, нїби по секрету промовив, нахилившись мало не до самого вуха.

— Заїдьте, будьте ласкаві, до Панасенка нїби на чай. Ви-ж добре з ним знайомі. А за часом розбалакайтесь з паничем та нїби в жарти спитайте, чи думає він сватати мою Ватю, чи так тільки забавляєть ся оттут в нас в Горобцівці?

— Добре, отче благочинний! Добре! Заїду і розпитаю, — сказав Добриловський тихенько і ввесь став нїби ще мякійший. Він помалесеньку нахилив довгу шию й довгу голову і знов випростав їх так помалесеньку, що і один волосок на голові й на бороді не поворушив ся.

— Скажіть йому так... вставте слівце в жарти, що я дам за Ватею дві тисячі, як буде сватати. А завтра, як будете вертатись назад, заїдьте до мене та й розкажете про паничеві думки. Він чоловік щирий, одкри-

ний, лепетливий, і не потаїть ся з думками, може прохопить ся. В його що на умі, те й на язиці.

— Добре, отче благочинний, добре! Я вже зумію завести розмову і випитати в студента правду. Добре. А не схоче цей, то знайдемо й другого, може й кращого, — сказав Добриловський.

Сусана Уласівна одчинила з столової двері і виглянула.

— Чи можна вас просити на обід? Обід вже готовий. Добри-день вам, отче диякон!

Добриловський підвів ся з крісла і навшпиньки, ніби на різапових підошвах, нечуйно підступив до Сусани Уласівни, нахилив ся помаленьку і поцілував її в руку.

— Отче диякон, прошу й вас пообідати з нами, чим Бог послав. В нас обід буденний, недовгий і ми вас довго не загаїмо в дорозі, — просив о. Артемій.

— Правда, що наш обід буде незагайний, бо буденний, але в дорозї і такий обід знадобить ся. Прошу вас до столової, о. диякон, — сказала Сусана Уласівна, забувши на той час і про свою гордовитість.

Зараз по обіді Добриловський вирядив ся в дорогу і заїхав по дорозї до старого Панасенка. Другого дня о. Артемій та Сусана Уласівна з нетерплячкою ждали повертання о. дияконa. Він приїхав аж перед вечером.

— А що, отче диякон? Розпитали? Випитали? Що сказав Леонід Семенович? — питав о. Артемій.

Добриловський важко зітхнув, неначе в його самого трапилось якесь лихо в домі.

— Та що-ж! Завів я розмову. Жартую, кажу до Леонїда Семеновича, що от ви скінчили курс... тепер вам час би подумати про те, щоб і одружитись. Ото й кажу я: і не їдьте далеко, бо і в нас багато є гарних і багатеньких паннів, як от Антося, або дочка нашого благочинного. А наш благочинний, кажу, чоловік грошовитий, для Ватї не пошкодує грошей. А Леонід Семенович так-таки одразу і спитав: — А скільки-ж тисяч благочинний дасть за нею? А я кажу: тисячі з півтора дасть і дві для доброго жениха.

— А він що сказав? — спитав о. Артемій тихо, неначе дух йому забило.

— Дві тисячі! — аж крикнув Леонїд Семенович: — то це такий грошовитий ваш благочинний? Я думав він дасть найменче пять тисяч.

Ватя мінї припала до вподоби, але коли дасть дві тисячі та й годі, то нехай Ватю "задні" візьмуть.

— Так і сказав? — крикнув о. Артемій і на віцось забігав по гостинній.

— Так і сказав... неначе вистрелив... а я питаю жартуючи: це так як в казцї казали гуси Івасеви Телесикови, що сидїв на дереві в дворі: Змій? А він каже: еге! Я й уха опустив, — сказав Добриловський.

— Так і сказав: нехай її "задні" візьмуть? — знов крикнув о. Артемій і закрутив ся по гостинній, неначе Добриловський сам вистрелив в його з рушницї. І о. Артемій крутив ся, крутив ся і здавалось, от-от упаде до долу й простягнеть ся на всю довжину свого високого зросту.

— Одже отець благочинний ще скрутить ся... А треба було докопенне це йому сказати... Лучче було-б не казати, а щось инче збрехати, — думав Добриловський, водячи очима слїдком за швидкими поворотками о. Артемія.

— Падлюка! — крикнув о. Артемій і все бігав од кутка до кутка. Він забіг в той куток, де коло пяніна стояли високі олсандри, увігнав ся у той вертоград, не примічаючи його, і наткнув ся лицем на гострий лист. Листє штрикнуло його в самісїньке око. О. Артемій аж одкинув голову на плечі і крикнув: — Ой!

О. Артемій спинив ся, став проти самісїнького Добриловського і крикнув: — Падлюка! Падлюка!

Добриловському доводилось бачити, як отець благочинний сьмість ся, доводилось бачити, як він жартує, але тепер перший раз на своєму віку він бачив, як о. благочинний репетує. Несподіваний вихват гнїву стревожив його. Він бачив, як злість нїби забрискала іскрами з маленьких блискучих очий о. Артемія і йому здало ся чогось, що ті іскри впали йому на голову і пішли по спинї, дійшли до самих пят. На одну міть в душі дияка похололо; йому здало ся, що о. благочинний кричить не на Панасенка, а на його, Добриловського, лає його падлюкою; і на одну міть йому здало ся, що його вже везуть в манастир на покуту на три місяцї. Гаряча вихватка о. Артемія нагнала страх і на Добриловського. Але Добриловський швидко опамятав ся.

— Еге, падлюка! — знов гукнув о. Артемій до Добриловського.

Отець дияк он був на вдачу смирний, мов ягня, нїколи навіть не лаяв ся. З його уст капав тільки мед, і в цьому була його сила, і з його уст нїколи не злїтали такі батальні слова. До баталїї він був зовсїм не-

здатний, а о. благочинний ніби закликав його до гарячої битви. Диякон не насьмілив ся вимовити лихого слова за благочинним і тільки нахилив свою шию, а шия нахилила голову, а голова ніби говорила: пролізу, куди хоч, тільки не в баталію: це не про мене річ.

А о. благочинний був саме ніби в гарячій баталії: бігав, крутив ся, вертів ся, аж поки мабуть не втомив ся та не прохолов.

— Оттакі то люди бувають на сьвітї! — промовив о. Артемій мякійшим тоном до о. дияконa.

— Нїчого те, отче благочинний. Ворона з місця — сокіл на місце. Ваша дочка знайде собі кращого жениха, пошли Боже, ї довгий вік та здоровє. Пошукаємо, то й знайдемо. А тим часом може й цей ще передумає. Хто його зна, що в його на серцї. Це в його говорилось — жартувалось, а що до дїла, то це може буде й нича річ, — так втихомирював благочинного Добриловський.

— Поживемо — побачимо. Що було, те бачили, а що буде — побачимо, — сказав о. Артемій вже зовсїм спокійним тоном.

— Та й буря, та й вихор же оцей отець благочинний! — думав про себе Добриловський.

— Цур йому, пек йому отому Панасенкови! Тільки мене роздратував та розсердив. Ходїм лучче, отче диякон, та напємось чаю! — сказав вже зовсїм спокійно о. Артемій, ще й засьміяв ся.

Він швидко сердив ся, швидко й одходив й простигав, як звичайно буває з дуже нервовими людьми.

О. Артемій пішов до столової. Добриловський і собі встав з крісла і пішов слїдком за ним.

— Ой важко стояти близько коло начальства! Цур йому, пек йому. І обсмалить тебе огнем, і обпалить, і задимить тебе, як того комина! Але, терпи, отче дуяконе! Часом присмалить, а часом і нагріє тебе, — думав Добриловський, йдучи в столову за благочинним: — а вже я не дурничкн їздив до того Панасенка; якось таки та влїзу в попівську рясу; нехай отець благочинний розписує, але мусить і розхвалити мене на всї боки перед консисторією та архіереєм, — думав диякон, сїдаючи на стільці коло самовара.

О. Артемій вийшов з столової і розказав жінці й дочці, що перечув од Добриловського. Сусана Уласівна та Ватя увійшли до столової, привитались з Добриловським і сидїли обидві засмучені. Один о. Арте-

мій очевидячки не дуже журив ся і провадив розмову з Добриловським. Добриловський, напившись чаю, розпрощав ся і поїхав до дому.

— От тобі й Леонїд Семенович! — сказав о. Артемій до жінки: — і йми віри тим студентам після цього.

— А я йому й няла віри, — обізвалась Сусана Уласівна.

— Їздив до нас мабуть з нудьги на селї, щоб побавитись, погуляти, розважити себе... — говорив о. Артемій.

— Та щоб наїстись, напитись, в смак пообідати, — додала Сусана Уласівна, — бо в писарні тріскав би борщ та кашу, та галушки з салом.

— Але це все ще так собі. Ти, Ватю, ще не думай цуратись його, бо може й він ще не зовсїм одкаснув ся од тебе. От приїде на Сьвятки то й побачимо, як він поводити меть ся з тобою.

— Та й мінї так здаєть ся. Але коли вже в його вихопилось а уст таке слово, то я мало надії покладаю на його, — додала Сусана Уласівна.

— Поживемо — побачимо. Що-ж ми, Ватю, не такі вже старі, щоб журитись та побиватись за цїм паничем. Хіба він один на сьвітї? — втїшав дочку о. Артемій.

— Ой один він для мене на сьвітї і другого такого немає! — думала Ватя. І вона не розвеселилась і не втїшилась батьковими словами: — А може, може то він кинув ті слова на вітер, як жарти з диякопом... може, може....

І десь глибоко в душі молодої дївчини заворушилась надія, ще не втрачена надія.

Вже й Різдво настало. Минув перший і другий день Різдва, а Леонїд Семенович не приїздив. Ждали його третього дня, а його не було. Ватя збліда і трохи змарнїла, дожидаючи милого.

— От і паляниці на яйцях вже доїдаємо, а гостий нема! — журилась Сусана Уласівна: — Чим будемо їх приймати, як усе поїмо, що наготували на Сьвятки!...

Пятого дня Сьвяток о. Артемій сидів з жінкою та з дочкою в вечері за часм. До їх надійшов вчитель з жінкою.

Сусана Уласівна посадила вчительшу коло себе і балакала з нею любенько, бо занудилась на Сьвятках: нїхто не навідував ся в гостї Вона була рада і таким гостям.

Коли це в прихожій щось застукотїло.

— Гості приїхали! — тихо промовила Ватя, і в неї неначе замерло серце.

—Хтось приїхав! — ще тихійше сказав о. Артемій, і взявши з стола лямпу, одчинив двері в прихожу і посьвітив.

— А, слихом слихати, в вічи видати! Леонід Семенович та щей не самі! — гукнув о. Артемій весело. — Роздягайте ся! А в нас і самовар на столі: неначе ждав гостий та саме й кипить! Прошу до чаю.

До столової вступив писар, за ним писарша, а далі Леонід Семенович. Сусана Уласівна встала і церемонно привиталась до гостий. Ватя почервоніла, неначе зайняла ся, потім збліднла, потім знов почервоніла. Леонід Семенович подав їй руку і поздоровив з Сьвятками. Він вилюднів, ще більше змужнів, став повнійший на виду. Ватя глянула на його почервонілі од морозу щоки, на його веселий вид і простила в серці його неласкаві слова, які перечула од Добриловського.

Писарша привиталась з ґосподинею, потім обернулась до стола — там сиділа вчительша.

— Ой, лишечко! Ой, матінко! — трохи не крикнула писарша. Вона круть-верть, покрутилась на одному місци, неначе коноплі ногами мяла, а далі таки простягла до вчительші пальці. Черкнулись вони пальцями, полапали одна другу за пучки, неначе одна брала пучкою сіль, а друга — перець, й одвернулись одна од другої. Писарша одійшла до другого кінця стола й сіла. Вчительша надулась і насупилась.

Почала ся весела якась празникова розмова. О. Артемій був радий і говорив за всіх. Гості принесли з собою холодного сьвіжого повітря і неначе висьвіжили хату і підсьвіжили о. Артемія й Ватю. Тільки Сусана Уласівна сіла коло вчительші і гордовито позирала на гостий: вона сердилась.

Сусана Уласівна поналивала стакани чаю. На тарілці лежала здорова куна нарізаних скибок паляниці. Празникові паляниці з питльованого борошна на яйцях вже поїли, і в ґосподині зістав ся тільки один окрасць. Сусана Уласівна пішла на хитрощі: наклала на тарільці на споді куну скибок простої з непитльованого борошна паляниці, а зверху доклала скибками білої питльованої. Вчитель, вчительша, як ближче сиділи коло ґосподині, позабирали зверху шматки кращої паляниці, і поки тарілка досунулась до писарші, на тарільці зістались тільки темнуваті шматки простої паляниці.

Писарша обідилась і не взяла до чаю простої паляниці. Вона гля-

пула на вчительну і примітила, що вчительша дивить ся на неї й сьміє ть ся своїми маленькими чорними очима. Вчительша зумисне взяла двома тоненькими сухими пальцями скибку і трошки підняла в гору над стаканом, неначе зумисне показувала писарші та дражнилась: — дивись мов, я їм питльовану паляницю, а ти будеш їсти просту. Зпід низького лобика вчительші очи аж бризкали сьміхом.

— Ой, сьміють ся з мене, клята! Якби не в гостях, здасть ся, взяла-б оцї шматки простої паляниці та й пожбурила тобі в самісїньку морду! — думала писарша.

А Сусана Уласівна неначе на злість все говорила любенько з вчительшою, а до писарші й слова не промовила, навіть не дивилась на неї, неначе її і в хатї не було. Писарша примітила, що ґосподиня гордо й сердито поглядала на писаря і на Леонїда Семеновича.

— Чогось нїби сердить ся на нас... І дивить ся не так, як попереду і не говорить з нами, та все з вчительшою. Щось є! — міркувала догадлива по жіночому писарша.

О. Артемій говорив, говорив, швидко неначе втомив ся од розмови і якось мало звертав увагу на гостий. І Ватя говорила з паничем і все неначе супила брови.

— Нехай її "задні" візьмуть! — неначе промовляли в думцї цю фразу і о. Артемій, і його жінка, і навіть Ватя. І ця фраза неначе чула ся їм в повітрі, неначе нові гості привезли з собою цю вразливу фразу і виставили її на показ.

— Чи готувати їм вечерю, чи нї? — пробігало в думцї Сусани Уласівни. — "Нехай її задні візьмуть!" — знов неначе хтось нідказав її під самісїньке вухо, і вона подумала: — не звелю різати курий на вечерю! Не варто! Поставлю холодну закуску, подам шинки, ковбаси, тай нехай ідуть з двору голодні. Не варто!

— Чого це вони говорять, неначе три днї не їли, або три днї пили та це тільки що прочумують ся на похмілле, — думав писар поглядаючи на о. Артемія та його жінку.

— Що з ними стало ся, що вони чогось нїби дмуть ся? І з якої причини? — думала писарша. І в неї голова ходором ходила од здогадів. — Чи не набрехала часом на нас чого вчительша? Не дурно вона сьогодня така весела! Не дурно-ж благочинна тільки й говорить з нею! Щось є! Це вона! Це вчительша!

І в писарші аж голова лупцала од здогадів. Ходила ходором голова

і в писаря. Він перебрав у думці усї дїла, які траплялись в волости за останні часи, — думав, чи не були вони сполучені з якимись інтересами благочинного, і не знаходив таких дїл. Один Леонїд Семенович з легкодушністю молодого хлопця нїчогісїнько не думав і балакав з Ватею, жартував, сьміяв ся, неначе він не почував за собою нїякої провини.

Після чаю ґосподар попросив гостий до гостинної. Гості перейшлі і порозсїдались кругом стола. О. Артемій і Сусана Уласівна неначе ще виразнїйше почули в просторій сьвітлицї образливу фразу: "Нехай ї задні візьмуть!" І ця фраза неначе позамикала їм уста. Ґосподиня посидїла трохи коло вчительші і зараз вийшла. О. Артемій позїхнув без церемонії і навіть рота не затулив.

Після одходу матері Ватя нїби розлягла ся на канапі, спершись лїктем об подушку, закурила папіроску і почала позувати перед панічем.

— А я оце недавно була в Кіївї. Ви не чули про це? — спитала Ватя в Леонїда Семеновича.

— Нї, не чув, — обізвав ся він байдужно.

— Їздили ми з одніею молоденькою матушкою сусїдою. Вона недавно скінчила духовну школу. Подумайте собі! Ми одправили панотця в гостинницю, а самі в-двох з вокзала та просто в оперу! Потрапили на "Трубадура"! Ще й завіси не підіймали, — хвалилась Ватя.

— На "Трубадура"? Як же вам сподобав ся той заграничний "Трубадур"? — спитав Леонїд Семенович.

— Дуже сподобав ся. Мінї здало ся, що я з нудної Горобцївки та просто потрапила в якесь зачароване царство, неначе казку побачила в справдешнїх образах та картинах. Я страх люблю оперу! — хвалилася Ватя.

— Так би й сидїли що вечора в опері? — спитав Леонїд Семенович.

— Не знаю, чи сидїла-б що вечора в опері, але знаю добре, що частенько бувала-б в опері. А знаєте, я й вас бачила в театрі, — говорила Ватя.

— Не може бути, сказав Леонїд Семенович.

— Чому не може бути?

— Тим, що ви сидїли в партері, а я певно сидїв на ґалерії, через те вам не видно мене, — сказав Леонїд Семенович; — але коли-ж ви саме були в театрі.

— Після пилипівчаних запустів четвертого дня, — сказала Ватя.

— То певно мене не бачили, бо я тоді не був в театрі, — сказав Леонід Семенович.

— Та то я жартую. Я вас не бачила, — сказала Ватя, але не призналась, як вона тоді бажала його побачити.

— Ото шкода, що я тоді не знав, що ви в Київі. Я був би зайшов до вас, щоб побачитись, — сказав Леонід Семенович.

Ватя зраділа. Їй здало ся, що Добриловський сам вигадав ту негарну фразу проти неї, що Леонід Семенович не говорив її ніколи і не міг говорити. Гаряче кохання силувало її йняти віри цьому, силкувалось піддурити думку й розсудливість. Вона перестала йняти віри людському поговорови.

— Він не міг так сказати про мене! Він такий ласкавий та ввічливий до мене й тепер! — думала Ватя. — Ох, коли-б цьому була правда! Той Добриловський певно наклепав на його, отой поганий Добриловський, ота жовта лисиця!...

І Ватя так розсердилась на ту жовту лисицю, що була готова здерти з неї шкуру.

Сусана Уласівна вийшла. Дівчина винесла зараз після її одходу десерт: варенне, конфекти та яблука. За нею зараз вийшла і Сусана Уласівна, промовила кілька слів до писарші, знов сіла коло вчительші і балакала з нею. Писарша розгнівалась зовсім і надулась. Ваті знов прийшла на думку образлива фраза і навела на неї сум. Вона мовчала і тільки курила. Після десерта писарша встала і почала прощатись. Сусана Уласівна не пустила її і просила зістатись на закуску, але просила якось байдужно. Леонід Семенович переглянув ся з сестрою і тим натякнув, щоб вона не хапалась до дому: йому схотіло ся їсти, і він ждав доброї вечері та випивки.

Але його надія не справдилась. Сусана Уласівна не звеліла розкладати на кухні і подала на стіл шинку та смажену ковбасу. На столї стреміла одним одна пляшка горілки. Вина не подали. Гості перекусили і навіть добре не наїлись і не напились. Після закуски писар та писарша почали прощатись. Ні ґосподар, ні ґосподиня і не просили їх ще побавитись. Вчительша та вчитель ще зістались, неначе на злість писарші.

— Не забувайте-ж нас! Прошу вас одвідувати нашу хату! — гово-

рив на прощанне о. Артемій, але якось холодно, більше для звичайности. Він і в патос вже не вдавав ся, і не цілував ся гаряче, і не махав руками. Гостям і це кинуло ся в вічи. Гості розпрощались і ще доволі рано вийшли з дому.

— Вже не так ласкаво прийняли нас сьогодня, — обізвав ся писар до писарші, вертаючись до дому вулицею.

— Зовсім таки неласкаво! — аж крикнула писарша. — Чогось понадимались, сидять мовчки, не говорять. Благочинна все говорила з вчительшою, а до мене і ледві десять слів промовила. Цур їм! Я до їх в гості більше не піду!

— І вечерю чорт зна яку подали! Я зовсім голодний: якоїсь пшики пиматок, та ще й мерзлої якої ковбаси кільце. Це стеменно можна сказати про нас, як говорили кози в казці: "Бігла через місточок — вхопила кленовий листочок; бігли через гребельку — вхопили води крапельку — тільки ми пили й їли.." — говорив Леонід Семенович.

Писар з писаршею та Леонідом Семеновичем вернулись до дому дуже невдоволяні і навіть сердиті.

Надбавши собі грошиків, писар вже поставив собі гарненьку хату,, і не хату, а домок з сьвітлицею, кімнатою та пекарнею. Хатки були невеликі, кімната тісненька, сьвітлиця не широка. Обстава в його хаті була більше така, яка бувас в сїрачкових шляхтичів або в міщан. На стїнах сьвітлиці висїли ряди образів в фольґових*) та позолочених рамах. В кутку на образї висїв вишиваний рушник. По стїнах скрізь були поначіплювані портрети царів та ґенералів на папері, намальованих ясними фарбами і оправляних в прості почорняні рами. На перегородиї в кімнату висїла здорова картина — олеоґрафія, недокладного московського видання, на котрім були намальовані усякі життєві епокуси: з одного боку великоруський селянин сидить за столом і кружляє горілку; з другого боку московські приказчики пють за столом в садку пиво та горілку з якимись мамзелями. Ця пістрява червоно - синя мазанина наддавала сьвітлиці веселенький вигляд. Коло порога стояла здорова зелена скрипя, на колїсчатах, розмальована здоровенькими букетами червонястих рож і веселила сьвітлицю своїми ясними кольорами. На мальованому невеличкому мисинку коло порога білїли поставляні сторч рядки тарілок, тарілочок та блюдечок. В кімнатах було хоч

*) Фольґові рами золочені не сухим золотом, а сухозліткою, або позліткою. Це дешеве листове золото, котрим золотять не дорогі рами до образів для селян.

тїсненько, але чисто, тепло, привітно. Попід стїнами стояв один осїн, з стїнкою, помальований червоною фарбою, та кілька простих помальованих зеленою фарбою европейських стільців. Сьвітлиця виглядала пістряво й мальовничо, мов перська ясна материя з усякими квітками.

Писарша поставила на столї лямпу. Писар вийняв з шаховки під мисником пляшку настойки і поставив на столї. Усї посїдали за столом і почали судити благочинного та його сїмю. Писарша звелїла наймичцї зварити вареники на вечерю.

— Щось є! Щось трапилось, але що таке, то я й сама не вгадаю, — аж ламала собі голову писарша: — попереду приймали нас добре, аж цїлувались, а тепер одвертають ся.

— І я догадуюсь, що воно щось та є! — обізвав ся й собі писар: — воно потім виявить ся, але поки що, то й я собі аж голову ламаю, та нїчого не вгадаю.

— І я примітив, що Ватя чогось супилась, чогось вдавала з себе неприступну велику паню. Розперлась на софі, задерла кирпу вгору, закопилила губи... — додав Лсонїд Семенович.

— Я нїгде нїчого про їх не говорила при людях. Може ти, Льоню, що бовтнув про їх при кому? — сказала писарша до брата.

— Може й бовкнув що; а хто його зна. Я так багато бовкаю, що нїчого не пригадаю, — сказав Лсонїд Семенович.

— Хто в вас недавно був на хуторі? — спитала писарша в брата.

— А хто-ж був! Був з Богуслава старий Аврум; приїздив торгувати пшеницю та просо, — сказав Лсонїд Семенович.

— Що-ж ти говорив при йому? Жиди великі брехуни і переносять плотки з села в село, мов сороки, — сказала писарша.

— Я з ним і не говорив. Пройшов проз його, взяв його делїкатно під узку та довгу бороду, а потім взяв сї в жменю і закопирчив вгору врівнї з носом. Що за сьмішна фіґура вийшла! Ніс горбатий, очи витрішкуваті, вид довгий, і борода крючком вгору! Мама так і приснула од сьміху. Аврум вдарив мене легенько по руцї, бо ми з ним приятелї. От і все!

Лсонїд Семенович зареготав ся на всю сьвітлицю, як згадав про ту закопирчену вгору Аврумову бороду. Писар і писарша і собі зареготалисъ.

— А ще хто був в вас на хуторі? — спитала писарша.

— А ще хто? Були мужики, був наш батюшка, був Антосин батько.

Хто-ж іще? Ага! Був диякон Добриловський, — сказав Леонід Семенович.

— Ота жовта лисиця? — промовила писарша.

— Отой жовтий лис, але я в його хвоста не примітив на той час, — сказав Леонід Семенович.

— Про що-ж він говорив з тобою? — питала сестра. — Чи не говорили ви чого про благочинного, про Ватю?

— А дідько його знає, що він говорив. Здається, говорив, щоб я сватав Ватю.

— А ти що сказав? — спитала писарша.

— А я сказав... Що-ж я сказав? Сказав, як дадуть тисяч з пять, то сватати му, а як дві тисячі, то нехай її "задні" візьмуть, — сказав Леонід Семенович.

— То це-ж та жовта лисиця і розказала усе благочинному. Так воно й є! — сказала писарша.

— Навряд, чи розказала. Диякон не приятель же благочинному! — сказав Леонід Семенович.

—Чи сказав диякон, чи ні, а я більше не піду до їх сидіти в кутку та вітрішки продавати, — сказала писарша. — То цілувались зі мною, цяцькались, а тепер деруть носа вгору і трохи не плюють мені в лице. Ще як ти думаєш сватати Ватю, то я буду до їх ходити, а як ні, то й ні! Дмуть ся, неначе які ґенерали. А я що-ж таке? І мій батько поміщик, може багатійший, ніж вони. В їх стеля з сволоками, а в мого папеньки гладенькі суфіти з кружалами по середині. Вчительша сидить в їх коло столу, а мене затого посадять коло порога, — репетувала писарша, випивши чарку настойки,

— Ватя мені і подобається трохи, сказати по правді, але якби дав о. Артемій пять тисяч, то я-б сватав її. Ніс в неї трохи короткий, то треба-б батькови доточити його тисячами. Та й сама вона якась важка Чиста колода в дорогій сукні... — почав жартувати Леонід Семенович.

— Та й Сусана Уласівна не легенька. Чиста ступа! Йде по хаті, то аж поміст двигтить, а перейде через хату, то аж сопе, мов ковальський міх! — обізвалась писарша.

— Якби посипав поперед неї на помості просо, то перейшла-б хату та й просо стовкла! Позад неї вже-б лежало пшоно; хоч зараз кашу вари! — додавав жартів Леонід Семенович.

— А в благочинного рот, їй Богу верша. Якби він поставив свого

рота в Росї між лозами, то риби наплило-б повний рот: подумала-б риба, що то верша! — обізвав ся писар.

— Та він і так тією своєю вершою мухи ловить. Як роззявить її, то так мухи й налетять, а він їх тільки випльовує: лепече й випльовує. — додала писарша. — Який він сьмішний, як бігає по хаті, та тріпає руками й косами! Я страх люблю тоді дивитись на його.

— І ногами тріпає, й косами, й полами! Крутить ся, вертить ся й берега не держить ся; гірше за млина! — додавав жартів Лсонїд Семенович.

— А гордий, а гострий, а цїкавий! Все мене випитує про волостні справи, все хоче знати. А здирливий, а запопадний, крий Боже! І до княгинї підскочить, і до пана підлигне! І там хіп, і тут хіп, і там смик і тут сїп! — додавав писар кутї меду, ще й руками показав, як той смикає з усїх боків.

— І Ватя горда: чиста Фараонова дочка. Сїдає в човен — підстеляй їй килїм. Та все в неї розмова про оперу, та про оперу! Тільки й мови в неї, що про "Трубадура". Нехай її сватає який "Трубадур". Ходить неначе та черепаха. Сяде, надметь ся, неначе яка прінцесса. А перейде через хату, то вже і втомить ся; так гепне на крісло, неначе копу жита змолотила. А сьпіває манерно, ще й дзижчить, мов ґедз: дссс.. дссс. Не пересьпівала, а продзижчала усю "Азру".

І Лсонїд Семенович почав дзижчати ту "Азру", підроблюючись під Ватин голос: "Ввечері гулять ходила дочка султана молоденька"... Підроблюванне вийшло дуже мистицьке й сьмішне. Усї сьміялись на всю сьвітлицю.

— Що мінї благочинний! Я тут благочинний на всю волость! — репетував писар, випивши запіканки чарок зо три. — Він піп на одно село, а я піп на два десятки сїл! Мінї кланяєть ся й жид, і мужик, і управитель, і пан запобігає ласки... Що мінї благочинний? Я тут пан! І жид несе менї хабара і пан бере на випас мої корови, а він один нїколи не тикне мінї і карбованця в руки за послугу, навіть не подякує, спасибі не скаже. Чи нагрубить йому який мужик, я його в холодну посаджу. А тепер дзус, паночче! Вибачай! Що для мене благочинний? Що для мене волостний?! Волостний оттут у мене! — писар плюнув і розтер чоботом. — А піп оттут у мене в кулацї! — писар згорнув пальцї в кулак. — Я тут пан!

Рядом з сьвітлицею була пекарня. З сьвітлицї в пекарню двері бу-

ли непричиняні. Куховарка, не молода вже молодиця, чула чисто всю цю розмову. В пекарню в той час до неї прибігла в гості вчителева наймичка, баба, її кума. Вчитель з жінкою пішли до батюшки в гості, а баба з пудьги побігла й собі в гості до куми. І баба все чисто чула, що говорилось в сьвітлиці. І молодиця й баба реготались в пекарні, аж за боки брались, як і пани в сьвітлиці.

— Ото судять! Ото вигадують! — шепотіла баба.

Вона зараз таки пішла до дому, і як тільки вчитель з жінкою вернулись од батюшки, вона до словечка розказала їм, що говорили в писаря, з фотографічною докладністю, як розказують те, що чули. малі дїти та селяни. Баба тільки нїчого не второпала про оперу, а "Трубадура" переіначила на "трубача".

VII.

Вчительша насилу діждалась дня, так брала її нетерплячка розказати Сусанї Уласівнї, що говорили про неї, про Ватю, та про о. Артемія в писаря. Напившись вранцї чаю, вона прибралась, причепурилась і побігла до Сусани Уласівни. О. Артемія не було дома. Вчительша розказала Сусанї Уласівнї та Ватї все дочиста, що говорили і як сьміялись з їх вчора ввечері в писаря. Слухаючи те гидке оповіданнє, Сусана Уласівна ледві дихала од гнїву. Ватя то червонїла, то блїдла.

— Оттакі то люди отї писарі! — скінчила вчительша: — я їх добре знаю. Дали ся вони мінї в знаки. Їдять, пють у вас і вас судять позаочі. В вічи такі добрі та привітні, а позаочі глузують з вас, докладають жартів та піднїмають вас на сьміх.

Сусана Уласвна сидїла мовчки, страшенно зобіджена. Її гордовитість була збурена сьмішними карикатурами до самісінького дна. Ватя зневірена в Лсонїдови Семеновичу, ледві вдержувала сльози. Вона тепер тільки пойняла вірн тому, що розказував про Лсонїда Семеновича Добриловський.

Вчительша посидїла трохи і швидко розпрощалась та й пішла. Вертаючись до дому, вона зумисне пройшла проз писареву хату, проз самісінькі вікна, щоб натякнути писарші, де вона тільки що була. Радими очима вона кинула погляд на писареві вікна. З вікна виглядала писарша. Їх очи стрілися. Писарша вловила вчительшин погляд, веселий, насьмішкуватий і догадалась, що вчительша щось вчинила недобре для неї.

— Щось у нашої вчительші сьогодня великодні очи: неначе тільки що паски та поросятини наїлась. Дивись, як поглядає на мене та регочеть ся очима... — сказала писарша до свого чоловіка.

— Мабуть якусь коверзу вчинила та й "раденька, що дурненька", — обізвав ся писар: — нехай собі радіє на здоровє! Нам це не вадить.

— Ой завадить! Я вже її добре знаю, — сказала писарша: — ож побачиш, ож поназдивиш ся!

В той час як вчительна розказувала про вчорашню розмову в писаря, Ватя сидїла, неначе здеревенїла. Вона почувала, що голова в неї починає морочитись. Глянула вона на завіси коло вікон, тоненька сїтка завіс задрижала перед її очима, неначе соняшне марево; задрижала крізь сльози, що налили її очи і були готові посипатись краплями по щоках. Сльози дрижали в її очах; віка були повні слїз. Ватя тільки од сорому перед вчительшою насилу вдержувала їх. Молода дївчина вже утворила собі в мріях нїби якийсь рай, повний кохання, рай в нічому кращому житті. Вона жила в тому раю і була щаслива тим мрійним життем. Тепер вона примітила, що усї ті мрії розходять ся, мов дим, мов туман. Перед її очима неначе зникали декорації сценічної чарівничої картини: пишні зелені сади, алєї, квітники, фонтани, одсувались на бік; пишні двірцї, палаци, портики нїби помаленьку входили під землю; синє прозоре тепле небо, повело ся й підняло ся в гору; легкі рожеві хмарки розійшли ся димом; несподївано замерли веселі акорди, згасли чарівні мельодиї; фантастичне осьвітленнє тихо згасло; увесь блиск, роскіш, обстави, все це неначе ростало і пішло парою. І перед її очима замріла буденна, проста, груба обстава сцени, неприбрана й прозаїчна; зачорнїв якийсь порожний простір, темний, сумний, мов безодня в провалинї землї, звідкіль повіяло на неї щось вогке, холодне, мертве. Вона неначе бачила там в перспективі своє будуще життє. Усї чари кохання й надії зразу зникли і з того раю неначе вихнув її той, хто утворив для неї той рай, вихнув грубо по-простацькому, вихнув ще й насьміяв ся.

Сьвіт неначе згасав в Ватинах очах. Вона уперто дивилась у вікно, примічала за вікном рядочок шпичастих темних головок на штахетах, котрі чорнїли проти білого снїгу, неначе разок чорного намиста. І стовпчики штахетів, і низка гострих головок неначе задрижала в її очах, загойдалась, як павутинне на вітрі. Задрижали зелені листки ґерані на вазонах. Ваті здало ся, що в хатї нїби смеркає, сьвіт згасає. Вона

сидїла і вже нїчого не примічала, нїчого не бачила, нїчого не чула. Вона примітила, як вчительша попрощалась, як вона вийшла з хати. Вона машинально подала її руку, і як тільки вчительша вийшла, Ватя почувала, що її душить в грудях, давить коло серця. Сльози неначе замерзли в очах, на віях, нїяк не могли ростати й вилитись з важких вік. Ватя раптово схопилась з місця, побігла до своєї кімнати, зняла руки в гору і крикнула: "Ой, Боже мій! Боже мій!" Горе каменем давило її в грудях. Сльози підступали, давили в грудях і не могли вилитись. Мати побігла слїдком за нею дуже стревожена горем молодої дївчини.

— Ой душить мене в грудях! Боже мій! — говорила Ватя і вхопилась обома руками за груди, потім за серце.

— Ватю, дитино моя! Що з тобою? Не вбивай ся так! Не він один на сьвітї, не він останнїй! — говорила мати, а сама почувала, що і в неї заболїло коло серця.

Мати стревожилась. Вона не постерегла, що дочка так дуже закохалась в молодого хлопця. Ватя була потайна. Вона не любила говорити про себе перед другими, таїлась навіть перед приятельками, перед матїрю. Вона затаїла в своєму серцї і своє кохання, хотїла затаїти і своє горе. Ватя вдалась в матїр своєю знадвірньою вдачею. була непроворна, спокійна, нешвидка і нїби апатична до всього, але під тією байдужністю крила ся нервова й палка вдача її батька, замаскована знадвірньою неповорушливістю та байдужністю.

Ватя впала на постїль і не могла одійти, несподївано прибита горем. Її щоки зблїдли, широко одслонянї очи нїби згасли. Вона дивилась на матїр і неначе її не бачила. Мати тільки чула нервове хлипання. Так хлипають маленькі нервові дїти, коли бувають роздратовані якою недогодою: збирають ся заплакати, стогнуть, важко дишуть і потім раптом піднїмають нервовий плач. Ватя перегодя зразу заголосила. Сльози полились з її очий дрібним дощем. Мати заспокоїлась.

— Виплаче горе слїзми, то й лекше стане, — подумала Сусана Уласівна.

— Ватю, голубко, не плач, не побивай ся. Є на сьвітї горе, що й сльозами його не виплачеш. Але твоє горе не таке. Поплач, то стане тобі лекше на серцї. Чи є на сьвітї хоч одна з молодих дївчат, що-б не зазнала таких слїз?

Сусана Уласівна важко зітхнула. Було видко, що й вона колись зазнала такого самого горя, як її дочка. Вона сїла на стільцї в голо-

вах у Ватї, підперла щоку долонею і задумалась. Її думки повернули в давні, давні часи, коли й вона була такою молодою, як і Ватя, коли і вона кохала щиро, розпускала роскішні мрії без кінця, коли й її ті мрії і гріли й манили і... розсипались маревом та й... розлягли ся рожевим туманом.

В хатї було тихо. Нїгде не чуть було ні найменчого гуку. Сьвіт зимнього, хмарного дня, тихий, молочний, непаче прибільшав тиші в хатї. Ватя плакала вже тихійше. Її думки стали ясніїші, але перед нею все стояв ілямою ніби якийсь темний простір, сумний, невеселий, неначе прихід і початок якогось довгого, темного, підземного лябіринту. Її здало ся, що вона вступила в той темний простір і буде через його йти цїлий свій вік, до самої жизности, без просьвітку, без надії на кращу долю. Уся сьвітла перспектива її життя, ясна як сонце, пишна, як рай, разом згасла.

Побачивши, що Ватя почала заспокоюватись, Сусана Уласівна вийшла з кімнати і звелїла накривати на стіл. Наступав час обіда. О. Артемій поїхав десь по дїлу до Корсуня і не вертав ся. Приготувавши все на столї, Сусана Уласівна пішла кликати до обіду Ватю.

— Не хочу я обідати. На що мінї той обід? На що мінї саме життє? Навіщо воно мінї здалось? — обізвалась Ватя.

— Ватю, серце, не говори так! І рани гоять ся, і серце можна загоїти! Мине якийсь час, і воно загоїть ся, і може сама будеш сьміятись з своїх слїз. Ми люди з достатками... Ти ще молода. Чого тобі журити ся? втїшала мати, а сама зажурилась незгірше дочки: вона знала, яке то важке та боляче горе серця...

Ватя сїла за стїл і нїчого не могла їсти. Вона дивилась у вікно без тямку, без думки в голові... І мати їла, як не їла.

— Чи казати про це усе папі, як вернеть ся до дому? — спитала мати в дочки.

— Нї, мамо; лучче не кажіть. Папа буде сердитись на писаря, не спати ме цїлу ніч, — обізвалась Ватя.

— І нам не дасть спати, додала Сусана Уласівна. — Мабуть скажу я йому про це все аж завтра, коли він прийде у вечері. Та й без того так стревожена. А сказати правду, я думала, що Леонїд Семенович тебе любить і буде тебе сватати.

— Мамо не говоріть мінї нїчого про його! — крикнула Ватя і в її голосї почув ся різкий первовий батьків голос.

— То й не буду. Тільки заспокій ся та не вбивай ся, моя дитино! Твоє горе ще невелике; це горе молоде. Буває горе в житті ще гірше, од котрого й волос сивіє на голові.

Перед вечером Сусана Уласівна звеліла наставити самовар. Ватя сїла за стіл і випила два стакани чаю. Вона пила чай мовчки, не говорячи й слова. Мовчала й мати, неначе давала волю її горю. Ватині думки пішли яснійше.

— Що-ж мінї тепер робити? — думала Ватя. — З ким мінї прийдеть ся вік вікувати? І де прийдеть ся? І яка моя буде доля? Що буде з моїм коханнєм, з моїм серцем, коли він насьміяв ся з мене? А я-ж його любила, як свою душу, більше за свою душу; я була ладна оддати за його свою душу, своє житте. Чи доведеть ся мінї кого полюбити так, як його любила? Нї! Я неначе оддала йому усю свою любов до останку, гарячу, глибоку любов.

І Ватя нїби заглянула в свою душу і примітила, що її любов ще не зникла з серця, що вона ще любить. І якби він прийшов до неї, привітно поговорив з нею, вона-б забула усї його насьмішкуваті вигадки та вихватки, усе простила-б йому.

— Він з-роду жартовливий. Може він і тепер розходив ся тільки з жартами вкупі з сестрою, не пошкодував і мене в жартах. Може він не такий легковажний чоловік, як на його наговорила вчительша, а може вона й прибрехала, додала своєї отрутної жовчі, — думала Ватя. — І чого прийшла та вчительша до нас? На що вона оте говорила? На що вона понабріхувала, посїяла колотнечу? Тепер папа не простить їм цієї вихватки; о, не простить! Він не з таківських, щоб прощати. Почнеть ся колотнеча.. а коли-б не вчительша, може-б Леонїд і бував би ще в нас, може-б... може-б... я була щаслива і не мучилась би тепер.

І Ватя почула, що вона зненавидїла в той час вчительшу з усієї сили, з усієї душі, од щирого серця.

Цїлий вечір Сусана Уласівна ждала свого мужа, а він не приїздив. Цїлий вечір вона проспдїла мовчки з дочкою. Думи за думами снувались в Ватиній голові і не доходили нї до якого кінця: перед нею в будущині темнїла якась сумна ніч, не місячна, не зоряна, а хмарна без просьвітку осїння ніч.

Вже пізненько полягали вони спати. Ватя спала тревожним, чуйним сном, неначе дрімала дрімотою. І все її снив ся важкий сон, нїби вона йде попад Росю між двома рядами високих скель, узенькою, мов

коридор долиною. Скелї розпечені аж пашать. Над долиною узенька смуга важкого, хмарного неба. Вона нїби втомилась; її душно, — дихати нїчим. А узка, темна долинка вєть ся без кінця. І вона вже йде не долиною, а довгою без кінця темною ґалєрією. От вона нїби в якихсь печерях, і знов іде, блукає по печерях, а кінця нїгде не видко. От вона виходить з печер і бачить темний лїс. Вступила вона в лїс і ходить по йому, блукає і не може вийти з його. Коли це разом перед нею в долинї заблищав ясний соняшний день. Вона бачить Рось, новий млин, нову греблю. Вона вже йде нахучими луками, а поруч з нею десь узяв ся Лєонїд Семенович...

Ватї стало легко на душі, вона нїби одужала після важкої слабости і крикнула од радости. Радість налила її душу до самого краю. Вона знов стала щаслива... і в той час вона прокинулась. Через двері вона почула легенький стукіт; блиснув сьвіт лямпи. Ватя догадалась, що то приїхав батько.

І знов вона нїби порпула в важку дрімоту, і тільки перед свитанєм заснула міцним, важким, молодим сном і встала другого дня пізно.

Вранцї, ще як Ватя спала, Сусана Уласівна розказала о. Артемієви, що вона перечула через вчительшу. О. Артемій снахнув.

— Так от які вони ці писарі! Я знав, що писар гордує мною, але цього я од його і од його жінки не сподївав ся. Ну, потривайте-ж! Покажу-ж я вам і ступу, і колоду, і вершу! Вилїзуть вам боком оцї ваші жарти. Тепер начувайтесь, ви надлюки, анцибори, антихристи! — репетував о. Артемій і бігав по кімнатї.

— Я вже сердилась вчора, а сьогодня вже й пересердилась, — спокійно говорила Сусана Уласівна: — мало чого люди не говорять проміж себе. Хіба-ж і ми не говоримо про других? А якби перечули через кого, що ми говоримо про їх, що-б з того вийшло? Ти не сердь ся дуже, і не вбивай ся! Може вчительша що й прибрехала та свого доточила!

— Може й так, але я цього їм так не подарую. Я розмїжджу отого писаря. Вже він і так мене нераз сердив: чого прошу, то він мінї часом і одкоша дас. А хто він? Мужик, салдат, якийсь пройдисьвіт. Хіба писарини брат посватає Ватю, тодї я мушу про все забути, — говорив о. Артемій.

— Але-ж він хоче пять тисяч приданого? — обізвалась жінка.

— А де я йому наберу стільки ґроший! Хіба спродам і конї, і во-

ли, й вози, й ярма, і занози, та й то не виберу пять тисяч. Коли хоче брати Ватю, то нехай бере з двома тисячами!

— Я вже бачу, що так він її не візьме. Ватя йому уподобалась, але гроші ще більше йому подобають ся, — сказала Сусана Уласівна.

Довго ходив по сьвітлиці о. Артемій, задуманий та сердитий. Самолюбство його було зобіжене. Він вигадував, якби допекти писареви і оддячити та оддати за свою біду.

— Я на його напишу мировому посередникови! Я його під суд оддам! Це-ж мошенник, це-ж хабарник, це-ж злодій, яких і на сьвіті мало! — кричав о. Артемій, махаючи руками.

— Е, цього не роби, бо це все тебе скомпромітує. Ми тільки перечули його домашню розмову, — заспокоювала його Сусана Уласівна, з-роду розумна й розсудлива: — підожди, що далі буде, та тоді вже й побачиш, що робити. Вони усї обідились, що ми їх привитали холодно, що я їм бучної вечері не поставила.

— А я-ж для того панича вдосьвіта і по вино їздив до Корсуня, жидів постягав з бебехів! А він...

— То що-ж, що їздив. Може ще раз поїдеш для кого инчого, — вговорювала Сусана Уласівна.

— Ні, так не можна покинути діла! Ні! Хоч дам йому знати, що й ми знаємо, як вони нас судять, як вони про нас думають. Напишу до його лист і натякну, нехай буде обачнійшим. Наймички-ж чули, як вони нас судять! Вони-ж рознесуть по всьому селу! — говорив о. Артемій.

Роздратований тим, що втеряв зятя, і тим, що писар з жінкою обговорюють його, о. Артемій цілий ранок був сердитий. Йому схотїло ся їсти, а самовар був неготовий. Наймичка опізнилась з самоваром. О. Артемій побіг до пекарні, накричав на наймичку. Наймичка з переляку вхопила самовар і побігла з ним в столову. Комфорка й покришка злетїли з самовара і брязнули об підлогу. Це ще гірше роздратувало нервового о. Артемія.

На столї валяв ся ніж. Ватя забулась сховати його в шафу.

— Чом це тут ніж лежить?! крикнув о. Артемій; — і чом ви не кладете ножів на своє місце!

Він вхопив ножа, мов свого ворога, поїс до шафи і ткнув його на полицю. На верхній полиці стояла тарілка з нарізаною паляницею. Він зачепив тарілку, і тарілка брязнула об підлогу і розскочилась. Шматки паляниці розсипались.

— І попаставляють же, Господи, оцїх тарілок з самого красчку! Хто це поставив тарілку з красчку та й не засунув на полицю? — кричав сердито о. Артемій.

— Та годї вже тобі! Сїдай за стіл та пий чай, бо ти голодний, — говорила Сусана Уласівна.

О. Артемій зібрав черепки, однїс до пекарнї і швиргнув їх до порога з великим притиском. Йому нїби здало ся, що він шпурляє ті черепки або на писаря, або на писаршу. Він вернув ся в столову і винїс на тарілцї шматок сала. Одрізавши півчетвертини од шматка сала, о. Артемій почав їсти його з хлїбом. Коли гляне він у вікно, по дворі ходять телята.

— Ой, Боже мій, хтось телята випустив! І хто то випустив телята з хлїва? Ой, лишечко! Ще позлучують ся з коровами та виссуть їх! — крикнув о. Артемій.

Він схопив ся з місця і прожогом побіг на ґанок. Жінка побігла за ним слїдком.

— Та годї вже тобі гуркотїти! Сїдай та пий чай! Господи милостивий! Горе мінї з такою людиною! — говорила Сусана Уласівна, біжучи за о. Артемієм.

— Омельку! Карпе! Де це в нечистого подївались ті наймити! Заженїть телята в хлїв! — кричав о. Артемій, стоячи на ґанку в одному кафтанї.

Але нї Омелька, нї Карпа не було на той час нї в дворі, нї в клунї. Нї Омелько, нї Карпо не обзивались. О. Артемій вхопив ломаку і хотїв бігти заганяти телята. Жінка вхопила його за руку.

— Отже ще застудиш ся! Гень покинь оту ломаку та йди до хати! Чи тож годить ся благочинному ганятись з ломакою за телятами?! — крикнула вона на чоловіка і потягла його за руку в прихожу. — Піду пошлю наймичку, то й позагонить телята і без тебе, — сказала Сусана Уласівна.

— А, Боже мій милостивий! Скрізь непорядок, нелад. І наймити десь порозходились, і телята порозходились, — бідкав ся о. Артемій.

— Та то твої нерви порозходились. Йди та пий чай! — говорила до його Сусана Уласівна.

О. Артемій сїв за стіл і почав пити чай. Од шуму та крику Ватя прокинулась, одхилила двері з своєї кімнати і тихо спитала в матері:

— Чи то пана вже гуркотить? Аж мене збудив. Я з просоння жахнулась.

— Та гуркотить та товчеть ся! Хіба-ж ти його не знаєш? Це найшло на його оте лихо, то вже буде гуркотіти та торохтіти цілий ранок. Не виходь, і очий не показуй, поки не напеть ся чаю. Не буде нікого в хаті, то й не буде до кого чіплятись. Швидче викричить ся та й перестане, — сказала до дочки Сусана Уласівна.

О. Артемій сидів за столом і ренетував. Він в такі години думав голосно, певно для того, щоб вигуркотитись.

— Ну, я писареви цього так не подарую! Я тут пастир, я тут духовний отець, а він мене ганить та обговорює перед слугами, перед моїми духовними овечками. Цього спускати не можна! Не можна! На похиле дерево й кози скачуть. Я тобі не похиле дерево! На мене не вискочиш! Їй Богу, не втерплю! Хоч напишу до його та дам знати, що я все знаю, що там в його хаті вчора говорилось.

О. Артемій покинув пів стакана недопитого чаю, кинув ся до письмового стола,, вхопив листок паперу і написав до писаря коротеньку записку:

"Шановний Леонтію Петровичу! Коли ви що говорите про мене, про мою жінку та про мою дочку, то зачиняйте двері в пекарню. Ви забули приказку, що "в хаті часом і стіни слухають, і піч слухає, через те й виходить, що секретів ніхто не знає, тільки одна баба та — уся громада", — як кажуть в приказці. Бувайте здорові, їжте борщ з грибами — держіть язик за зубами."

О. Артемій покликав наймита і одіслав записку до писаря. Наймит увійшов в писареву пекарню і передав писареви записку. Писариха саме тоді нагнулась над лавою проти печі і кришила в ринку сало на вишкварки до каші. Куховарка поралась коло припічки за спиною в писарині і, нагнувшись, заглядала в піч. Пекарня була така маленька та тісна, що писариха й куховарка, понахилявшись, ледві не черкались одна об другу. Недалечко од ринки на лаві сидів сірий кіт, підобгавши під себе усі чотири лапи і неначе й не дивив ся на сало. Він тільки лінивo поглядав у вікно, трохи задираючи голову в гору, а обертаючись до ринки, навіть заплющував очи і неначе говорив до писарині: не думай, що у мене в думці твоє сало! Одчепись, голубко з твоїм салом! Я з нудьги дивлю ся, де горобці літають, та й спати мині хочеть ся. Байдуже мині про твоє сало!

Але кіт помаленьку крутив кінчиком хвоста: то був знак, що сірий кіт був здоровий лицемір, навіть єзуїт: він мав на думці багато лихійші заміри.

Писар узяв записку. Двері в пекарню були одчиняні. Писарша гукнула через одчиняні двері:

— А що там пише до тебе благочинний?

Писар голосно прочитав записку, щоб і писарша в пекарні чула. Прочитавши лист, він тільки тоді схаменув ся і глянув на одчиняні в пекарню двері.

— Еге! Я вже догадуюсь, про яку це ніч він пише. Ця ніч не тільки з ушима та плечима, але й з очима і з язиком, та й гострим як бритва. Я бо думаю, чого вона так весело поглядала на наші вікна! А в неї, як тільки в серці заведеть ся гадюка та ще й здорова, тоді й її очи стають великодні... — говорила писарша до писаря через двері.

Куховарка, стоячи коло печі, чисто все чула і осьміхнулась. Леонід Семенович став на порозі і через поріг узяв сестру за лікоть потяг у сьвітлицю, потім причинив двері. Писарша держала в одній руці ніж, а в другій — сало. Кіт вийшов тоді з своєї байдужности, скочив до ринки, сів спокійненько і давай теребити сало на всі застави.

— Оттуди! Куди-ж я оце буду крошити сало? — сказала писарша до брата.

— Про мене, крошиш мині в рот, бо я вже їсти хочу, тільки Бога ради зачиняй двері в пекарню, як що говориш про кого, бо піч і справді з очима й плечима і навіть з ногами! — сказав Леонід Семенович.

— От тобі й на! То це в благочинного знають все чисто, що ми говорили вчора в вечері? — сказала писарша.

— А певно знають, — сумно обізвав ся писар: — адже-ж чула, що пише благочинний.

— Це Наталія Корнїївна! Це вчительша! Це її язичок вже розбрехав про нас! Та й швидко-ж! Вчора в вечері ми базікали, а сьогодня в благочинного вже чисто все знають!... — говорила писарша.

— Та то її куховарка вчора в вечері сидїла оттутечки в пекарні, як ми говорили, — сказав писар. — А, погано, Тетяно. Погано, нїгде правди дїти.

— От тобі й на! Тепер мині буде сором і очи показати до благочинного, коли в вас заходять сварки та змагання, — обізвав ся Леонід Семенович.

— Тепер так: або йдіть до благочинного та зараз сватайте Ватю, і тоді усе піде на мир, або робіть — як знаєте, — сказав писар.

— А, шкода! А, так погано якось вийшло. Та й я наговорив вчора три мішки гречаної вовни... Певно вони й це вже знають! — обізвався Леонід Семенович.

— Та вжеж знають, хоч може і не все таки до словечка, — сказав писар.

— А я таки думав сватати Ватю: була надія, що виторгую таки пять тисяч в о. Артемія. А тепер... тпру: або: нї тпру, — нї ну! — жартував Леонід Семенович: — Поміж ворогами трудно потрапляти.

Писарша одчинила двері в пекарню, заглянула в ринку і крикнула: — Оттуди! Кіт поїв сало! І ще один ворог на додачу! От і потрапляй поміж ворогами: а, проклята котяка!

І писарша тріснула кота по спинї з усієї сили. Кіт з переляку сховався на піч.

Леонід Семенович задумався. Жартовливість та веселість разом неначе стекла з його, як стїкають краплї води з гуски, коли вона вийде з води на берег. В його серцї заворушилось таке почуванне, нїби він несподївано щось втеряв: йому здавалось, нїби хтось несподївано покрав у його конї й воли, вкрав пянїно, повиносив з хати дорогий сервіс, дорогі убори, забрав грошї, ще й украв й завіз саму Ватю. Це неприємне почуванне навело на його душу задуму і навіть смуток. Він сїв на стільцї і задумався, схиливши голову. Йому стало шкода, що перший плян в життї, задуманий ним і начерканий хоч неясними фарбами, неясними лїнїями, порвався несподївано й нагло, неначе той плян був витканий з павутини, неначе один пустотливий подмух легкого вітру розшматував його і рознїс на всї боки.

Писар сидїв за столом, спершись лїктем об стїл. Перед ним лежав лист благочинного. Він пильно дивив ся на той лист. Десятий раз писареві гострі очи перебігали той лист од початку до кінця. Перший раз він прочитав той лист і навіть осьміхнув ся, неначе він прочитав якусь пустеньку бумагу в волости. Але перебігаючи очима написане вдруге, втретє, писар неначе набирав злости, як суха губка помаленьку всисає вогкість. Його вдача була длява, неворушлива. Він був неговорючий, любив більше мовчати, нїж говорити. Його душа запалювалась помаленьку, як запалюють ся в печі сирі дрова. Але писар був з тих натур, в котрих як тільки раз запалив ся, загорів ся огонь, то вже не погасав

до суду, до віку. Писар був завзятий, запеклий, не здатливий чоловік.

Писар почув, що в йому запалюсть ся злість, що вона пускає в його душі корінці й паростки та все глибше та ширше. Він супив свої густі брови, а його жилаві мохнаті пальці зжимались в кулаки.

Весела писарша, впоравшись в пекарні, вбігла в сьвітлицю.

— Чого це ви понадувались, як индики та й сидите мовчки, неначе води в рот набрали? Може вже їсти хочете? — спитала писарша.

— Буде баталія з о. Артеміем, — сумно промовив писар неначе сам до себе; — це вже благочинний вистрілив на мене з гармати.

— Ото яке лихо! Куди-ж пак! Як о. Артемій почне баталію, то й я викочу свою гармату та й вистрілю і в його, і в учительшу, — щебетала писарша.

— Ну, ти вже краще не викочуй своєї гармати і не стріляй! Але коли стріляєш, то причиняй бо двері в пекарню! — крикнув писар перебігши десятий раз лист о. Артемія, де було написано про ті двері.

Писар кинув такий звірючий погляд на жінку, що та швиденько зачинила двері і прикусила язика.

— Він і попереду на мене стріляв уже не раз, але я замовчував, — сумно заговорив писар; — потім він був став ласкавий до мене, а це знов бахнув на мене з гармати...

— Та це вчительша бахнула на нас! Я носом чую її підступ та підкопуванне під нас, — говорила писарша.

— Вчительша — вчительшою, а це річ сама по собі, — бубонів писар ніби собі під ніс: — але я не з таківських, щоб підставляти свого лоба під кулі. Не діжде він того!

В писаря очи розплющились. Він глянув на жінку широко розкритими злими очима і вдарив з усієї сили кулаком об стіл.

— Я в Горобцівці нікому не наймит! Я тут благочинний! Я нікому не буду тут клянятись! — крикнув писар і знову вдарив з усієї сили кулаком об стіл.

Він не вважав на інтереси Леонїда Семеновича. Ради злости і своєї імсти він був ладен усім і усіма пожертвувати: він не вмів прощати і нікому не прощав.

Писар замовк. Мовчала й писарша. Леонїд Семенович сидів і думу думав. Сонце весело сьвітило в три вікні сьвітлиці, грало блиском на білому снігу. Сьвітлиця, уся ніби розмальована, аж сьміялась і вікнами, і зеленим листом ґерані на вікнах, і зеленими стільцями, і золоти-

ми рамами, і вишиваними рушниками на образах. Серед сріблистого блиску од сонця й снігу весела сьвітлиця яснїла, мов писанка весною на Великдень і в великому контрастї неначе сьміяла ся з сумних й задуманих обличчів та похиляних голов.

— Нумо вже обідати, або що! — обізвалась писарша. — В мене вже обід готовий; я вже їсти хочу; а то ще й обід перестоїть.

І мовчки вона поставила тарілки на стіл. Мовчки сїли вони усї троє за стіл і пообідали, ледві перемовляючись кількома фразами.

Незабаром по обіді Леонїд Семенович почав збиратись в дорогу. Якось невесело він збирав ся їхати до дому. Невесело й розпрощав ся він з сестрою та зятем. Писар був сумний, як осїння ніч.

— Як же це в вас з благочинним, Леонтию Петровичу? Чи будете битись, чи миритись? спитав молодий Панасенко в писаря на прощаннї.

— Ще побачимо, чий батько дужчий. Я йому сам не здам ся аби як! Я на мир сам не піду. Не вмію запобігати в когось ласки. Як мене пїхто не зачіпати ме, то й я нїкого не зачеплю. А хто мене зачепить колесом, тому я й воза поламаю!... — сказав писар, не дивлячись в вічи Леонїдови Семеновичу.

Писар розумів, що Леонїд Семенович закидав на мир з благочинним, що він не кидав своїх плянів на Ватю, але для свого самолюбства, для своєї нездатливости він був готовий не вважати навіть на інтереси свого родича.

— Поживемо — побачимо, що далї буде, — сказав Леонїд Семенович на прощаннї.

І невесело він розпрощав ся з родичами, вийшов з хати і сїв на мальовані санки.

— Може воно в їх перетреть ся, перемнеть ся — тай так минеть ся. Лїтом навідаюсь в Горобцївку до сестри. Може зять помирить ся з о. Артемієм. Який час мине, то й Ватя забуде, що я сьміяв ся з неї. Може о. Артемій надумасть ся та й роздобуде тисячок пять для своєї дочки. Може, може...

А коники несли санки по гладенькій, як скло, дорозї. Санки, мов човен на бистринї, нїби пливали тихо, швидко й плавко і нїби колиска заколихали молодого хлопця. Леонїд Семенович задрімав, думаючи думу про недавні неприємні події в Горобцївцї.

— Була весела Горобцївка, а на цей раз чогось стала смутна! — думав молодий панич, дрімаючи в теплому кожусї.

VIII.

На масляній два горобцівські чоловіки, Левко та Петро, випивши добре в кума, вертались до дому проз двір о. Артемія вже зовсім пяні. Обидва вони були відомі на все село пяниці, одні пяниці на все село, бо тепер на селах вже зовсім виводять ся непросиплені пяниці.

Йдучи проз батюшчин двір, чоловіки сьпівали якусь пісенїтницю, а потім стали на воротах і почали лаяти о. Артемія, що частенько трапляєть ся на селах з пяницями. Вони обидва були лихі не на батюшку, а більше на паймичок, бо як вони молотили в о. Артемія жито, то паймички погано їх харчували і не догоджали їм в їх витребеньках що до харчі.

— Оттут живе той, що дере з живого і з мертвого! — гукав один чоловік стереотипну лайку про попів! — Усе йому давай та давай гроші! І вродись — плати, й охрестись — плати, і ожени ся — плати!

— Так, куме, так! І вмри — те-ж плати йому!

Пяниці стояли на воротах і лаяли, скільки влїзло, але не о. Артемія, а більше його двір, а потім чогось прийшло їм на думку лаяти попових наймитів, та найбільше наймита Карпа. Вони кляли й Карпа.

— І наймити в його сякі-такі сини, лїниві та ледачі! Отой мінї Карпо! І наймички в його — вражі дочки, гладкі, ситі, як годовані льохи, прокляті, завзятущі! — гукав один пяниця на все подвірє, і чогось напав ся на паймичку Хотину: — Ота мінї Хотина, мов трясця зимою! Опасла ся на паляницях, як годована льоха; як іде, то під нею аж земля стугонить, морда товста, трохи не лусне; а сама гладка, хоч забий нею палї на греблї.

— І корови в його кирпаті, і наймички мизаті! А що вже мінї та Хотина! Ота мінї Хотина в печінках сидить! — гукав другий пяниця.

— І воли в його прокляті, і конї ледачі, і свинї смердячі! — гукав перший пяниця і махав кулаками на хату: — і подвірє його смердяче, і кури ледачі, і гуси мордаті, — плїв пяниця, загубивши памороки й тямок десь в шинку.

О. Артемій сидячи коло вікна, бачив ту сцену і чув ту погану лайку. Він написав до писаря лист, щоб тих мужиків забрали в волость та посадили, хоч на один день в холодну, щоб провчити пяниць.

— Еге, вибачайте! Він приказує мінї, неначе своєму дякови, — сказав писар і зараз таки подав таку одписку, що волость не має права судити й карати за зобідженнє словом і вчинком, що ці дїла відає

мировий судець. А коли о. Артемія зобідили словом, то нехай він їде позивати тих чоловіків до мирового судця.

Писар написав о. Артемієви це все в офіціяльній бумазї, ще й нумер завів та і одіслав через стійчика до о. благочинного.

О. Артемій прочитав ту одписку та аж крикнув.

— Їдь до мирового! Спасибі твоєму батькови! Їдь за тридцять верстов позивати двох пяниць! Чи вже-ж йому була-б велика труднота посадити в холодну отих двох дурнів хоч на день та ніч, щоб припинити їм пяні язики? Ну, потривай же, Леонтию Петровичу! Начувай ся-ж тепер! Не бути тобі писарем в Горобцівці! Будеш мене памятати до нових віників! — говорив о. Артемій до Сусани Уласівни.

Раз після вечірні, виходячи з церкви, о. Артемій розбалакав ся на цвинтарі з дїдом Яковом та титарем. Були в церкві і два чоловіки, що були колись попереду титарями; і ті приступили до о. Артемія і балакали то про се, то про те. До купки пристало ще кілька сусїд о. Артемія та церковний сторож. О. Артемій завів розмову про писаря.

— І на віщо держите при волости оттакого писаря, як отой Коцюбенко? І чом ви його не проженете? Не вже в нас не знайшло ся-б людий кращих та здатнїйших од його? — почав о. Артемій.

— А що-ж, батюшко; не ми його саджали за писаря, не нам його й скидати з місця, — обізвав ся дїд Яків.

— Та це-ж такий пройдисьвіт, що його сором і в громаді держати, не то що його за писаря оббирати. Йому-ж в шинку сидїти та горілкою торгувати, а не писарювати. На жида —то він був би як раз добрий, але тільки не на писаря!

—Нема де правди дїти: що він лихий для людий, то лихий! — сказав титар. — До його анї приступу — неначе до якого ґубернатора! Як сонце зайде, то вже до його нїкому доступитись не можна.

— Замкне двері в волосній управі та й нїкого не пускає, а хто увійде ненароком у волость, то так кулаками в спину й попре через двері та в двір. Так кричить, та лає в батька, в матїр, та кляне! — говорив дїд Яків.

— І це правда. Але не в тім сила, — почав о. Артемій: — це-ж не писар, а злодій! Він же переводить громадські гроші нї за що, нї про що. А ви мовчите!

Чоловіки похнюпились і втупили очи в землю: вони знали, що писар краде, але усї мовчали.

— Але що-ж нам робити, коли його держить мировий посередник? — обізвав ся перегодя дїд Яків.

— То ви пожалїйтесь на його мировому посередникови. А на що вам йому дивитись в зуби? Піднїміть ся проти писаря на сходї, а потім до мирового з прошеннєм, — навчав о. Артемій.

Чоловіки знов похилили голови і дивились собі на чоботи, неначе питали в їх поради.

— Оттак і зробіть та й проженїть його з писарства, — говорив о. Артемій, виходячи з цвинтаря за браму.

Чутка про цю пораду о. Артемія зараз таки пішла по селї і дійшла до писаря.

— Ого-го! —сказав писар до волосного. — Батюшка вже збирав на мене собор. Зберу-ж і я на його свій конґрес. Побачимо, чий батько дужчий; побачимо, хто буде зверху: чи собор, чи конґрес?

І писар, не гаячи часу, зараз таки і скликав свій конґрес. Він читав навіть ґазету і розумів трохи дечого в полїтицї.

Писар закликав до себе в гостї двох чоловіків, що були колись волосними старшинами, закликав волосного касиєра, десяцького, Левка та Петра, котрі лаяли о. Артемія в його таки воротах, та ще чоловіків з пять своїх сусїд, — поставив їм ведро горілки, а писарша зготувала добру закуску. Писарева сьвітлиця мала на сей час инчий, оріґінальний вигляд: за столом і на стільцях сидїли чоловіки. На столї стояли зелені, здорові бутлї з горілкою. Писарша поставила тарілки з чехонею та з цебулею і здорову миску варенїків з капустою. Гострий дух чехонї, цебулї, пряженої олії та горілки мав силу розворушити найцупкійші нерви. Чоловіки аж облизувались, нюхаючи ті пахощі, але не розуміли, який то ключ приходить ся до такого незвичайного писаревого скарбу.

Писар незабаром показав їм того ключа, як тільки чоловіки добре випили й закусили. На цей час писар причинив двері в пекарню. Він одкрив конґрес промовою здалеку, навманя, на здогад буряків, коли моркви треба. Побалакавши про се та про те, про деякі ґосподарські справи, писар почав розмову про о. Артемія: він підібрав для себе свою партию, непогоджаючу для батюшки.

— Чогось на мене оце напав ся наш піп. Збирав на мене свій собор на цвинтарі: лає мене, ганить, обносить мене по селї. А я-ж йому нїчогісїнько лихого не заподіяв. Чи поймете віри? Зве мене жидом і навіть злодїєм!

— Не вже злодієм? Ото дива! — аж крикнув Левко.

— Їй Богу, зве злодієм. От і божусь і готовий заприсягти ся, що правда! А хіба-ж я в його коні вкрав, чи воли вкрав? Хто скаже, що я в його коні вкрав?

— А вже-ж ніхто не скаже, — обізвав ся один чоловік: — Чи то можна! Чи то можна! Злодій — то таки злодій, а ви-ж, Леонтию Петровичу, таки-ж, хвалити ласку небесного, писар. А хто-ж цього не знає!

— Отже виходить по-батюжчиному, що я злодій та й злодій! — говорив писар.

— Е, ні! Що вже що, а цьому неправда! І заприсягнусь, що неправда! Це піп так собі дзвонить. А нехай собі дзвонить! — обізвав ся касиер, вже пяненький.

— Але як то мині слухати отаке?! — сказав писар.

— О, що погано таке слухати — то погано. Про це нема що й казати, — сказав Левко.

— Ото-ж він хоче скинути мене з писарства. А я зроблю так, що скину його з парафії, — сказав писар і блиснув сердито очима.

Гостям очевидячки сподобав ся такий сьміливий писарів проект.

— Як скинути — то й скинути! Аби церква, а піп буде. Без попа не будемо сидіти, — сказав десяцький.

— Знайдуть другого та й пришлють, — сказав писар. — Хіба-ж це таки справді один він такий митець на ввесь сьвіт, а другого такого й не знайдеть ся? Знайдуть кращого.

— Знайдуть. Чому не знайдуть, —сказав Денис, давний Горобцівський голова.

— Або кращого, або й гіршого, — бовкнув Левко. — Буває усяково. Цей ще ніби середущий між ними.

— Добрий середущий! Нічого казати! — обізвав ся писар. — Який в його лад в церкві? Сторож краде гроші з тарілочки, таки в церкві, як ходить по церкві та збирає гроші; титар краде; дяк — ні до Бога ні до людий: хрипить, кувікає та вищить на крилосі та ще й плює через крилос на громаду. А сам гострий та палкий. Все стрибає та крутить ся, як муха в окропі. Та все ласть ся та кляне. Колись і мене назвав антихристом.

— Не вже антихристом? Дух сьвятий при хаті? — сказав лицемирний Денис ще й перехрестив ся.

Десяцький та ще кільки чоловіка і собі перехрестились мабуть в дяку за горілку та вареники з капустою.

— А дяк! Мужиків лає та кляне і анахтемами, і бузувірами і анциборами, і всього не пригадаєш. Батюшка розпустив дяка вже геть то! — сказав Денис.

— Ну, що то воно таке — анциборн? Цим дяк все потріпує молотників та наймитів. Чи воно журавлї, чи воно чорногузи, чи може, борони Боже, воно є нечиста сила? — спитав десяцький. — Чи воно ото гарно, чи дуже вже погано?

— А певно погано, коли воно є лайка, — сказав Денис.

— То значить ся — дурнї! Та ще й непрості дурнї, а тричі дурнї! — сказав писар, ледві осьміхаючись собі під ніс.

— Аж тричі дурнї! Чи ти ба? — обізвав ся Левко. — То це він, що скаже раз, то воно виходить аж тричі? Мабуть, щоб більше допікуляло.

— Якби хоч було тільки раз дурнї, то ще-б не так допікало. А то аж тричі дурнї! Оце так гаразд! — сказав Денис.

— Така кумедна лайка! — бовкнув десяцький. — де він її видрав?

— Певно з книжок вичитав! — сказав писар, — бо люди-ж так не лають ся.

— Он де він бере тих антихристів та анциборів! Та й сипле-ж він ними, неначе маком з решета! — сказав Левко.

Дві чарки ходили кругом стола, неначе одна поганяла другу. Горілка лилась з бутлїв неначе в лотоки. Компанія стала ще веселїйша. Левко вже зовсїм надудлив ся. Писарша принесла другу миску варенників. В веселій сьвітлиці тхнуло горілкою та чехопею. Усї чоловіки говорили, балакали голосно, на все горло. Сьвітлиця стала схожою на шинк, писарша походжала по хатї, мов шинкарка Рухля, писар мало пив і був тверезий, як шинкар Шмуль. Він пив мало: йому треба було правувати на своєму конґресї. Розмова в чоловіків пішла не туди, куди хотїв писар: говорили про ґосподарство, про недорід хлїба, про худобу. Писар все напрямлював розмову про о. Артемія, все ганив та гудив його

—От і з мене батюшка взяв таки аж пять карбованців, як я женив сина, та годив вінчанне, — промовив Денис: — з других бере за вінчанне по божому, по три карбованцї, а з мене на віщось взяв пять. Каже мінї: ти був головою, ти багатий, в тебе хата під залїзною покрівлею. А що з того, що в мене хата вкрита бляхою? Хіба та бляха крадена, чи що? Я не вкрав її, а запрацював.

— Ба вкрав! — бовкнув пяненький Левко. — Вкрав, як був волосним. От і побожусь, що вкрав, бо й хату поставив за крадені гроші.

Денис замовк і насупився. Писар стревожив ся. Він не постеріг, що Левко був хоч пяниця, але мав в серці природжену чесність, котра виявлялась в йому найбільше тоді, як він був на-підпитку. Тоді Левко вивозив язиком, як на лопаті, усю правду, не вважаючи ні на кого.

— От і помилив ся, що затяг в конґрес оту пяницю. Що в тверезого на умі, те в пяного на язиці. Ще як бовкне, що й я краду громадські гроші... А!— аж цмокав писар. — Треба швидше залити горілкою оту дурну честь.....

— Та годі тобі, Левку, базїкати! На лиш та випий чарку! Оце буде краще, — сказав писар і подав Левкови чарку. Левко випив.

— Треба подавати на попа прошенне архієрєєви, — почав писар. — Заступіть ся за мене! Напишемо прошенне, спишемо усї його кривди, а ви підпишетесь, та й подамо. А доки ми будемо терпіти! — підбивав писар.

— То й подамо! А вже-ж застушимось за вас, коли він хоче скинути вас з писарства, — потакував касиєр.

— На кого прошенне? На Хотину? О, подамо, подамо на ту бісову дочку... Скиньмо її з парафії! Ота мінї Хотина! Як ми молотили в попа та було прийдемо в пекарню обідати, то вона вам на стіл сухарів та черствого хлїба! А сама жере паляницї. А борщ для нас зварить в оттакісїнькому горнятї, неначе для дїтий! — говорив Левко і показав свого пальця.

— Та нї, Левку! Не в тому річ! — говорив писар.

— Як не в тому річ, то Бог з ним! Напишіть, щоб Хотину заслали на Сибір. О, я-б її катами драв! Ота мінї иродова Хотина! — репетував Левко, неначе та Хотина була йому перший ворог на селї.

Довго пила та закушувала компанїя. Писар все направляв гостий проти о. Артемія.

— На віщо ви йому кури носите, горілку та паляницї носите! На віщо ви йому платите за похорон, за хрестини. Чи вродить ся дитина, повитуха несе йому курку й хлїб, куми несуть горілку й знов хлїб. Не платїть йому нїчогісїнько! — проповідував писар.

— Ото кумедно! Оце так кумедно! — говорив вже зовсїм пяний Левко.

— Він повинен ховати й хрестити, хоч би ви й не платили за те,

бо він піп. Він поховає, а ви не платіть. А як не поховає або не охрестить дитини, то на йому буде одповідь: тоді його зашлють в манастир на покуту, а вам не буде нїчого. Їй Богу не платіть і вам нїчого за це не буде, — говорив писар.

— Чи ти ба! — аж крикнув Левко, котрого вдивила така писарева нова фільзофія, зрікаюча стару традицію, старий звичай.

— Як не платити, то й не платити! Краще не платити нїж платити! — говорив десяцький.

— Овва! Ото кумедно! А! — аж цмокав Левко.

Вже смерком розійшли ся писареві гості та на прощанні все обнїмали та цїлували писаря.

— І спасибі вам, і прости Біг вам, Леонтию Петровичу! Вже ми за вас будемо встоювати, як за рідного батька! — говорив десяцький і тричі поцїлував ся з писарем.

Гості розійшли ся. Левка вивели за ворота попід руки.

— Ще одно ведро горілки і о. Артемій полетить з парафії. Побачимо, чиє буде зверху, а чиє на споді! — говорив писар до жінки. — Дуже вже загонистий та прудкий став о. Артемій; дуже вже загнав ся. От ми його й спинимо!

Саме того дня, як писар збирав до себе свій конґрес, в село прийшла штундівська проповідниця, якась немолода вже дївка. Вона заночувала в одного чоловіка, цїлий вечір навчала не ходити до церкви, молитись дома, звала попів фарисеями, а дяків — садукеями. Розказувало вона, що була в якомусь папянському манастирі за послушницю, але покинула манастир і пристала до штундів. Цїлий вечір вона сьпівала церковні усякі пісьні і сьпівала дуже гарно і дуже гарним та здоровим голосом. Переночувавши в одній хатї, вона другого дня пішла в другу хату, потім в третю. Люди збирались подивитись на неї та послухати пісень. В той саме час десь у селї проявив ся ще другий штундівський апостол. Люди розказували о. Артемієви, що той штунд ночував в одного чоловіка, розумного й пісьменного. цїлу ніч балакав з тим чоловіком, цїлу ніч не давав йому спати, розгортував свангелію, вишукував тексти, змагав ся та все доказував, що штунда найкраща віра.

О. Артемій перечув через людий про тих апостолів і зараз написав бумагу в волость, щоб старшина звелїла арештувати тих штундів, закинути їх в холодну і випровадити з села. Свою бумагу о. Артемій завів під номер.

Незабаром стійчик принїс о. Артемієви бумагу од писаря, так само заведену під номер. Писар писав, що волосна управа не має нїякого дїла до апостолів та черниць, що вона боїть ся за черниць одповідальности перед духовною властю і в кінець усього придокладав самому о. Артемієви взяти на се це дїло з штундівськими апостолами, як дїло церковне, а не поліційне.

— Не хоче допомогти мінї! Це він робить мінї на злість. Та й сам він якийсь пройдисьвіт, бував у бувальцях і певно в своїх походїнках розгубив і віру і совість... — подумав о. Артемій.

Тим часом о. Артемій довідав ся і про писарів конґрес. Писар мабуть не дуже щільно причиняв двері в пекарню, і слова суспільців того конґреса, мов горобцї, проскочили в щілину і розлетїлись по селї. Вчительша ловила по селї ті горобцї на своє сїльце і зараз приносила о. Артемієви.

— Ну, потривай же, Леонтию Петровичу! Поки ти мене скинеш з парафії, я тебе тричі зсаджу з твого писарства! — подумав о. Артемій і задумав написати до мирового посередника лист про усї писареві лихі вчинки та лиходїйства.

Тим часом писар сам на себе подав ножа, сам під собою викопав яму. Він дуже вже розібрав ся, занїс ся в гору і вважав на себе не менче, як на якогось горобцївського ґубернатора. Він не церемонив ся нї з жидами, нї з мужиками, лаяв їх скільки потовпилось, а мужикам частенько давав кулаком стусани та потилишники. Він дав приказ по волости, щоб нїхто не насьміловав ся йти до його в волость, в канцелярію нї по якому дїлу, як тільки на дворі смеркне. В той час він писав свої бумаги і не любив, щоб йому тоді хто перебаранчав та одривав його од дїла.

В той час до Горобцївки приїхав з близького містечка один шляхтич, Морочковський, багатенький і поважаний в цїлій околиці, як дуже порядний і заможний чоловік. Він мав дїло в волость, позивав ся за млин з своїми спільниками, власниками того млина. Морочковський не знав про той писарів приказ і, трохи запізнившись, пішов до писаря в волость в вечері. Двері в волости були заперті, але в вікнах сьвітило ся. Морочковський постукав у двері. Писар одсунув засов, одчинив двері й крикнув:

— Ти чого лїзеш сюди, стара собако? Хіба не знаєш, що я заборонив ходити в волость смерком? Геть пішов вон, бо я тобі боки пола-

таю оцім засовом! І говорив же, і приказував, щоб не лізли сюди до мене в вечері! Ні, таки лізуть, мов ті свині, оці мужичища!..

— Та я цього приказу не знав. Прийміть мене, пустіть у волость, бо я приїхав по ділу, — обізвав ся за порогом в темряві шляхтич.

— Чи це ви, Морочковський? Ну, пробачайте-ж на цей раз! Я думав, що то який горобцівський мужик, — почав вже ласкавим голосом говорити писар.

Писар в той час задумав становити новий дім і збирав для його матеріял. Морочковський мав коні, був багатенький і міг стати йому в пригоді. Через те писар і розпустив медом свій голос.

— Вступіть! Увійдіть! Прошу вас! — просив писар Морочковського.

Морочковський увійшов в управу і розказав про своє діло за млин. Писар швиденько написав йому потрібну бумагу.

— Морочковський! Ви маєте коники, держите й воли. Я оце задумав становити для себе дім. Чи не спромогли ся-б ви провести мині кілька хур битого каміня своїми волами та кіньми? Там у вас на Росю стоять вже готові сажні набитого каміння, — говорив писар вже не начальницьким, а благаючим солоденьким голосом.

— Добре. Чом же... провезу, — одповідав добрий Морочковський і мусів дати свою згоду, хоч йому так хотілось возити те каміне для писаря, як хочеть ся здоровому чоловікови помирати.

Випровадивши Морочковського, писар засунув двері засовом і сів писати. Коли через годину знов хтось застукав в двері. Писар розсердив ся.

— І знов лізе якась тварюка! Ото лиха година! Піду та добре вилаю, щоб одучити ту мужву лазити сюди в вечері, — подумав писар.

Він побіг у сіни, одсунув двері і одчинив. На ґанку стояла молодиця. Писар несамовито крикнув:

— Ти якого бісового батька сюди лізеш, ти, свиняче рило? Чого тобі тут треба, погана мордо собача?! Пішла вон з двору! Щоб і дух твій тут не смердів! Пішла геть, а то помордаса вхопиш!

— Та це я! — тихо обізвалась молодиця.

То була жінка волосного старшини Леська. Вона була ще й кума писареви.

— Чи це ви, кумо? Оце лишенько! А я думав, що хто чужий! Зайдіть же, будьте ласкаві, та вибачайте мині в цім слові! — просив писар.

— І цур вам, і пек вам, щоб я після цього до вас заходила! —

говорила молодиця. — Облаяли мене, неначе останню пяницю... Оц який сором!

— Та вибачайте! Зайдіть же! В мене тут і настойка є в шафі. Випємо по чарці! — просив писар.

— Цур тобі з твоєю настойкою! Буде вже з мене і цієї настойки... Я і через твій поріг ніколи не переступлю, — сказала волосного жінка та й пішла з двору.

Через годину знов хтось постукав в двері і постукав кулаком здорово й сьміливо, як стукотять пяні. Писар аж скипів. Він скочив з місця, прожогом кинув ся в сїни, одчинив двері. В темрявi мріла якась мужицька дрібненька постать.

— Ти чого стукаєш, пянице? Чого тобі тут треба? А, ти, свиняча мордо! А, ти, пянице, волоцюго! Чого ти тут бродиш в ночі? Чи це тобі шинк, чи що?! — крикнув писар і штовхнув чоловіка в груди кулаком. Чоловічок дав сторчака до долу аж через три східцї ґанку.

— Чи ти пяний, чи ти здурів, Левонтию? — обізвав ся внизу чоловічок.

— Чи то ви, тату? Оце, Боже мій, яка напасть трапилась! Це ви вже третій цього вечора стукаєте в двері. А я розлютувавсь та спотання.. Оце, Боже мій! — бідкав ся писар. — Та вступіть же, тату!

— А бодай тобі добра не було, щоб я до тебе вступав! Бач, як запанів! А ти вже забув ся, як пас череду! Забув ся, як свинї пас? А, ти свинопасе! — говорив з двору старий Петро Коцюба, невеличкий та вбогий чоловік.

— Хіба-ж я зумисне вас штовхнув? Та вибачайте мінї, тату, на цей раз! Та вступіть бо! — просив писар з порога.

— Бодай вже од тебе одступились добрі люди! Я тебе вчив, втрачав ся на тебе, давав на книжки останні грошi. А він тобі он якої сьпівас! Сам багатїєш, а мінї од тебе нема нїякої помочі, — сказав Коцюба та й пішов з двору.

—Ну, та й притичина мінї трапилась цього вечора! Неначе нечистий увів мене в спокусу! — говорив писар, втретє засовуючи двері засовом.

Писар вернув ся в канцелярію й сїв за столом. Він розгорнув одну бумагу і почав перечитувати, але читав, читав і нїяк не міг второпати самого суття написаного. Несподївані події цього вечора вплутувались в написане, неначе там в бумазї було рядочком написано про дві речі.

Леонтий Петрович читав одно, а друге несамохіть лізло йому в голову, неначе воно було списане між стрічками. Втямливий з роду і розумний він не міг нічогісінько розібрати в бумазї, неначе загубив свій тямок десь в сінях. Він почухав потилицю і кинув бумагу на стіл. Невеличка лямпа сьвітила тільки на один кінець стола, на зеркало і тихий сьвіт од неї ледві достягав до білих стін. В далеких кутках довгої канцелярії стояла густа тінь. Писар втупив задумані очи в темний куток і задумав ся. Він був знеспокоєний, стурбований і тим стукотом в двері і притичиною з жінкою волосного старшини та з батьком. Непріємна подія добре дала ся йому в тямки.

— І піднїс чорт оту Лесчиху і мого батька! — думав писар. — тепер піде чутка по селу, піде слава про це і по всїй волости, дійде вона й до мирового посередника... запевно через о. Артемія... Овва! А, погана справа! Люди й без того вже на мене гомонять, що я їх часом штовхаю в потилицю, даю стусани під боки, поляпаси по мордї. А тут на тобі ще Лещиху та старого батька!

— Я то не дуже вважаю на о. Артемія і не боюсь ся, що він мінї пошкодить. Мирові посередники не все слухають попів, — думав Леонтий Петрович. — Але-ж це трапивсь поганий випадок. Можуть мене і справдї скинути з місця. Овва! Народ рознесе по волости, по ярмарках. І принесла-ж лиха година сюди старого! І чого йому було сюди лїзти. І я його вдарив...

Писар встав і почав ходити по канцелярії. Його брови насупились; очи сумно й сердито виглядали зпід густих брів. Він заклав руки в кишенї і все ходив од кутка до кутка, а сумні думи все густїйше й густїйше насовувались в його голові. Він спочатку не тревожив ся, що вдарив батька, як не тревожать ся ті парубки, що часами бють ся з батьками. Він більше сердив ся на старого, нїж турбував ся од того випадку. Але перегодя инчі думки заворушились в його голові. Йому спало на думку, як на селї розказували про одного чоловіка, як той чоловік в шинку вдарив матїр і в його одсохли руки.

— А що, як цьому правда! А що, як мене покарає за батька! — думав Леонтий Петрович. — А що, як і справдї кара впаде як не на мене, то на моїх дїтий, або на мою худобу! А може цьому брехня, що люди кажуть... А як тому правда?

І Леонтий Петрович почув, що на його находять ще сумнїйші думи. Він багато втратив усяких забобонів, вештаючись в городї, вешта-

ючись між просьвіченійшими людьми, але в йому в той час чогось несподівано прокинулась вдача простого селянина з його віруваннями й страхом перед невідомою силою.

Він засмутив ся і почав швидче ходити. Тонкі дошки вгинались під його важкими ногами. І йому здало ся, що під ним вгинаєть ся ґрунт, що він от-от, незабаром провалить ся з свого писарства.

— Що-ж тоді мінї робити! Як жити? Як провадити господарство? Хабарі пропали! — думав писар, никаючи од кутка до кутка.

А нічна пізня доба, незвичайна мертвота, тиша в канцелярії наводили на його ще більше смутку й важких дум. Темні закутки наводили на його сум. В йому розбуркалась вдача селянина простого, непросьвіченого. Темні закутки неначе лякали його, темрява неначе густійшала в кутках і насовувалась на середину хати, наполягала на його.

Писар згасив лямпу і вийшов на двір. Холод зараз протверезив його сумні думи.

— Ет, не знати що лїзе в голову! — подумав писар, верталочись до дому.

Поки він дійшов до дому, сумні думи його неначе розгубились по дорозї. Він знов почав сердитись на батька.

— І принесло ледащо старого в волость! І чого йому було йти? От і наробив мінї клопоту! — думав писар, вступаючи в свій двір.

І якби тоді в дворі він стрів свого батька, то був би ладен дати йому ще одного стусана або потилишника.

Його стріла жінка глянула на його і спитала:

— Чого де ти такий сумний, неначе в тебе на лицї нахмарило?

— Ат, одчепись! — крикнув він на жінку.

Жінка замовкла і не намагалась, і не насьмілилась його більше питати.

— Певно люди розізлили його в волости своїми позвами, — подумала писарша і більше не питала нї про що свого чоловіка; вона знала норови Леонтия Петровича: раз одрізав — то більше не приставай!

Погано спало ся тієї ночи Леонтиєви Петровичу і все чудні та важкі сни йому снили ся: все верзло ся, що він нїби сидить в Богуславі на містї коло Беркового шаплика з смолою та все сьорбає дьоготь ложкою: дьоготь противний, поганий, аж пельку забиває, а він на віщось сьорбає його, неначе найняв ся. То знов йому снилось, що в його на плечах важкий лантух з піском: він несе той пісок до млина молоти і нїяк не потрапить в млин та блукає десь в пущах та нетрах.

Другого дня трохи не сьвітом уся Горобцівка вже знала, що вчинив писар в волосній управі з Лесчихою та з своїм батьком. Лесчиха хотїла йти до батюшки жалїтись на писаря, та не насьмілилась. Хитра молодиця знала, що як вона розкаже про все вчительші, то це все одно, нїби вона розкаже самому о. Артемієви. Вона бігцем побігла до вчительші, бо знала, що вона нїби помістить кореспонденцію в місцевій ґазеті, котру пренумерує батюшка і вже доконечне знати ме про неї.

Лесчиха не помилилась: горобцівська ґазета була нїби телєфонна. Вчительша аж підскочила, як почула таку цїкаву новинку. Вона накинула на себе пальто, забулась навіть всунути ноги в кальоші і в одних черевиках побігла до батюшки і розказала про випадок з писарем.

О. Артемій слухав і реготав ся. Сусана Уласівна і собі сьміялась. Ватя, заглядївши вчительшу, втїкла в свою кімнату, щоб і не бачитись з нею: вона зненавидїла вчительшу.

— Ха, ха, ха! — реготав ся о. Артемій, ходячи по сьвітлицї, аж за боки брав ся. — Ха, ха, ха! От, комедия — так, комедия! Красної й Гоголь не видумав би! Безхвоста сучка! Ха, ха, ха! Волосного старшини жінка — безхвоста сучка!

— Та так же лаяв так! Казав на неї: А, ти безхвоста сучко, куца шкапо! — говорила вчительша і очевидячки додавала ще більше своїх поетичних образів, щоб зробити кореспонденцію цїкавійшою й отрутнійшою для писаря.

— Ого, го, го! — аж ґеґотав о. Артемій. — Ой, умру я од сьміху! А свого батька як він лаяв: старою собакою, чи свинячим хвостом, чи як? Я щось і не позамічав усього, — питав о. Артемій.

— Лаяв і старою собакою, і свинячим хвостом, і непросипленим пяницею, і злодїєм, і старим волоцюгою, — додавала кутї ще й свого меду вчительша.

— Ну, нехай старий Коцюба — здоровий зносить та в краще вбереть ся! Гарний синок, нїчого сказати! Убрав батька на старість в шори та в бори, та в наришники!

Вчительша осьміхалась та аж облизувалась, неначе писарчин кіт, що вкрав та в смак наїв ся сала. Вона трошки посидїла, побалакала, та й пішла.

— Ну, втелепав ся-ж оце писар! Ха, ха, ха! — реготав ся на всю сьвітлицю о. Артемій.

Незабаром придибав і старий Коцюба жалітись на свого сина. Коцюба був невеличкий сухий сивий дїдок з добрими ясними очима.

— Вже, батюшко, прошу вашої милости, як буде Левонтій говіти то хоч накладіть на його покуту за те, що він так зневажає мене старого. А я-ж його оддав до школи! А я-ж за останні гроші купував йому книжки, зодягав його! А він... Он, яка мінї дяка од його на старість! Хлїбом-сіллю мінї не допоможе, а лайкою так вразить....

І в старого Коцюби закапали сльози з очий і посипались на сиві вуси та на сиву бороду.

— Добре, добре дїду! Я йому цього не спущу. Буде він говіти, я накладу на його важку покуту, бо "хто матїр забуває — того й Бог карає", — втїшав старого Коцюбу о. Артемій.

— От такі то бувають дїти! — жалїв ся старий Коцюба. — Я його вивів в люди, а він... Що з того, що він багатий? Він багатий для себе. А я, як був бідний, так і вмру бідним. От і тепер на мінї латана свитина і в будень і в празник. Ет, яка там поміч з тих дїтий! Теперички так на сьвітї, що кожний дбає тільки про себе і для себе.

— Але-ж, Петре, син лаяв та бив тебе не зумисне! Так воно якось само склало ся, так випало. Син на цей раз не дуже й винен! — говорив о. Артемій.

—Хіба-ж це, батюшко, вперше він так мене зневажає? Він мене не бив нїколи. Не буду гнївити Бога та неправду говорити. Але що-ж з того, що не бив кулаками, коли він бив мене словами. Чи прийду я до його, чи моя стара, нас садовлять не то що коло порога, а і в сьвітлицю не пускають. Багатирі в його пють та їдять за столом, сидять на покутї, а я тільки через поріг позираю з пекарнї. Ет! Я його посилав до школи, думав, вивчить ся читати, буде мінї читати сьвяті молитви та сьвяті книги. А може, думаю, і в сьвяту Лавру піде в ченцї, як от Варчин син. Думав я, бачте, може вийде хоч один з роду праведник та одмолить ся за свої й за наші гріхи.

—А з його от і вийшов праведник... — обізвав ся о. Артемій.

— Ох, де там в сьвітї вже та правда! Правда коло порога тепер сидить, а кривда за столом на покутї... — промовив Коцюба і важко зітхнув. — Нате-ж вам, батюшко, два золоті та одправте акахтист за Левонтия, щоб йому Господь простив його гріх, що він мене вдарив.

І старий Коцюба закотив полу свити аж до пояса і витяг з кишенї завязані в углу хусточки гроші.

— От тобі й на! Оце так! Син нагрішив, а батько буде одмолюватись! — обізвав ся о. Артемій. — Він винен — нехай він і наймає акахтист за свою душу. Я, Петре, й так помолю ся за його: не треба мінї твоїх гроший.

Старий подякував, розпрощав ся й вийшов.

— Ну, та й вийшов же з Коцюбиного сина праведник! — сказав о. Артемій до жінки. — Це такий праведник що і в пекло не потовпить ся з гріхами. Сам сатана візьме його в пеклї за свого писаря.

— Ну, потривай же, Леонтию Петровичу! Тепер ти сам викопав під собою яму, сам і впадеш в неї, — думав о. Артемій, ходячи по сьвітлицї. — О, полетиш сторч в яму, аж ноги задереш! Дав ся ти мінї в тямки! Сокрушу-ж я тебе тепер! Треба написати лист до мирового посередника. Саме, саме добрий час! Їй Богу, напишу лист! Спишу усї його неправди, спишу усе погане життє.

О. Артемій побіг до письмового стола, що стояв в столовій, витяг з шухляди шість листів паперу, заглянув в чорнильницю. В чорнильницї було чорнила тільки на днї. О. Артемій вхопив пляшечку з чорнилом, бухнув в чорнильницю і спотання налив чорнила трохи не вщерть. Він сїв за стіл і почав думати.

— Вже коли писати, так писати, щоб і рук не паскудити. Спишу я все його життє, — думав о. Артемій.

І він почав, як кажуть, трохи не од Адама: написав, як старий Коцюба оддав сина свого в школу, як хотїв вивести його на праведника, написав про те, що Леонтий Петрович тягав ся по сьвітах, бував в бувальцях ,служив в москалях, був військовим писарем, а далї пішов служити на залїзну дорогу; написав, як він на залїзній дорозї нїби то проривав мішки з бакалїями, точив з мішків риж, родзинки, миґдали, витягав фіґи, ріжки, як це все він з компанїєю продавав жидам за половину цїни... О. Артемій писав швидко, хапком. Його перо, як несамовите, бігало на папері, пищало, скрипіло, цьвірчало, як горобець, що й до того бризкало. За цї бризки на бумагах о. Артемій нераз діставав навіть замітку од консисторських протоєреїв. В азартї о. Артемій стромляв перо в повну чорнильницю, сягаючи аж до дна. Перо ляпало на стіл, на папір; дві краплї ляпнули на білу стїну й сїни, мов дві мухи. Довго писав він, виливав увесь свій гнїв, аж доки рука не зболїла.

О. Артемій втомив ся, зітхнув і примітив, що для звичайного листа вийшло занадто богато.

— Ох, лишенько! Це-ж вийде ціле "посланіє"! Треба вкоротити, — подумав о. Артемій.

І він почав вкорочувати; перечитав написане. І швидко потім на фіґах, родзинках та миґдалах простягла ся довга чорна ковбаса од краю листа до краю. На праведника вняли хрестики рядочком. Чим далі тим ряснійше лягали на папері чорні ковбаси; цілі стрічки зачеркував він рядочками хрестиків, неначе грав в хрестики та ковбаси. Перо бризкало на всі боки. Перший лист вийшов поцяцькований, схожий на чудернацьку перську материю або турецький рукопис.

— А цур йому! Багато чести задля писаря писати про все його життє. Треба приступати просто до ділa, — подумав о. Артемій; — спишу його писарські кривди.

І він почав писати про ті кривди і закінчив так: "Якби я списав усі кривди й усю неправду Коцюбенка, то в мене-б і паперу в столі на це не стало. Та й хто не знає про ці кривди? Усей сьвіт знає про їх, хіба окрім вас... Хто обдурює людий в волости більше за всіх? Коцюбенко. Хто сипле як з мішка штовхани, стусани, помордаси, поляпаси та потилишники мужикам? Він же, той самий Коцюбенко. Хто краде й переводить громадські гроші і кладе в свою кишеню? Коцюбенко. На ремонт управи громада постановила видати двісті карбованців. А хто бачив той ремонт? Пять мазальниць обмазали та оббілювали управу за два днї і дістали од писаря по осьмигривеннику за день. От і весь ремонт! А де-ж решта гроший? В кишенї Коцюбенка. Економія дала дубів та деревнї на місток. Люди звезли дуби і звезли деревню і склали коло мосту. А де ті дуби? Де та деревня? З їх давнійший голова поставив собі саж для свиний, а Коцюбенко забрав собі дуби на стовпи на новий дім. А міст стоїть, як стояв, і сам писар з писаршою раз провалив ся на мосту. Писар — чоловік лихий, лайливий, битливий. Він побив рідного батька в волости, управі, лаяв волосного жінку, дуже шановну горобцівську матрону, усякими поганими словами, звав її свинячою мордою. Нашу стару старостиху лаяв в батька-матїр, ще й назвав собачою порібриною і сухореброю шкапою... Рідного батька звав свинячим хвостом. Він настренчує громаду проти духовенства, проти мене, — підпоює мужиків, наговорює їх проти мене, свого духовного пастиря. Він псує моральність народа, розпаскудив в селї моїх парафіян, бунтує людий проти мене. Він пускає в село штундівських проповідників і вони ходять по селу мов ті вовки по улицях серед дня. Це не пи-

сар, а якийсь пройдисьвіт, бунтовщик. Я догадуюсь, що це якийсь соціяліст, комуніст, бунтовщик! Це не писар, а сам антихрист! Це Горобцівська холєра, Горобцівська Панама! Прийміть його з місця і посадіть якого університетського молодого юриста. Коцюбенко збавить горілкою та пянством усяку моральність в народі на довгі, довгі часи! Йому жиди несуть рибу, дають мясо, борошно дурнички"...

Так закінчив свій лист о. Артемій, вхопив в долоню перо і з усієї сили поставив точку. Перо хруснуло й квакнуло, як роздавляна жаба. На папері зісталась чорна здорова капка з промінням навкруги. Такі точки з ламанням пер ставлять бурсаки, тоді як скінчать останній писаний латинський екзамен перед вакаціями. О. Артемій мабуть пригадав старовину в той час. Він перебілював чорняк дуже чистенько, але на кінці таки не вдержав свого баского пера: забризкав добренько і одіслав парубком до мирового посередника.

Мировий прочитав той лист і осьміхнув ся.

— Ну, прислав мінї о. Артемій цїлий горщик приску та ще й дуже гарячого! — подумав він: — але треба наїхати та обревізувати горобцївську управу. Треба переглядїти книги. Щось там та є!

Мировий не довго й гаяв ся: через тиждень приїхав в Горобцївку, зайшов в волосну управу і почав ревізию. Писар подав йому усї книги. В книгах було все справно записано: увесь прихід і всї видатки були вилїчені добре й позаписувані. Усї бумаги були впорядковані й попричалювані до куши до кожного дїла. Мировий довго перевіряв, переглядав кожне дїло, а писар стояв позаду та тільки осьміхав ся собі під ніс: на цьому мов не впіймаєш!

Мировий поїхав далї в обїзди по волости, але куди він не приїжджав, скрізь вже говорили на Коцюбенка й судили його. Недобра слава скрізь пішла про його по всїй околицї; бо, як кажуть, добра слава лежить, а недобра слава, як кінь біжить.

— Шкода мінї цього Коцюбенка! — думав мировий. — І пише гарно, і писар з його дуже справний. Я знаю, що він краде й бере хабарі. Та й який писар не краде вкупі з головою?! Але Коцюбенка не впіймати по книгах: в його в книгах і в бумагах є усї виправдні документи. Та ба! Прийдеть ся скинути його з місця.

Вернувши до дому, мировий написав в горобцївську волосну управу бумагу: Коцюбенко втратив місце писаря. Це було на саму "вербу".

Вранцї в вербну суботу писар дістав бумагу од мирового, сидячи

за дїлами в управі. Прочитавши бумагу, він зблїд, вхопив шапку і пішов до дому. Писарші не було дома: вона побігла за якимсь дїлом до дячихи. Серед сьвітлиці стояв вже накритий для обіда стіл. Куховарка поралась в пекарні. Писар, блїдий, як смерть, з лютими очима, з розкудланим волоссєм на голові, бігав по сьвітлиці од кутка до кутка тревожно, швидко, неначе тигр, запертий в клїтці. Він все хапав ся долонею за голову, запускав пальці в густий чуб і смикав волоссє з усієї сили, неначе шукав в чубі собі поради. Але нїякої поради там він не знаходив: його писарство в горобцївській волости пропало на віки. Писар це добре знав, і його тільки брала злість на своїх нїби то ворогів та неприхильців. Він був злий і на мужиків, і на Леськову жінку, і на свого батька, а більше за все на о. Артемія.

— Це його дїло! Це він вчинив мінї капость! Якби не він, я вдержав ся-б на своєму місци. Не дурно-ж він посилав наймита верхом до мирового! Він післав на мене супліку!

І писар спинив ся коло столу і вдарив кулаком об стіл що було сили.

— Я-ж йому цього не пущу! Полетить і він з парафії. Буду слати нїби од громади прошенне за прошеннєм до владики, до консисторії. Десять, двадцять прошеннїв пошлю таки його витурлю з Горобцївки!— думав писар бігаючи од кутка до кутка. — Я одніму в його спокій у день, вкраду його сон у ночі! Я не допущу йому дістати наперсного хреста. Я вирву в його з рук того хреста! Я його обчорню, обганю: стане він чорнїйший од чорної ночі перед своїми начальниками! — говорив голосно писар і показував кулак сволокови та стелї.

Писар знов в одну мить спинив ся коло столу і тріснув кулаком по столї. Тарілки, ножі й вилки, загарчали, як собаки, аж підскочили.

— Поставлю дві відрі, поставлю три відрі горілки мужикам! Напою їх, а таки свого дійду! Я-ж накручу на його супліку. Я-ж йому підставлю стільця під ноги! Бебехне він з Горобцївки! Отодї й я зарегочусь

І писар мстиво й голосно зареготав ся та так чудно, неначе в стайнї кінь заіржав. Він знов став коло столу, постояв трохи і знов тарахнув кулаком по столї. Кулак впав на край стола. Стіл перехнябив ся на бік. Дві тарілки брязнули об дїл і розбились. Писар знов зареготав ся, неначе кінь в степу і заіржав.

Перелякана куховарка заглянула в сьвітлицю через двері, зирнула на писаря. Його вид був лютий, страшний. Молодиця прожогом ки-

нула ся в двері, побігла до дяка, — вбігла в хату, викликала писаршу на двір і сказала тихо:

— Ой ідіть швидче до дому! З Леонтиєм Петровичом щось ніби стало ся: бігає по сьвітлиці, нїчого не говорить, увесь позеленів, посатанів, та все кулаком лупить об стіл. А тарілки впали з стола до долу та й побились. Щось так неначе він, боронй Боже, збожеволів або здурів, вибачайте мінї: не то регочеть ся, не то ірже по-конячи та рве на соі волоссє. Ой, Господи! Так перелякав мене, що в мене аж в душі похололо... Коли-б не посадили його в божевільню!

Прибігла писарша і сама злякалась, вглядівши зелений вид та несамовиті очи свого чоловіка.

— Що з тобою? На що ти тарілки побив? — спитала писарша.

— Бо мене мировий скинув з писарства. Ти вже не писарша, я не писар. А все через того... Я-ж йому!...

Писарша заплакала. Втираючи сльози вона втїшала й заспокоювала свого чоловіка. Він трохи втихомирив ся, сїв поруч з жінкою на ослонї, обхопив її повний стан рукою і з щирим коханиєм пригорнув до себе.

— Тепер ти в мене одна втїха на всьому сьвітї. Не журп ся! Якось будемо жити! — сказав писар і важко зітхнув.

Того таки дня вчительша аж тричі пройшла проз самісінькі писареві вікна і блищала своїми великодними очима — просте в самі писаршині очи.

На великодному тижнї писар почав складати прошенне на батюшку ніби од усієї горобцівської громади. Прошенне було написано хитро, облесливо і разом з тим з отрутою. Писар знав, що в консисторию не можна висипати горщик горячого приску, бо через це можна було-б тільки програти дїло. І він вилив в консисторию відро слїз та цебер "слея", але влив туди нимало кропель отрути, довільних до отроїння одного чоловіка. Писар написав до консисторії ніби молитву, і молитву дуже слїзну написав і до консисторії, і до архієра разом, мабуть, щоб прошення не потаїли. Прошенне було написане ніби од горобцівської громади.

Прошенне було велике й довге. З початку прошення громада писала, що о. Артемій був колись дуже добрим для людий, правдивим духовним пастирем. Усїм він давав тоді пораду, і бідним, і удовам, і сиротам, навчав на добро, наводив на добре путтє, напутнював і старих і малих, вчив і словом і дїлом в храмі божому, і поза храмом; громада

вже хотїла просити, щоб його настанвили в Горобцївцї протоєреєм і дали йому золотого хреста. Довге прошеннє на кінцї гнуло одначе зовсім не туди, звідкіль починалось. "Тепер же ми з гіркими та дрібними сльозами в очах жалїємо, що наш духовний пастир став не такий, який був попереду, може й за гріхи наші. Він в церкві і тепер навчає правдї, а поза церквою чинить усякі кривди: розпустив сторожа, титаря й дяка. Сторож і титар небогобійно крадуть церковні гроші, а дяк потріпує навіть старих і благочестивих дїдів, не то що чоловіків та молодиць, усякими непотрібними словами: анциборами, харцизниками, людоїдами, шибениками і усякими безумними словами. І сам наш духовний отець налаяв нашого писаря, шановного і благочестивого, налаяв та ще й при людях — антихристом! Він сам збиває з пантелику людий, навчає на усе лихе, піднїмає людий проти власти, бо ославив, обговорив і обездовірив перед начальством нашого писаря, Леонтия Коцюбенка, чоловіка чесного, через що наша волость втратила писаря, найлїпшого на всю ґубернїю." В кінцї прошення прикинули, що о. Артемій бере велику плату за треби і не держить в церкві скриньки для скидання плати за треби, щоб опісля дїлити доходи з дяком, не послухавши недавнього приказу з консисториї. Громада просила перевести з Горобцївки о. Артемія, а на його місце післати в Горобцївку луччого й вартнїйшого пастиря: "І просимо, і благаємо з слїзми, — просила нїби громада, — і смиренно припадаємо до ніг: прийміть од нас о. Артемія! Прийміть, або хоч покарайте і нашого дяка! Нехай він не лає нас якимсь анциборами, антихристами та всякими "безецними словами; нехай він не плює на чесну громаду з крилоса, бо він на Зелені Святки обплював усю лисину старому Охрімови Бадьорцеви, і старий Охрім став сьміховищем на всю Горобцївку і день і ніч плаче од такого сорому. Та й ми усї день і ніч проливаємо сльози, бо нема нам полегкости і вже не знаємо, де й правди шукати."

Писар, хоч і сам писав прошеннє, але під прошеннєм сам не підписав ся: підписались тільки його приятелї та ті, котрих він підпоював горілкою.

Довго не було одповіди на те прошеннє з консисториї. Вже аж лїтом о. Артемій дістав бумагу з консисторії, в октрій говорилось, що на його громада жалїлась архієреєви, але після справок виявилось, що він тільки обвиноваченний в консисториї в одному: що не держить в церкві скриньки для складання туди гроший за треби, бо про ті скриньки був

розісланий недавно указ. Консисторія знала, що о. Артемій бере за треби звичайну плату, знала добре і про давне змаганнє о. Артемія з писарем.

— Це Коцюбенко підвів під мене підступ! — сказав о. Артемій і постановив виселити Коцюбенка з села.

— Або мінї, або йому не бути в Горобцївці! Ми в-двох тут не помиримось! — крикнув о. Артемій.

Він сїв за стіл і зараз таки переробив свій лист до мирового про Коцюбенка: одну перерібку назвав кореспонденцією з К. повіту, а другій дав заголовок прошення до київського ґенерал-ґубернатора. О. Артемій зараз махнув до Київа.

Він побував в редакції однієї ґазети, потім другої, показав свою кореспонденцію, жалїв ся на писаря і просив напечатати свою допись з села. Але редакції певно боялись попекти собі руки тим горшком приску і не схотїли напечатати. Ґенерал-ґубернатор прийняв о. Артемія дуже ласкаво, взяв прошення і обіцяв заступитись за його; обіцяв післати свого урядника розвідати, розпитати про писаря. О. Артемій вернув ся до дому спокійнїйший.

Перегодя прибіг в Горобцївку урядник, розвідав, розпитав і придоклав своєму начальникови, що писар Коцюбенко не вчинив нїчого такого, зо що-б заслугував на веселїннє з Горобцївки.

О. Артемій і руки опустив: протосрейського хреста йому все таки не дали. А писар ставив новий просторий дім під залїзною покрівлею, взяв в посесію землю у сусїднього пана і задумав господарювати, та ще й став сїльським "аблакатом". Він очевидячки і не думав виселятись з села, а назворіт, — думав закоренитись в Горобцївці до своєї жизности.

Тодї писар почав бити о. Артемія по найпочувливійшому місци: по кишенї. Він скрізь наговорював людий не платити батюшцї за треби, або платити в-двоє менче, нїж попереду платили. Парафія стала нїкчемна. О. Артемій збіднїв, зубожїв і почав думати вже про перехід в друге село.

— А хто виграв, а хто програв? — часто говорив писар до своїх приятелїв. — Отже я зістанусь в Горобцївці, а він мусить вийти.

А тим часом, говорячи це, Коцюбенко важко, важко зітхав: він знав, що вже на віки втратив і добрий, і легкий писарський хлїбець.

IX.

В кінці літа Леонід Семенович одпросив ся до дому, щоб навідатись до свого батька. Од останньої станції залізної дороги до батькового хутора було всього верстов з пятнадцять. Леонід Семенович найняв жидка візника, вже на вечірнім онрузї перебіг Богуслав і виїхав на високе богуславське взгіре. З високого пункта перед ним неначе розгорнулась горяна місцина на двадцять верстов навкруги, як захоловші велитенські филї бурливого моря. Гори й гори, перетяті глибокими долинами та балками, неначе грали в хрещика, розбігались на всї боки чередою; вони були вкритї нїби картатими квітчастими хустками та плахтами: то зеленїли смугами озимини! то чорнїли ріллею, то жовтїли стернею, то подекуди червонїли після скошених гречок. Десь далеко мріли в сизому тумані білі хатки сел, виглядали верхи церков та дзвінниць. В далекій імлї на горах мріли довгі смуги лїсків, неначе сизі хмари полягли на гори.

Вечірнє сонце облипало усї гори червонуватим тихим сьвітом. В долинах полягла легка сиза імла і закутувала ряди зелених верб, натякаючих на села, заховані в балках та ярах. На дворі стояла тиша. Леонід Семенович задумав ся, дивлячись на рідні гори.

І на людий дуже практичних часом находять хвилї поезиї: і на їх черству душу часом новівае своїм духом поезия чи з синього неба, чи з сизого моря, чи з зеленого лїса, чи з мельодиї і музики. І вони самі часом не счувають ся, звідкіль це найшов на їх такий чудний сентіменталїзм. Леонід Семенович, хоч був практичний і зовсім не поетичний чоловік, але мав серце мягке й добре. Він і сам не счув ся, як черкнулась об його крилом ця поетична хвиля, неначе та ластівка, що несподївано влетить в хату через одчиняне вікно, полїтає, покрутить ся, як похапливий гість, звеселить хату, вшурхне і счезне в зелених гільках саду.

Леонід Семенович задивив ся на червонисті гори, впізнавав рідні долини й пригорки. Он на горбі сяє білими стїнами панський дім; вікна неначе горять червоним огнем; там за горою батьківський хутір. А ондечки далеко, на горизонтї полягли сизими хмарами лїски та гаї! То горобцївські гори й лїси...

І думки молодого хлопця наче спустили ся з тих далеких гір в долину. Там під тими горами ставок. Попад ставком розкинулась Горобцївка.

— На тому ставку ми плавали човником... з Ватею... Там пробував Ватя... — думав молодий хлопець.

І вид Ваті несподівано став перед ним в поетичній далечі. Він згадав і її гарні очи, і її чорні брови; повні коральові уста неначе осьміхнулись до його принадним осьміхом. І той вид заступав усї згадки про инших паннів, яких він знав, стояв перед ним, і дражнив його і манив.

Леонїд Семенович зітхнув.

— Чи помирив ся зять з о. Артемієм, чи може вже до сього часу вони стали ворогами на смерть? Коли-б помирив ся... Коли-б помирив ся... А як не помирив ся? Чи до ладу буде мінї тодї їхати до Ваті? А як мене тодї й не приймуть там? — думав Леонїд Семенович.

І він в думцї забажав, щоб настав мир між ними. Його жартовлива, жвава й шумлива вдача вже нїби входила в свої береги, як входить в свої зелені береги весняний бурливий та шумливий потік. Задума полягла на його чолї, як ті сизі тїни понад горами.

— Як приїду до батька, зараз таки побіжу конем до Леонтия Петровича, до Федосїї Карпівни, сам їх розпитаю про все, розпитаю про Ватю. А може вона вже й женіха має... вона з достатками, поважна, тиха на вдачу... Може вже її хто й посватав... Поїду зараз до Горобцївки, зараз!

Молодий хлопець вже був ладен звернути на поворотку шляху в Горобцївку Його брала нетерплячка. Але він глянув на сонце. Сонце вже ховалось за богуславський лїс.

— Поїду завтра, поїду завтра раненько. Сам про все довідаюсь. Батько й стара мати нїчим не цїкавлять ся; нїчого од їх я не допитаю ся. Там то їм клопоту про Ватю, про о. Артемія! Їм в думцї воли та корови... Завтра субота, чи неділя... чи то пак субота. В неділю піду до горобцївської стрілї церкви: певно побачу Ватю.

Вже смерком Леонїд Семенович в'їхав в батьків двір. На ґанку нового гарненького, під залїзною покрівлею, домка його батько й мати щиро привитались з ним.

Старий Панасенко був поставний чоловік: високий, здоровий та плечистий, ще й тепер гарний з лиця. Його карі блискучі очи сьвітились і розумом, і були трохи хитрі. На його чорноволосій голові, на довгих вусах не видно було нї одного сивого волоска. Його жінка Марта, старша за його, вже була зовсїм сива. Семен Панасенко брав її удовою. Марта вийшла перший раз заміж за Карпа Нецерста, прожила з ним

два роки і зосталась богатою удовою з маленькою дочкою Фесею. На селї усї знали, що гарна удова має багато гроший. Семен Панасенко причарував гарну удову чорними бровами і заслав до неї старостів. Марта подавала рушники. Але перед самим весїллєм старий Панасенко, Семенів батько, раз пішов з сином в гості до Марти. Посидївши та випивши по чарцї: старий витяг з кишенї сто карбованцїв і сказав до удови:

— Оце-ж я даю синови на нове ґосподарство сто карбованцїв; а що-ж ти, Марто з своєю Фесею принесете йому на нове ґосподарство?

Старий знав, що гарна удова має гроші, але не знав напевно, скільки вона їх має; знав він, що удова не пуста, не гуляча людина, але дуже любить начіплювати на себе дорогі намиста, дукачі та шовкові хустки.

Горда й пишна Марта трохи зобідилась. Вона пішла в кімнату, одчинила скриню, витягла вісїм сотень карбованцїв асиґнациями й срібняками, висипала на тарілку і винесла в сьвітлицю.

— А це я од себе й Фесї даю Семенови на молоде ґосподарство! — сказала горда Марта і запишала свої червоні уста.

Нехай же Семен сховає і мої гроші, та й твої візьме до себе на схованку. Я знаю Семена. В його в скринї грошам буде безпечнїйше. Мій Семен хазяйноватий, — сказав старий і забрав з тарілки удовині гроші, приклав свої, вкинув у капшук і оддав до рук Семена.

Старий не помилив ся: з Семена вийшов ґосподар на все село. З тих удовиних гроший Семен і розбогатїв: позичав гроші на проценти скрипчинському посесорови, позичав гроші й небагатим ґосподарям, а за проценти орав і засївав для себе їх поле по кілька років... — сам добре провадив господарство і вже накупив чимало землї і завів свій хутір.

— А що, тату, чи помирив ся зять з о. Артемієм? — було перше слово Леонїда Семеновича до батька.

— Оце диво! — аж крикнула стара Марта. — Чого тобі це слово перше навернулось на язик?

— Так прийшло ся до речі... — якось заметушившись, обізвав ся Леонїд Семенович.

— І вже. Якби янгол з неба прилетїв в Горобцївку, то й він не помирив би їх. О. Артемій скинув зятя з писарства, — сказав старий Панасенко.

— Не вже? — аж крикнув Леонїд Семенович.

І старий трохи догадав ся, чого це син питасть ся в його про той мир, і розказав йому про всю тяганину, про всї змаганя о. Артемія з писарем,

Леонїд Семенович сїв на лавцї й задумав ся.

— Втеряв я Ватю, втеряв... А може старі не про все довідались гаразд... Треба самому поїхати до зятя та про все розпитати.

І цїлий той вечір Леонїд Семенович був смутний, все задумав ся, не добре слухав, про що йому говорили батьки, оповідав нїби знехотя. Мати зготувала добру вечерю. Старий батько ради сина переодяг ся: скинув синїй старенький жупан і надїв сїртук. Він попросив сина до гостинної і посадив його поруч з собою на канапі. Старий любив свого сина, бо він зістав ся в його один: менчі дїти його усї повмирали.

Вже за вечерою Леонїд Семенович заспокоїв ся і розбалакав ся з батьком та матїрю. Батьки розпитували в сина про його службу, а син все звертав на розмову про Горобцївку, про Леонтия Петровича, про Фесю та про їх змагання з о. Артемієм та Сусаною Уласівною.

—Чи вони вже помирились, чи може й досї лають ся та змагають ся, про це напевно ми не знаємо, бо й зять вже давненько був у нас, та йпам не було часу до його їздити в гості, — в кінцї розмови додала мати.

— Поїду я завтра до їх сам та про все розпитаю, — сказав Леонід Семенович.

— То й поїдь, сину! Довідаєш ся і нам про все розкажеш. Може вони вже й помирились. Знаю тільки, що в великий піст і зять і Феся не говіли в горобцївській церкві, а їздили говіти в Комарівку, — додав батько.

— Це поганий знак! — тихо обізвав ся син і задумав ся.

Леонїд Семенович лїг в постіль і довго не міг заснути. Він довго перекидав ся з одного боку на другий і все думав про Ватю. Його думки лїтали далеко од батьківської хати. От він нїби в хатї писаря, розмавляє з Федосисю Карпівною, сьмість ся, жартує; от його думки полинули в садок о. Артемія; він нїби бачить в садку веселе товариство, гуляє з Ватею попід старими грушами, грає в іграшки з молодими панами; потім бачить широкий ставок. Далї блиснула перед ним Рось, заманячіла гребля, замапячів млин... І скрізь він нїби бачив поруч з собою Ватю, ходив з нею, говорив до неї. І разом несподївано той ма-

нячний вид Ватї нїби розсїяв ся в легкому туманї, нїби розвіяв ся імлою. Молодий хлопець заснув міцним сном після далекої і неспокійної дороги.

Вже сонце підбило ся в гору, як Леонїд Семенович прокинув ся. Після міцного сну він спотання не розібрав, де він знаходить ся. Йому здавало ся, що він спав в своїй кватирі. Але до його долетїв якийсь гук з двору: десь кудкудакали кури, десь ревла корова; чийсь голос кликав когось у дворі, і мягкий одбивок того голосу луною долїтав до його уха. Леонїд Семенович опамятав ся; його думки прояснились. Щось приємне і миле знов майнуло нїби перед його очима: то був вид Ватин. Той милий образ привиджував ся йому, нїби ставав перед його очима, манив його. Якесь приємне почуванне заворушилось в його серцї, як повів тихого вітру гарячого дня.

— Все Ватя й Ватя на моїй думцї! Не вже я її кохаю? Не вже я її тепер так кохаю, як не кохав попереду? Чудне те людське серце!

Але враз з тим щось неприємне підкинулось до тієї милої згадки, як важкий дух полинуло в пахучому квітнику. Молодий хлопець згадав про зятеву лайку з о. Артемієм.

— Поїду сам! Поїду і про все довідаюсь сьогодня! — голосно промовив Леонїд Семенович і при тих словах раптом схопив ся з ліжка і одкинув обидві половинки середньої віконницї. Ясний сьвіт сонця полив ся через вікно і впав на стїну. Леонїд Семенович втупив очи в просторий батьків двір, в розкиданї по дворі залїзні плуги, сїялки та пятиралники; далї він перевів очи на молодий садочок за штахетами. На молодих грушах та яблунях подекуди червонїли перші червонобокі здорові груші та яблука. Але поезия не повівала на його з молодого садка; йому забажалось зістатись тут на хуторі, стати хлїборобом, орати й сїяти і гроші заробляти. Йому не подобалась служба. Батько намагав ся, щоб він йшов на службу і тільки ради батька він служив.

— Осточортїла мінї та служба! Остогидла мінї та залежність на службі земській, чи урядовій! Не люблю я покорятись та гнути перед усяким дїдьком спину. Нема в сьвітї нїчого краще, як бути самостійним. Один хлїбороб зовсїм самостійний чоловік. От би де пригодились мінї Ватині тисячки! — подумав Леонїд Семенович. — Прикупив би землї, розвів би більше товару, більше волів, розвів би конї, орав та сїяв та добра-б наживав і нїкого-б знати не хотїв.

Мати одхилила двері. Її поставна фіґура з'явилась в дверях.

— Вставай, сину, бо вже самовар кипів-кипів та й годї сказав.

Вмивай ся швидче! — сказала мати. Батько вже давно натущяв ся коло господарства і їсти хоче.

Леонїд Семенович похапцем вмив ся, одяг ся і вийшов до гостинної. В гостинній коло стїни на столї, застеляному білою простою скатертю, шумів самовар. За столом сидїв батько і очевидячки ждав сина.

— Доспав трохи не до обіда; чи не приснив ся ведмідь? А може тобі снилось щось краще за ведмедя? — спитав, жартуючи, батько.

— А я оце думаю після снїданя побігти в гості в Горобцївку до Леонтия Петровича. Побачусь, побалакаю, — сказав син, сїдаючи за стіл.

— А може то до кого инчого тебе тягне в Горобцївку? — спитала мати.

Син осьміхнув ся.

— До о. Артемія хоч і не заходь: приймуть тебе там не дуже привітно. О. Артемій мабуть зненавидїв увесь наш рід через зятя та через Фесю, — промовив батько.

— Я поїду не до о. Артемія. Там то мінї клопоту про о. Артемія! — обізвав ся син.

— Я тебе без обіда не пущу. Феся не знає, що ти приїдеш і для тебе не зготує обіда, — сказа мати.

Після обіда Леонїд Семенович поїхав в Горобцївку. В'їхавши в писарів двір, Леонїд Семенович углядїв велику зміну в дворі: над старою невеличкою хатиною підносилась високо в гору на стовпах залїзна зелена покрівля; задня й причілкова стїна були вже закидані деревнею. Стара хата входила в новий дім, як одна тільки чимала кімната.

— Що це в вас за метаморфоза? — спитав Леонїд Семенович, поздоровкавшись з писарем та з Феодосією Карпівною.

— Розкорінясмось! На злість нашим ворогам розкорінясмось! — гукнув Леонтий Петрович. — Тепер нас не викоренить нїякий о. Артемій.

Леонїд Семенович смутно спустив очи і похилив голову.

— Хотїв мене о. Артемій виселити трохи не на Сибір, а я мабуть швидче випхну його з Горобцївки, — говорив писар.

Леонїд Семенович признав ся зятеви, що хоче поновити знайомість з о. Артемієм, що він має думку сватати Ватю.

— Ну, трудно буде вам потрапляти поміж ворогами! А ми стали ворогами на смерть. Я й на весіллї в вас не буду, коли ви повінчаетесь

з Ватею: з Горобцівки вийду на той час; стану на царині за селом та буду одвертати, хто їхати ме до вас на весілле.

І цілісінький вечір в писаря та в писарші тільки й було розмови, що про своє ворогуваннє з о. Артемієм.

— Який же панич тепер наїзджає до Ватї? — випитував Леонід Семенович.

— А дідько їх знає! Я послав би до неї за женіха самого дідька та ще й рогатого! — сказав писар.

— А я послала-б для неї в сьвітилки та дружки найхвостатїйших десять відьом! — обізвалась Феся.

— Тепер їздить до їх клешоногий Іцько; закуповує пшеницю. Він оце овдовів. Саме був би гарний жених для Ватї! — сказав писар.

І цілісінький вечір Леонід тільки чув лайку та ще лайку, та розмову про змаганнє, про позви.

— Ой, говоріть вже про що инче, бо не видержу далї! Говоріть хоч про того клешеногого Іцька! — аж крикнув Леонід Семенович..

— Ну, та й безтямкова, закатована в їх обох ненависність! — подумав собі Леонід Семенович.

Другого дня в неділю Леонід Семенович впрохав сестру, щоб вона пішла з ним до церкви. Йому дуже забажалось побачити Ватю.

— Стріну ся в церкві, поклоню ся її; може вона й мінї поклонить ся... Може Сусана Уласівна запросить мене до себе на чай. Буду з ними розмовляти, та про писаря не буду й словом згадувати, пеначе його й на сьвітї нема. Та й яке мінї дїло до тієї колотнечі, до того змагання між ними? Я сам по собі, писар сам по собі, а Ватя певно ні сюди ні туди, а може теж сама по собі. Я знаю, що вона мене любила. Може й тепер любить, — думав молодий хлопець, прибираючись до церкви.

Вже забовкав дзвін на службу Божу. Вже і всї дзвони продзвонили. Леонїда Семеновича брала нетерплячка. Він наганяв сестру, котра чепляла на себе золоті сережки, намиста та причісувала голову перед дзеркалом.

— Феодосне Карпівно, станьмо в церкві з правого боку, там де стає Сусана Уласівна з дочкою! — просив Леонід Семенович сестру.

— Про мене й там станьмо. Ти думаєш, я їх боюсь? Не знала, кого лякатись! Овва, які вони мінї страшні! — обізвалась Феодосня Карпівна, повернувши голову од дзеркала. — Од того часу, як о. Артемій скинув з писарства Леонтия Петровича, я стаю в церкві по лїву руку,

бо матушка з дочкою все стас на праву руку. Міні й дух їх противний, неначе вони тхнуть козою; і слїд їх поганий, смердячий; де вони пройдуть — неначе тхір походив.

— Та швидче чепури ся! Прилизуєть ся та й прилизуєть ся! Фесю, кидай того гребінця, бо через твій гребінець і люди вийдуть з церкви тим часом.

— Оце! Як хапаєш ся, неначе до тебе приступає! Як коржа — так коржа! Як спечемо, то й дамо! — говорила Феодосия Карпівна, не повертаючись од дзеркала. — Оце зумисне приберусь, як на Великдень, щоб вчительша луснула од злости.

— Ой, печи вже швидче свого коржа, а то ще дотягнеш з своїм коржем аж до "Херувими", а може й далї.

— А то я-б оце трохи подражнила вчительшу. Купи мінї, Льоню, в Київі модній капелюх, знаєш, з таким здоровим білим пером... Я вберу ся, піду до церкви та й стану перед самим вчительшиним носом! Вона як угляднть, вийде з церкви та й лусне од зависности серед цвинтаря...

— То вже нехай я куплю тобі капелюх з двома перами: тодї вчительша, тобі на втїху, лусне в самій церкві! — обізвав ся Леонїд Семенович.

— Ну та й Феся завзятуща та запекла! Мабуть зять підбирав собі жінку під масть! — подумав Леонїд Семенович.

Жартун, навіть штукар по своїй вдачі, веселий з роду, він був чоловік з добрим серцем. Завзятість та упертість зятя й сестри того дня трохи роздратувала його нерви.

— Але, Фесю, їй Богу, ми прийдемо до церкви на сьвяте "шапкобранне"! Вбирай ся мерщій!

— Я вже готова. Ходїм, бо й справдї опізнимось, — сказала Феодосия Карпівна, вхопивши в руки парасольку. І вони обоє пішли до церкви.

Писарша й Леонїд Семенович і справдї застали вже на "Херувими". Вони стали в церкві спереду по правий бік перед іконостасом. Леонїд Семенович все поглядав в одчинянї двері в правому притворі.

Після "Херувими" в дверях з'явилась Сусана Уласівна в ясному лїтньому уборі. За нею слїдком йшла Ватя. Леонїд Семенович зирнув на неї очима і примітив, що вона трохи схудла й зблїдла, але через те ще покращала. Вид її став матоводелїкатний; темні очи стали ніби темнїйші й яснїйші. Перебуті муки та смуток впали на очи й на вид су-

тінком задуми й якоїсь зосереджености думок. Ватя стала поважнійшою й задуманою. На ній була темночервона коротенька кофточка з чорними обторочками на грудях, на шиї та на рукавах. Цей убір дуже пристававав її до лиця. Щось східне, щось південне світило ся в її фіґурі, в її виду.

Леонід Семенович ледві вдержав в грудях легке зітхання. Він повернув голову, і його очи стріли ся з Ватиними очима. В її очах виразно виявилось незвичайне й несподіване здивування.

Сусана Уласівна зараз угляділа, що писарша стала на її місци. Вона гордо пройшла поперед самою писаршою. Леонід Семенович поклонив ся їй; вона тільки глянула на його; але не поклонилась йому, гордо перейшла через церкву, перехрестилась перед царськими вратами і стала в лівому притворі. Леонід Семенович поклонив ся й до Ватї. Ватя зирнула на його, насупилась і ледві кивнула головою. Її густі брови нїби звело до купи, і кінчики брів подались вниз. Ватя пішла слїдком за матїрю і собі стала поруч з нею.

— Обидві сердять ся! Обидві понадимались. На віщо я запросив до церкви з собою сестру? Треба було йти самому. Може-б вони подивились на мене инчими очима. Ватя насупилась, ледві кивнула до мене головою. Дїло пропаще! Це через Фесю! Та й з якої речі їм здоровкатись з сестрою? Ох і справдї трудно потрапляти поміж ворогами!

Як тільки Сусана Уласівна пройшла проз писаршу з надутим лицем, в писарші нїби серце заграло од великої радости. Очи в неї аж блищали, губи аж облизувались, неначе вона покоштувала коржиків з медом. Вона високо підвела очи вгору, попереду дивилась на хрест в горі на самому вершечку іконостаса, а далї закинула голову і почала розглядати намальовані хмари в банї, на віщось придивлялась до янголів, котрі нїби лїтали в тих хмарах, неначе вона їх бачила вперше. Писарша була така рада, така рада, що брат напровадив її на думку стати на тому місци, де Сусана Уласівна завсїгди ставала в церкві.

— Вийдемо з церкви, я поцїлую брата за цю спасену думку. Оцїм я так допекла Сусанї Уласівнї до живого! — думала Феодосия Карпівна і на радощах вдарила аж три поклони.

Сусана Уласівна, обидилась на смерть тісю наглою писаршиною вихваткою.

— Це вона стала на моєму місци мінї на злість: привела брата до церкви, щоб насьміятись з мене та з Ватї. Дивіть ся мов, якого маю брата, та він не буде вашим! — думала Сусана Уласівна, дивлячись

поверх іконостаса. — Ну та й нагла-ж людина! Прибралась, причепурилась, розшпндючилась, начепляла намистів, почепила довгі золоті сережки аж до плечий, наче богуславська жидівка!... Чистий розмальований ідол! А братїк її мабуть прийшов до церкви, щоб подражнитись з нами... Ступа... Я ступа, а Ватя колода!.. Нехай її задні візьмуть!... Нехай вона йде за сажотруса!...

І ці згадки й думки не давали Сусанї Уласівнї молитись. Вона неначе через сон чула, як просьпівали "Достойно есть", як сьпівали сьвятї пісьнї, як читали молитви, а важкі образливі слова доти гули й неначе стукали ступою в її гордій душі, доки не скінчилась служба Божа, доки люди з церкви не вийшли.

І для Ватї здавалось, неначе сьвяті пісьнї сьпівались десь далеко од неї; неначе до неї доносилась далека луна десь нїби з густого лїсу. Инчі думки, инчі почування розбуркав в її душі колись милий вид. Вона вже почала забувати Леонїда Семеновича, а його самий вид вже нїби розійшов ся туманом в її памяти. Ласкавий поклін, ласкавий його погляд несподївано розворушив її серце. Дївоче серце вгадує і хитроласкавий і щироласкавий погляд молодих очий. На Ватю несподївано впав мягкий, щирий, кохаючий позір очий, впав на одну міть, як промінь сонця, і вона в одну міть постерегла, яке почуванне тлїло в серцї молодого хлощя. Давня любов знов виникла несподївано.

На Ватю нїби звідкільсь пахнуло теплом, ароматом саду, пахощами иншного квітника. Серце несподївано затрїпалось в грудях. Блискавкою майнули поетичні давні сцени зустрічу з милим в садку, на ставку, над Росю, майнули і швидко згасли, мов та блискавка. А десь глибоко, глибоко, нїби на самому днї серця заворушились образливі слова, насьмішкуваті жарти, і всї вони виникли разом і гуртом з незвичайною виразністю. Ватя хотїла молитись, ставала навколїшки, починала молитву, а молитва зникала з її памяти, а настирливі образливі слова неначе налазили, чеплялись причепою. І молитва забувалась, а важке почуванне обіди і сьмішків все більше й дужче збурювали серце гордої дївчини.

Ватя почувала, що сльози приступають до очий ,що вона от-от заплаче. І втрачена любов, і втрачене щастє, і ласкаві очи, і давня обіда, і новий ласкавий позир вимучили за якусь годину молоду дївчину. Ватя ледві стояла на ногах, на силу достояла до кінця служби Божої.

— І чого він прийшов сюди? І чого він кинув на мене очима, ясни-

ми, ласкавими, кохаючими? І на віщо він дражнить мене тими очима? На віщо він знов украв в мене спокій і привіз з собою тугу? — думала бідна дівчина, стоячи на колінах і безнадійно похиливши голову.

— А буду я дивитись, чи оберне Ватя голову, чи хоч раз подивить ся на мене? — думав Леонід Семенович.

Він навиглядав за Ватею цілу службу Божу, не зводив з неї очий. Ватя ні разу не повернула голови, не глянула в той бік, де стояв Леонід Семенович.

— Погано! Пропало моє діло! — подумав Леонід Семенович і зітхнув так важко, що Феодосия Карпівна одвела очи од хмар та янголів в бані і зирнула на брата.

Вже вдарили в дзвін на "Достойно", як у праві двері церкви увійшла вчительша. Вона завсігди ставала в церкві з правого боку коло Сусани Уласівни, щоб не ставати рядом з писаршою по лівому боці. Вчительша прямувала просто до іконостаса на своє місце. Коли зирк — перед нею стоїть не Сусана Уласівна з Ватею, а писарша з братом. Вчительша аж жахнулась і трохи не крикнула Її неначе якась невидна сила спинала віжками. Вона сюди — туди верть, повернулась до стіни та й стала перед самісіньким кіотом сьвятого Миколая і трохи не притулилась до його лицем, неначе хотіла сховатись в тому кіоті з кольонами. Вчительша втупила очи в образ та так простояла до кінця служби, все роздивлялась на той образ, підвівши очи в гору, неначе то був утвір самого Рафаеля. Але все таки вона на ході встигла примітити, що в писарші в ухах теліпались довгі, здорові золоті сережки. І через ті сережки вона не могла ні хреститись, ні молитись до кінця служби Божої. Її кинуло в піт, неначе хтось висипав на її плечі здорову макітру жару.

Служба Божа скінчилась. Народ рушив з церкви. Сусана Уласівна з Ватею вийшли в ліві двері, вчительша — в праві, а побідна писарша гордо підняла голову, попростувала через усю церкву і через бабинець вийшла просто в великі двері. Леонід Семенович поплентав ся слідком за нею.

— Ну, та й помилив ся-ж я, що пішов до церкви з сестрою! Це через неї мині не поклонилась Сусана Уласівна, через неї гордо кивнула головою Ватя. Якби я був пішов до церкви сам, може-б діло вийшло користнійше задля мене; може-б вони й поклонились мині, а після Служби провів би їх трохи; може-б вони подобрійшали, розговорились зо

мною, а потім і запросили до себе на чай. Це вони одхилились од упертої та завзятої сестри, — думав Леонід Семенович, йдучи через цвинтар.

Він розсердив ся на сестру і почав підіймати її на сьміх та дражнитись з нею.

— Сьогодня бачив я в церкві три дами, — почав Леонід Семенович: — вони усї три чогось були червоні, аж пашіли огнем, неначе залізка, витягнуті з жару. Якби хто об котру з їх тернув сірничком, то й сірник зайняв ся-б.

— Про яких дам це ти говориш? Це певно про тих червономордих шляхтянок з бровара, що стояли позад нас. Але я не примітила, щоб вони горіли, — обізвалась Феся.

— Які там шляхтянки? Чого було горіти тим овечатам? — сказав Леонід Семенович.

— Це може ти говориш проти Сусани Уласівни, вчительші та й про Ватю?

— Яку там Ватю! Ватя при тих дамах безвинна ягниця...

— То це ти мабуть говориш про мене? Хіба-ж я горіла в церкві?

— А то-ж! Хіба-ж ні? — сказав Леонід Семенович.

— А мінї чого горіти? Стояла та молилась Богу та й не думала горіти.

— Їй Богу, я вже хотів витягти з кишенї сірника та здалека приставити до вчительші! Вже був і руку засадив в кишеню та тільки побояв ся наробити пожежі, — жартував Леонід Семенович.

— Оце може й правда! Ця здатна запалити сірники і на верству од себе; та ще й проти вітру! — обізвалась Феодосия Карпівна.

— А які то три дами, які увійшли в церкву, та позадерали голови вгору та все дивились в баню, туди, де намальовані янголи в хмарах? І як їх шиї не полускались? — жартував Леонід Семенович з легкою злістю.

— Ну, це вже ти не знати що верзеш та вигадуєш! Нїхто з нас не дивив ся на ті хмари, а вже я й потім. Там то мінї завгорила вчительша та благочинна! Куди-ж пак!

Леонід Семенович вловив очима фіґуру Ватї, котра манячіла малиновою плямою між густим натовпом молодиць та дівчат, між квітчастими хустками, стрічками та вишиваними сорочками. Та фіґурка манила його очи і притягувала його душу. Ватя все одходила од його далї й далї й зникла в довгій улицї за густими садками. Леоно-

вич почував, що Ватя віддалюєть ся од його на віки і вже ніколи не наближить ся до його. Він важко зітхнув.

— Тепер нічого я не вдію не так через себе, як черз ворогів. Прощай на віки! Знаю, що вже більше нам не доведеть ся й побачитись, — подумав молодий хлопець.

Пообідавши в сестри, Леонід Семенович зараз таки виїхав до батька.

— А що, сину? Чи був ти в о. Артемія? Чи бачив Ватю? — спитав в сина батько.

— Ат! — сказав син і тільки рукою махнув. — Ватю бачив тільки в церкві. Сусана Уласівна пройшла проз мене і не поклонилась мині, і не глянула на мене. В Горобцівці оті вороги зачадили, здаєть ся, саме повітре. В мене аж голова заморочилась од того чаду. Зять аж сичить од злости, Феся пиндючить ся, Сусана Уласівна дметь ся. Цур їй тій Горобцівці! Я в неї зроду-віку більше не поїду.

— Шкода! — сказала мати. — А Ватині тисячки стали-б тобі в пригоді

— Ой ще й як стали-б! — обізвав ся батько. — Землї в нас обмаль. Треба-б прикупити ще трохи поля, щоб розвести господарство, щоб тобі після нас можна було стати правдивим дїдичем-властивцем. Ти-ж в мене одним-один син. Помремо ми, тобі-ж усе добро зістанеть ся.

Леонід Семенович аж зітхнув важко. Йому хотїлось і тисячок, але шкода було й Ватї.

— Не вже, сину, ти не напитав, там, де служиш, якої грошовитої панни? — спитала мати.

— Ой, мамо, напитував я і розглядав, але тепер все панни якісь "безгрішні". А котра й є грошовита, не піде за такого, як я, бо гроші люблять гроші, — одповів син, похиливши голову.

— На Горобцівку нема нїякої надії. Поїду я оце до Антосї. Там хоч ворогами не тхне. Там менї буде лекше дихати, — сказав син перегодя.

І син почав вчащати до веселої Антосї, і все їздив до неї в гостї, доки пробував в гостях в батька.

X.

Після служби Божої о. Артемій прийшов до дому і застав Сусану Уласівну та Ватю за столом коло самовара. Обидві вони пили чай і

мовчали. В Ватї очи були нїби трохи заплакані. На лицї розлила ся блїдота. Ватя сидїла засмучена; мати була задумана.

— Сьогодня писарша була в церквi та ще й з братом, — почав говорити о. Артемій, сїдаючи за стiл.

— Привела брата до церкви певно задля того, щоб подражнитись з нами. Дивіть ся, мов! Був би ваш, та не буде, бо ми того не попустимо, — якось смутно обізвалась Сусана Уласівна.

— А Бог з ним, з її братом! Не тільки сьвіта, що в вікнї; за вікном його ще більше. Тільки мінї шкода, що вони тебе Ватю дурно тревожать, — сказав о. Артемій.

— Мене? Мінї айдуже і про писаршу, і про її братів. За мене папо, не клопочіть ся, — сказала Ватя гордо. Але по її блїдому виду було знати ,що для неї про це було зовсїм не байдуже. Нервовий тон її голосу видавав її.

Батько подивив ся на дочку довгим допитливим поглядом. Він догадав ся, що Ватя стревожена.

Ватя випила чай і слова не промовивши. Ласкавий щирий погляд молодого хлопця не сходив в неї з думки. В серцї знов заворушилось приємне почуванне: прокидалось кохання. Ватя почувала, що її пригноблене серце знов одходить, як квітка весною. Вона аж жахнулась, бо боялась, щоб та квітка кохання знов у друге не зацьвіла повним цьвітом. Вона вже й так багато перепечалилась.

Через тижнїв зо два Ватя поїхала в гостї до Антосї. Антося розказала Ватї, що вона чула новинку од однїсї своєї сусїди..., а тій сусїдї розказувала сама Леонїдова мати, що Леонїд думав сватати Ватю, навіть зумисне приїздив в Горобцїївку, щоб побувати в о. Артемія та побачитись з Ватею і тільки через ворогуванне писаря з о. Артемієм він не посьмів заїхати з візитом до Ватї.

Ватя вернулась до дому смутна, як осїння нiч.

Вона перестала говорити з батьком, все чогось нїби сердилась на матїр, все чогось гомонїла, чеплялась до матері, ходила надута. Вона вважала на їх як на причину свого горя. І батько й мати запримітили таку зміну в Ватї.

Ватю, чого ти ходиш засмучена? Чом ти нї з ким не говориш ласкаво? Що це з тобою стало ся? До всього чеплясш ся, що я зроблю, що я скажу. Не можна до тебе й слова промовити! — говорила Сусана Уласівна до дочки.

— Ат, дайте мінї, мамо, покій! — знехотя обзивалась Ватя і все одходила од матері, неначе втїкала од неї.

Перегодя і до Сусани Уласівни дійшла чутка про те, що Лсонїда Семеновича одбило од Ватї завзятуще ворогуваннє писаря та о. Артемія. Сусана Уласівна догадалась, що дочка знає про це, догадалась, чого сердить ся Ватя і нїби цураєть ся батька. Мати почала змовчувати дочцї: її стало жалко дочки.

Настала осїнь. Почала ся негода. В старому домі о. Артемія завсїгди нїби був вечір. Старий сад кидав сумний сутїнок на вікна. Небо нїби плакало то тихими дрібними сльозами, то цїлі днї нїби ливцем лило сльози. Дощ хлюпав в вікна, і мокрі вікна нїби хлипали від гірких сліз. Ватя ходила по просторних сумних кімнатах і страшенно нудила сьвітом. Вона брала книжку, хотїла читати — книжка випадала з рук; сїдала вона за пяніно: весела музика нїби дратувала її, а жалібні мельодиї допроваджували до сліз.

— Розбите моє житє! Не бачу я просьвітку в дальшому моєму життї. Сидїти в цїх сумних покоях і ждати!... І чого ждати? І чого я діжду ся? І що звеселить мене, і хто мене розважить? Нема мінї надії... Я живу неначе в манастирі. Через ті змагання, через те нїкчемне ворогуваннє я втратила своє щастє. Піду я в манастир, піду в черниці. Там я сховаюсь од тієї лайки, од того дурницького змагання, од того злостування старих. Там я знайду спокій, сховаюсь од лихих людий, буду молитись Богу і... забуду, що є навіть на сьвітї уперті, нездатливі самолюбні люди з їх поганими самолюбними вихватками.

Ватя задумалась, ходячи по порожній сьвітлицї, і її сумні думи ставали ще сумнїйші. Вона пригадала, як колись ще малою дївчиною їздила з матїрю в Лебединський манастир, як вони заходили в келїю старої черницї, материної родички. Келїйка старої черницї незвичайно ясно увиджувалась її, неначе вона тепер ненароком заглянула в неї; келїйка невелічка, сьвітла; в келїйцї чисто й гарно, як у віночку. Коло образів блищить рожевим сьвітом лямпадка; за образами зілле, паперові квітки, вишивані рушники; поміст чистий, аж білий, застеляний довгими картатими килїмками, сплетеними з чорного й жовтого сукна. Тихо, привітно й пахучо. Під вікнами в квітнику маса квіток та зеленого зїлля.

На Ватю нїби повівало духом пахощів з тієї келїйки, тхнуло васильками та левкоями, дихало спокоєм.

— Там я знайду спокій в молитві, нікого знати не хочу, нікого й бачити не буду, од усіх одкасну ся! — думала Ватя, ходячи по світлиці.

За вечірним часом Ватя сказала батькови й матері, що хоче їхати в Лебединський манастир і постригтись в черниці. Батько осьміхнув ся. Мати насупила брови і задумалась.

— Та то, Ватю, в тебе нерви розходились! — обізвав ся батько. — І де оце молоде поколінне понабиралось отієї модної нервовости? Чи воно повишукувало її в книжках, чи в лексіконах? От ми то й не знали про якісь там нерви.

Ватя супилась і мовчала. Цілу Пилипівку вона все думала та мріяла про манастирський спокій, про тиху келію.

На Різдво приїхали до неї в гості Антося з сестрами. Гостювали панни цілий день ще й заночували. Антося недавно була в Київі, була в театрі, бачила оперу "Аїду". Цілий вечір в неї тілько було й розмови, що про оперу. Ватя трохи розважила себе, але манастирські сумні думки все таки не виходили в неї з голови.

Одного вечора після од'їзду Антосі, ясного й місячного, веселого по зимньому, Ватя все думала про манастир, лежачи в постелі. Вона уявляла собі, як вона стане черничкою, як вона останній раз попрощаєть ся з матірю і піде під постриг, як на неї надінуть клобук... І чогось її бистра мрія перескочила в инче місце, в инчу сферу. Ясний поетичний сьвіт повного місяця лив ся в вікно. Перед нею блиснула картина, неначе осьвічена бенґальським сьвітлом. Блиснула сцена в опері, сцена з "Аїди": майнули високі пальми, піраміди, майнув артист-герой в військовій збруї, пишний і сьміливий, з повними малиновими устами; потім майнула сцена в храмі, в підземній печері під храмом, в котрій жреці закладають камінцем героя й героїню опери на смерть страшну, голодну.

Ватя задрижала уся й перелякалась, а думка про житте манила її, а палкі чорні очи дражнили її мрії. Чогось зразу здало ся її, що вона сама себе хоче замурувати в чернечій келії, як замуровано героїню Аїду під храмом.

Ватя аж іздригнула ся уся, аж жахнула ся.

— Я хочу сама себе замурувати живцем в манастирі. А що буде, як потім оживе мое серце? Як тоді я вийду з тієї могили? І чи вийду? Ні!

Там мінї вже бути до смерти! Не буде з мене черницї! Нї, — краще поїду я в яке місто та піду на курси.

І довго сон утїкав од її очий, і довго вона не могла заплющити очий. А місяць лив в вікна веселий сьвіт. Через вікна білїв старий садок, вкритий білим густим инеєм. Поезия тихої зимної ночи одганяла все далї та далї сумні думи про манастир.

— Поїду завтра до Антосї та спитаю в неї поради, що мінї дїяти, — подумала Ватя в дрімотї.

І вона другого дня поїхала до Антосї на пораду. Довго вони радились і постановили їхати в-двох до Петербурга на жіночі курси.

Вернувшись до дому, Ватя сказала батькови за чаєм:

— Папо! Я покинула думку про манастир.

— То й добре зробила. Я таки й думав, що на тебе найшло вередуванне, — знехотя обізвав ся батько.

— Ми оце з Антосею думаємо їхати до Петербурга та ходити на жіночі курси. Треба-ж нам думати про шматок хлїба.

— Так заранї? Ще тобі рано думати про шматок хлїба! Хіба в нас хлїба нема? — сказав батько.

— Хлїб тепер в нас є, але треба дбати й про будуще. Нам хочеть ся вчитись. Ми сидимо на селах та тільки час дурнички марнуємо, — сказала Ватя.

О. Артемій тільки порушив плечима. Він знав, що з тих замірів нїчого путнього не вийде.

Ватя познаходила свої шкільні підручники і засїла за книжки; часто їздила до Антосї. Вони вчили ся в купі, переглядали вивчене. Але швидко ті давно вивчені книжки обридли їм обом. Вони їх покинули. Антося радила Ватї їхати до Кіїва і вчитись в консерваторії, щоб вивчитись на артистку або на вчительку музики.

— Мамо! Я вже передумала йти на курси. Наука мінї не дасть ся. Поїду я до Кіїва та буду вчити музику в консерваторії. — сказала Ватя до матери.

Мати розказала про цю Ватину думку о. Артемієви.

— От тобі й на! Ватя зовсїм розвередувалась з нудьги. Місяць в думках побула черницею, місяць — курсисткою і певно місяць побуде артисткою та й вернеть ся до дому простою Ватею, — сказав насьмішкувато батько.

— Щось вона дуже швидко змінює професиї, — сказала мати.

— То певна річ, що з тих її професій нїчого не вийде. Треба шукати Ваті жениха та ще й не гаятись.

Ватя знов поїхала до Антосї. І вони в-двох мріяли, як гарно бути артисткою.

— Я вивчусь на сьпівачку, а ти вивчиш ся грати на фортепянї. Я буду сьпівати в опері, — говорила Антося.

—А я буду давати концерти на фортепянї, як правдива артистка. Добудемо собі лаврів, — говорила Ватя.

— Я буду сьпівати в концертах, а ти мінї будеш приграватн. Об'їдемо усю Росию, побачимо сьвіта! — тягла далї Антося.

— А як добудемо слави в Росиї, поїдемо й за границю. Ще більше побачимо сьвіта. Може доплентаємось і до Америки.

— А чом-ж? Напелехаємо лаврів, як бутвини в огородї — повнїсїнькі приполи ще й в Горобцївку привеземо. І справдї! Чого будемо киснути в цїх селах? Що ми тут висидимо? — вже не жартуючи говорила Антося.

— Нїякого дїдька не висидимо! Тільки нудьги наберемось! — аж сердилась Ватя. — Ой, як мінї хочеть ся побачити сьвіт!

— Не жури ся, Ватю! В тебе є талант до музики, а в мене до сьпіву. Наші батьки мають доволї гроший. І вчитись буде весело, а дістават славу та лаври буде ще веселїйше.

— Як вернемось до Горобцївки з оберемками лаврів, оттодї писарша скрутить ся од злости! — сказала Ватя.

— Тямить вона в тих лаврах! Якби для неї ті лаври, що кропивою звуть ся, то це вона втямила-б добре. Я-б поклала писаршу, та цїми горобцївськими лаврами дала-б її доброї прочуханки! — жартувала Антося, регочусь.

— А я-б коло неї рядочком примостила ще і вчительшу, щоб дати і її памятного! — обізвалась Ватя і собі зареготалась.

— Ой, Ватю, от коли-б мінї вдалось потрапити на оперну сцену! — говорила Антося. — Якби я грала! Якби я сьпівала! Увесь театр здурів би, якби менї довелось грати ролю Марґарети з "Фавста". А, я ту Марґарету так вдала-б, так вдала-б, що всї тільки очи повітрищалиб.

І Антося стала проти чималого дзеркала, завела веселої дрібної пісьнї і почала нїби грати ролю Марґарети, передражнювала артисток.

Антося вдавала, нїби надївае на руки браслети, на пальцї — пер-

стенї, чепляє в уха сережки, чепляє дороге намисто. З великою ґрацією вона повертала голову, дивилась то на одну сережку, то на другу, оглядала намисто, закидала голову назад, наддавала очам вираз втоми, осьміхалась до себе в дзеркалї, потім реготалась, сварилась пальчиком на свій одбивок в дзеркалї. Вона милувалась собою, кокетничала, пишала уста, блискала зубками.

— Яка я гарна! Яка я пишна в золотих сережках, в брилянтах! Як блищить золото! Як блищать мої очи при золотї! Ой, гарна я стала! Здуріє мій Фавст, як углядить мене в цьому уборі! — сьпівала Антося, імпровізуючи слова.

Вона знов запишалась, блиснула зубками і посварилась на себе в дзеркало пальчиком.

— А, яка гарна моя вишивана сорочка! Тра-ля-ля! Тра-ля-ля! Ой, як брязчить моє бриляптове намисто! Тру-лю-лю! Тру-лю-лю!

І Антося підставляла до дзеркала то один рукав вишиваної сорочки, то другий, — то брязкала разками скляних простих бусів на шиї.

— Ха-ха-ха! — засьміялась Антося до дзеркала, блиснувши зубками, і посварилась на себе в дзеркало: — Ха-ха-ха!

І Антося сама зареготалась щирим реготом мабуть з свого бриляптового намиста.

— Ой, як гарно блищить моє брилянтове намисто! Я за його аж сорок копійок заплатила богуславській Рухлї. Ха-ха-ха! Тра-ля-ля!

І Антося зареготалась на всю сьвітлицю з тих богуславських брилянтів. Ватя й собі зареготалась. Зареготались і менчі Антосині сестри. Сьвітлиця аж дзвенїла одлясками од реготу.

— Ну, та й гарна-ж з тебе вийшла-б Марґарета! — аж крикнула Ватя.

— А ти-ж думала як! Мінї коли-б доступитись до тієї сцени, а там я вже показала-б себе.

Порадившись та посьміявшись, Ватя вернулась до дому богато веселїйша.

Але Ватї не довело ся їхати до Кіїва, щоб вчитись в консерваторії.

Після Великодних Сьвят о. Артемій стрів ся на ярмарку в містечку з дияконом Добриловським. Диякон вже докладно знав про всї події в Горобцївці. Він знав, що Леонід Семенович приїздив в Горобцївку до писаря і що він вернув ся па батьків хутір, не побувавши з візитом в о.

Артемія. Він знав, що "з того пива не вийде дива"; заздалегідь напитав гарного панича семінариста десь аж в Уманщині і замапив його попереду до себе в гості. Вже потім нараяв йому поїхати до о. Артемія. і подивитись на Ватю.

— Отче благочинний! В мене є один семінарист на примітї, — сказав Добриловський до о. Артемія нишком нїби по секрету: — як що дозволите, то я приїду до вас з ним та покажу його вам. Хоч той панич син бідного диякона, але гарний, хоч з лиця води напий ся! Я знаю, що він сподобаєть ся панні. Тільки він убогий, ой, який убогий!

— Та про це клопоту менї мало, — обізвав ся тихенько о. Артемій: — знайдемо, чим окопіровати його; знайдеть ся чим і хабарі підсунути в консисторию, щоб дістати парафію для його. Привозьте! Не гайте часу!

І Добриловський привіз того панича до о. Артемія. Він звав ся Степан Веледнїцький. То був високий на зріст, ноставний, пишний бльондин з синїми очима. Ватї він зразу сподобав ся. Вона покинула усї думки і про манастир і про консерваторію. Веледнїцький пробував в Добриловського і звідтїль цїле лїто вчащав до Ватї.

В осени він повінчав ся з Ватею, а о. Артемій своїми грішми допоміг йому в консисторії зайняти добру парафію. З Ватї вийшла дуже добра й розумна ґосподиня, якою була й її мати.

А тим часом писар не давав спокою о. Артемієви, піднїмав проти його громаду, вигадував якісь дїла і сипав на його прошення нїби то од громади в консисторию. Писар так направив громадян, що доходи о. Артемії зменшились вдвоє.

Писар помаленьку то потихеньку викопав під о. Артемієм чималу яму. Але й сам необережний о. Артемій самохіть додав рук, щоб розширити під собою ту яму.

Вже давненько о. Артемій збудував в Горобцївці здорову чудову церкву, але коло церкви стреміла стара дзвініця, счорнїла, низька, присадкувата та широка, неначе стара печериця. Чорна широка покрівля з дощок неначе була розіпнута на стовпчиках, котрими були обтикані усї чотири стїни низчого поверха (етажа). Кругом дзвініцї розріс ся густий вишник. Здалека здавалось, нїби то стара баба полїтниця вгніздилась на грядках, на картоплї або на буряках, прикривши голову од сонця темною хусткою.

О. Артемій звелів розкидати стару дзвінницю і поставив нову гарненьку, височеньку, притуливши її до самої церкви. Вже й дзвінницю посьвятили, але на цвинтарі валялась сила деревні, дощок, трісок та здорового каміння чоловікови до пояса. О. Артемій в малі признаки все запрошував людий зістатись після служби Божої і прибрати та счистити цвинтар, само по собі без плати. Люди не слухали і, звичайно байдужні до громадської справи, усї розходились до дому. Тим часом наймати робітників не було за віщо. О. Артемій пішов на хитрощі.

В осени, в один невеличкий празник, він звелів старості постановити коло церкви столи, зготувати закуску й випивку. Староста понаставляв миcок та полумисків з таранею, з салом, з солоними огірками, з чехонею, з пирогами, з смаженою капустою, кругом стола поставив фляшки з горілкою, а щоб заманити та підмогорочити людий, о. Артемій звелів серед столів поставити довгий ряд бутлів та ґрафинів, але не з горілкою, а з водою. Стіл аж захряс під усякими стравами та бутлями.

Люди вийшли з церкви і як угляділи батерию пляшок та бутлів, то так усї й кинулись до роботи: поскочували та поскладали в кутку цвинтаря колоддя, оцупалки, обаполки; важкі камінюки трохи не на руках позносили під паркан. В одну міть счистили цвинтар, що й трісочки й скалочки нїгде не зісталось.

О. Артемій вийшов з церкви, поблагословив трапезу. Люди, втираючи з лобів піт, позирали з смаком на здорові ґрафини та бутлї, вже наперед смакуючи не так закускою, як випивкою. О. Артемій випив сам до людий, почастував чоловіків, але він частував все з малих пляшок. Уся закуска в одну міть нїби огнем згоріла. Усїм дісталось по дві чарки.

— Ото, старосто, коли-б швидче досягти нам до тих здорових бутлїв! — обізвав ся один сьміливий чоловік, котрий був дуже ласий до горілки.

—Та то не горілка, а вода! — обізвав ся о. Артемій. — Я знав, що після важкої роботи буде гаряче, та для прохолоди звелів попаставляти холодної води. А вода погожа та холодна — з моєї криниці!

О. Артемій налив стакан води і випив з пів стакана, ще й вуси обсмоктав.

— А, та й добра-ж вода! — промовив о. Артемій насьмішкувато.

Чоловіки тільки зирнули один на одного і почухали потилиці.

О. Артемій подякував громадянам за послуханнє, розпрощав ся, надів шапку і швиденько майнув з цвинтаря. Люди, як обступили стіл,

так і стояли кругом стола, ніби ждали чуда, щоб з води в бутлях стала горілка. Постояли, постояли вони, але дивлячись, що таке чудо не робить ся, мусїли помаленьку рушати до дому.

— Ну, та й хитрий же наш батюшка! Еге! Оттакої удрав! — гомоніли чоловіки розходячись.

— Чи ти ба, як гарно піддурив! А я думав, що то все горілка, а то пак свята кринишна вода. Я сам коштував, — говорив другий чоловік.

Люди були лихі за таку штуку, і почали гомоніти по селї на о. Артемія. Хоч писар і не був тоді в церкві, але чутка про хитру штуку о. Артемія зараз дійшла до його. Писар вже прохолов од своєї злости і тепер задумав поглузувати з о. Артемія: він задумав написати на його вірш.

Того-ж таки вечора писар засїв за свій стіл, узяв листок паперу й перо в зуби і почав медикувати вірші. Він писав і сам до себе реготав ся. Жінка виглянула з кімнати.

— Що ти там таке сьмішне пишеш, що аж сам регочеш ся? — спитала вона в чоловіка.

— Те, що тобі не слїд знати, — сказав писар.

— Та скажи бо! І що то він пише? Та скажи бо, скажи! — приставала жінка і трохи не кидалась йому на шию.

— Одчепись! Ти мінї перебаранчаєш писати. Йди собі в пекарню до роботи.

— Оце лишенько! Та скажи бо! Хіба таки не можна сказати? — аж просила писарша.

— Не можна. Раз сказав — не можна, то й не можна. Одчепись!

Писарша вийшла до пекарнї, але все заглядала через одхиляні двері в сьвітлицю. Писар гриз перо, морщив чоло, то задумував ся, то знов реготав ся. Писарша не втерпіла і знов вскочила в сьвітлицю.

— Ой скажи, голубчику, що ти там таке сьмішне пишеш? Певно на вчительшу?

— Тїкай! — крикнув на неї сердито писар. — Одчепись од моєї душі! Це тобі не жарти! Геть з хати!

Писарша тихенько вийшла і двері причинила. Хоч писар був прозаїк трохи не на всю ґубернїю, як він сам думав про себе, але поет з

його був поганий. Вірші його вийшли насьмішкуваті й уцшпливі, але зовсім недоладні. Вони починали ся так:

Скакав, стрибав, брикав, хвицав — доки дострибав ся.
Роздявила верша рота — хап! в першу попав ся!
Звідсіль тісно, звідтіль тисне, верша з заду муля.
Ой, Господи милосердний, спаси-ж мою душу!
І борсав ся й побивав ся — верша не пускає;
І просив ся, і молив ся, потім першу лає:
"Чи ти знаєш, гидка вершо, що я чудотворець?
Натворив я за ввесь свій вік чуда повню жменю:
Чисту воду перетворив я в спіртову горілку,
Напоїв я сім сот дурнів й одну стару дівку,
Та й дурнички залатав я на цвинтарі дірку"...

— — — — — — — — — — — — — —

Писар нанизав таких перлин поезиї цілу низку, списав ними увесь лист кругом, добирав та ставив рядом такі ритми, що одна ритма витріщали очи на сусіду, мов перелякана вівця на вовка.

Писар переписав свій утвір церковними буквами і, хоч нічого не говорив про їх жінці, але таки не втерпів, щоб не прочитати їх своїм приятелям та не покепкувати з батюшки. Запечатавши в коверту, написавши адрес, писар у ночі зайшов через садок і уткнув пакет в щілину дверий, котрі виходили в садок.

О. Артемій, вставши рано, одчинив двері в садок — і знайшов пакет. Він його прочитав і догадав ся, хто був автор чудової поезиї. Прочитавши ту поему, о. Артемій написав свою рецензію: "Писала дурна писака, накрутила хвостом писаці собака; вірші писані дохтем, бо смердячі, а писав їх богуславський діхтяр Лейба. Погано. Варта поставити одиницю! Таланту в автора стільки, скільки в дякового кудлатого Рябка, а поезиї в віршах стільки, скільки в Берковій ярмурці. Погано! В віршомази не годиш ся!"

І. о. Артемій поставив на віршах одиницю, запечатав в новий пакет, написав зверху на пакеті, що посилаєть ся з Богуслава, прилїпив марку, написав писарів адрес і одіслав на богуславську почтову стацию.

О. Артемій бідкав ся, бідкав ся, морочив ся, але незабаром після того мусїв таки для свого спокою покинути Горобцївку і перейшов на инчу парафію.

— А що? А чий батько дужчий? — чванив ся писар після того перед людьми. — А хто кого подужав? Я таки доказав, що я був горобцївським ґубернатором, бо зсадив з місця навіть благочинного.

Не довелось і Антосї грати на сценї ролю Марґарети. Вона швидко дістала од Леонїда Семеновича лист, потім другий. Між ними почало ся листуванне. Леонїд Семенович другого лїта знов прибув до батька і почав вчащати до Антосї в гостї. Він посватав Антосю і виїхав з батькового хутора з молодою жінкою.

1893 р. 4-ого липця.

КІНЕЦЬ.

Пишіть еще днесь по цїнник Висилкового Дому Музичних Інструментів

Українська Книгарня висилає кождому на жадане даром. — Маємо заступництво першорядних чеських та заграничних фабрик.

СКРИПКИ.

Богато людий знає, чим в музиці суть скрипки. В нас отримаєте скрипки лише з найлїпшого матеріялу, найкраще зладжені, через найбігліїших в тім ремеслї "майстрів" артистів. Базарові без вартісні скрипки і інструменти взагалї не держимо на складї.

Правдиві Італїйські і Сицілїйські гітари, Мандолїни Бандури, і крайові Балалайки.

КЛЯРНЕТИ

Наші імпортовані клярнети суть найновійші і найлутших моделїв вироблені найпрактичнійшими майстрами.

Не треба тяжко дути і за чистий голос не фалшивий ґваранту́ємо.

Правдиві Оригінальні Віденські Гармонії

Виріб світової фірми
Ф. ГОХГОЛЬЦЕР, ВІДЕНЬ.

Найсолїднійший ручний виріб!
Чистий міцний голос, повна ґарантія. Всї гармонії можна тримати на рамени на паску.
Переконайте ся, пишіть за нашим Великим Ілюстрованим Цїнником або приходїть до нас на адресу:

Ukrainska Knyharnia
850 Main St. Winnipeg, Man.

Ілюстрована
Шевченківська Бібліотека

Хто любить поезії нашого великого поета Т. Шевченка нехай купить собі ті всї 24 гарні книжки за тані гроші а не пожалує.

1. — Причина. З 2 малюнками і портретом.
2. — Катерина. З 3 малюнками і портретом. .
3. — Тополя. З 1 малюнком і портретом.
4. — Гайдамаки. З 15 малюнками і портретом.
5. Черниця Марияна. З 1 малюнком і портретом.
6. — Утоплена. З 1 малюнком і портретом.
7. — Гамалїя. З 1 малюнком і портретом.
8. — Сова. З 1 малюнком і портретом.
9. — Єретик або Іван Гус. З 1 малюнком і портретом.
10. — Невольник. З 2 малюнками і портретом.
11. — Наймичка. З 2 млаюнками і портретом.
12. — Відьма. З 1 малюнком і портретом.
13. — Княжна. З 1 малюнком і портретом.
14. — Москалева криниця. З 1 малюнком і портретом.
15. — Варнак. З 1 малюнком і портретом.
16. — Титарівна. З 1 малюнком і портретом.
17. — Марина. З 1 малюнком і портретом.
18. — Сотник. З 1 малюнком і портретом.
19. — Петрусь. З 1 малюнком і портретом.
20. — Тарасова ніч. — Іван Підкова. — Перебендя. З 2 малюнками і портретом.
21. — Русалка. — Як би тобі довело ся. З 2 малюнками і портретом.
22. — Назар Стодоля. З 2 малюнками і портретом.
23. — Збірник дрібних віршів. З 7 малюнками і портретом.
24. — Збірник дрібних віршів, про Украіну та козацтво. З 4 малюнками і портретом.

ВСЇ 24 КНИЖКИ ЗА $1.50.

КОБЗАР ТАРАСА Г. ШЕВЧЕНКА

Трете повне видане з портретом поета і образками. — 560 сторін друку. — Не Украінець той, в кого бракує на столї КОБЗАРА, що коштує в оправі з пересилкою лише $2.50

UKRAINSKA KNYHARNIA

850 Main Street. Winnipeg, Man.

Знанє то сила, скарб всїх людий.

Найновійші книжки для Читалень і Бібліотек які можна набути в

Українській Книгарні

850 Main St. Winnipeg, Man.

НЕТРИ, написав А. Сінклєр, 332 сторін 1.00
Борба Українського Народу за Волю і Незалежність. Д. Долинський, 264 сторін 1.00
Трагедія Галицької України, з образками, 254 сторін 1.00
Геройска Україна 1.00
Микола Джеря. — Іван Нечуй-Левицький 75ц
Відродженє. — Л. Толстой. 3 томи брошуровані 2.25
В гарній оправі 3.00
Підручник Фотографічний — у двох частях. Практичні поясненя для фотографів і аматорів 75ц
Боги жаждуть крови 75ц
Електричність 50ц
Син України — історична повість в 3-ох частях з образками і мапою. — Ціна 2.00
Історія України. — М. Грушевський. В гарній оправі 3.25
Кобзар — повне виданє з образками, в оправі 2.50
Еволюція 1.25
Люборацькі 2.50
Рубають Ліс 2.50
Всесвітна Історія І. і ІІ. часть 2.00
Чмелик, — Роман 1.50
Людина 50ц
Молода Україна 50ц
Робінзон Крузо — 230 сторін з образками 1.00
Нові пісні з старим кінцем. — Передрук новомодних пісень — пересьпівки Щипавки і Дратавки з додатком народних пісень. Ціна лише 25ц
Порадник для залюблених або як писати любовні листи і поученє як поводитись в часї кохання, з додатком любовних віршів, промов та ріжних желань підчас шлюбу. Ціна 35ц
Любовні картки з красними українськими любовними віршами.— ....25 штук за 1 доляра.
Як писати листи? Найновійший і найпрактичнїйший Українсько-Анґлїйський Листівник, 228 сторін 1.00

Купіть Собі Велику Ілюстровану Книжку

„ГЕРОЙСЬКА УКРАЇНА“

В якій знайдете дуже гарні фотографічні образи і описи:

Українського війська, Січових Стрільців, Українських повстанців, Галицької (укр.) армії, Українських провідників, отаманів, полковників, офіцирів, дїячів, як Вітовський Петлюра, Петрушевич, Винниченко, Грушевський, Мазепа, Мартос, і богато других українських дїячів, які брали живу участь в українській борбі за свою державу і народ.

Під зглядом артистичного виконаня і красоти "Геройської України“, заневняємо що се найкрасший і найбільший ілюстрований альбом українських героїв з нашої военної доби за роки: 1914—1920.

Кожда українська родина, кожде українське товариство, кождий грамотний Українець в Канаді і Америці повинен мати сю велику ілюстровану книжку у себе. Крім образків автор книжки д. Осип Меґас подає в ній короткі записки і спомини зі свого побуту на Україні.

ЦІНА КНИЖКИ $1.50.

Ukrainska Knyharnia

850 Main Street. **Winnipeg, Man.**

НЕЧУВАНЕ НЕЧУВАНЕ

ПОЛЬСЬКЕ ПРАВИТЕЛЬСТВО В СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ.

СКОНФІСКУВАЛО І ЗАБОРОНИЛО

КНИЖКУ

„ТРАҐЕДІЯ ГАЛИЦЬКОЇ УКРАЇНИ“

або

Правдивий опис як Ляхи вбивали, мордували, знущали ся над нашими батьками, братами, сестрами, як нищили, рабували і палли їхнє добро і про всї инші вчинки Ляхо-Татарів довідаєте ся з книжки що тепер вийшла з друку під заголовком: —

ТРАҐЕДІЯ ГАЛИЦЬКОЇ УКРАЇНИ

260 сторін, з образками і гербом України лише $1,00.

ЗМІСТ КНИЖКИ:

1. Нечувані, прямо потрясаючі звірства польського війська на галицькій Україні.
2. Арештованя, знущаня, терор над українським населенєм Сх. Галичини;
3. Крадежі, грабежі, і реквізиції польських ГУНІВ-ТАТАР в Сх. Галичині;
4. Страшні описи розстрілювань вагітних жінок і сивоволосих старців, паленє домів з маленькими дїтьми;
5. Варварські катованя українських полонених і інтернованих по таборах Домбя, Стшалкової, Береcть Литовська, Пікулич, Бриґідок, де Поляки випровадили на другий світ понад 40,000 цвіту українського народа нарочним ширенєм тифусу, червінки других пошестей, як також голодом.
6. Як виглядає в практиці мандаторське право дане Вільсоном, Лойд Джрджом і Клєменсом Польщі над Східною Галичиною?
7. Як виглядає тепер наше колись процвитаюче шкільництво в Галичині;
8. Оплаканий економічний і політичний стан Східної Галицької України.

—— **Цїна лиш один доляр.** ——

Львівська часопись »ВпереД« у 161 числі, з 15 липня подає слїдуюче:

»Ґенеральний делеґат зарядив відбрання дебіту ілюстрованій українській брошурці під наголовком »Траґедія Галицької України.« Точний польських звірств у Східній Галичині.«

UKRAINSKA KNYHARNIA

848-850-852 Main Street. Winnipeg, Man.